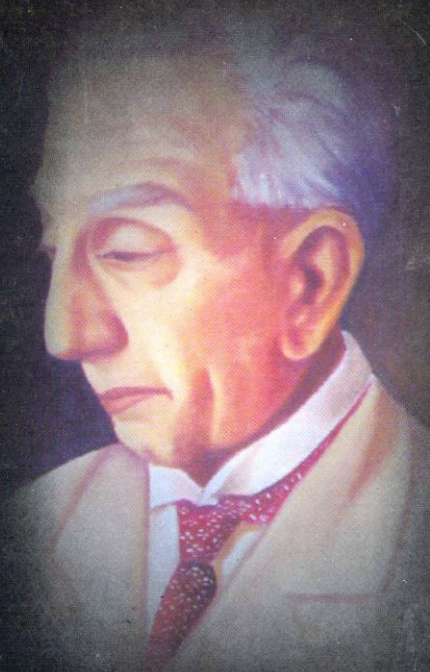

سَاهڙ جا سينگار

سهڙيندڙ: سنديڪار
جي. ايم. سيد

سندي ادبي بورڊ

ساهرڙ جا سينگار

[حضرت علامہ امداد علي امام علي قاضي عليه الرحمة
جي حياتيءَ جو مختصر احوال، راقم الحروف ڏي، لکيل خط ۽ ڪن
مضمونن جو مجموعو]

سهيڙيندڙ ۽ سنڌيڪار

جي. ايم. سيد

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو، سنڌ

2007ع

[ڪتاب جي هن ڇاپي جا سڀ حق ۽ واسطا سنڌي ادبي بورڊ وٽ محفوظ آهن]

تعداد هڪ هزار

سال 1969ع

ڇاپو پهريون

تعداد هڪ هزار

سال 2007ع

ڇاپو ٻيو

قيمت: هڪ سو ويهه رپيا

[Price Rs. 120-00]

خريداريءَ لاءِ رابطو:

سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر

تلڪ ڇاڙهي، حيدرآباد سنڌ

(Ph: 022-2633679, Fax: 022-2771602)

Email Address: sindhiab@yahoo.com

Website: www.sindhiab.com

هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄام شورو ۾ مئنيجر سيد سڪندر علي شاھ ڇپيو ۽ اعجاز احمد منگي سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، ان کي پڌرو ڪيو.

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

فهرست

<u>نمبر</u>	<u>عنوان</u>	<u>صفحو</u>
	چيائيندڙ پاران	4
1.	علامه قاضي صاحب ۽ مسز قاضي جي يادگار تصوير	5
2.	علامه قاضي صاحب ۽ مسز قاضي جي چند خطن جا عڪس	6
3.	جناب ميان الهه بخش خان ڪريم بخش خان بروهيءَ جو	
	تعارفي خط	13
4.	سهيڙيندڙ جو پيش لفظ	19
	<u>فصل پهريون</u>	27
5.	علامه قاضي صاحب ۽ مسز قاضيءَ جي حياتيءَ جو	
	مختصر احوال	
	<u>فصل ٻيو</u>	39
6.	1929ع کان 1945ع تائين جا خط	
	<u>فصل ٽيون</u>	128
7.	1946ع کان 1967ع تائين جا خط	
	<u>فصل چوٿون</u>	141
8.	سندن مضمون	
	<u>فصل پنجون</u>	155
9.	علامه قاضي صاحب جو پيغام، مقام ۽ اسان جون جوابداريون	
10.	<u>ضميمو</u>	168

چيائيندڙ پاران

علامہ آءِ.آءِ.قاضي سنڌ جي ويجهي ماضيءَ جي اتهاس جو هڪ وڏو نانءُ آهي. جنهن سنڌ جي شعور کي منظر ڪرڻ ۾ هڪ عظيم اداري جيڏو ڪر ڪيو آهي. سائين جي.ايم.سيد ڏانهن لکيل سندن خطن ۽ ڪجهه اهم تحريرن تي ٻڌل هن ڪتاب کي سيد پاڻ انگريزيءَ مان ترجمو ڪري، ان کي ڪتابي شڪل ۾ ترتيب ڏئي سال 1969ع ۾ ڇپرايو هو. هن ڪتاب ۾ علامہ آءِ.آءِ.قاضي صاحب جي زندگيءَ جو مختصر احوال، حياتي بابت سندس فلسفياڻو نقطو نظر ۽ سندن پيغام ۽ مقام کي جنهن مختصر پر جامع نموني سان ڏنو ويو آهي. انهيءَ جي مطالعي ڪرڻ ۽ هيئنن سان هنڊائڻ سان اسان جي زندگيءَ جي پرپور اصلاح ممڪن آهي. سنڌي ادبي بورڊ هن خطن جي مجموعي جي اهميت کي سمجهندي ٻيهر ڇپرائڻ جو فيصلو ڪيو آهي.

ادب ۽ تاريخ ۾ خطن جي اهميت تمام گهڻي وقت کان رهي آهي. گجرات جي وزيراعظم عين الملڪ عين الدين عبدالله بن ماهرو جي خطن وانگر علامہ آءِ.آءِ.قاضي صاحب جي خطن ۽ ڪجهه مضمونن جو هي مواد سنڌ جي جديد اتهاس جوڙڻ ۾ هڪ اهم تاريخي ماخذ طور ۽ سنڌ وطن جي علمي ۽ عملي خدمت ڪندڙن لاءِ مشعل راه طور ڪم ايندو.

هن ڪتاب کي اصل مسودي سان پيئي، درست ڪرڻ ۽ ڪجهه نوان خط شامل ڪرڻ ۾ محترم آزاد قاضي، ۽ جي.ايم.سيد فائونڊيشن جو بنيادي سهڪار حاصل رهيو آهي. هيءُ ڪتاب علامہ آءِ.آءِ.قاضيءَ جي روشن زندگيءَ جي وڌيڪ گوشن تي روشني وجهڻ سان گڏ علم سان چاهت رکندڙن لاءِ ڄڻ ته هڪ ”سونهون“ ثابت ٿيندو. آءِ پنهنجي ايام ڪاريءَ ۾ بورڊ پاران هن ڪتاب جي پهريون ڀيرو پڌرائيءَ تي تمام گهڻي سرهائي محسوس ڪيان ٿو.

جوڳيءَ تي جزاءُ، نسورو نينهن جو.

(پٽائي ج)

اعجاز احمد منگي

سيڪريٽري

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو، سنڌ

اربع، ۲- ربيع الثاني ۱۴۲۸ھ

بمطابق 21- اپريل 2007ع

حضرت علامہ آء. آء. قاضي رحمت اللہ عليه
۽ سندن اہليہ محترمہ ايلسا قاضي مرحومہ.

CITY LINE
TELEGRAPHIC ADDRESS
"AMICUS" GLASGOW
GEORGE SMITH & SONS.
MANAGERS
GLASGOW

S.S. City of Nagpur
at Suez
31st March 1924

My dear Shah Salih,
If ever we return to Sind
you will be the cause. My dearest-
friend, if it does one's heart good
to see you. But retain your noble
enthusiasm. Do not grow self-
centred. There is no other ^{عجايب}
between the all, The Beautiful
& 'me', but 'I'. پان پا پي تي 'I'

But before all that, Self,
individuality has to be born.
Then از دلي سنگ گنگار بر ادم آيند
کاتش اندر زمين ادم و هرا فلتم

'work' 'Korje' for that ,
 brings you nearer to 'Beauty'.
 Beauty that- you can only
 see من دراز حجاب. Solong
 'I' is not 'perfect' when
 'I' is 'realized' and 'I'
 submits then μ is
 complete then the Beauty
 is in your lap.

This is only for you!

Reply + tell me
 all about you.

yours.

Indra Kark

P.S.

Try to secure Dalehand

a ~~map~~ strip in madras

He has love for muslims. and he and others to

P.S. please write again directly
to this address, also to
۹۴۱ ۵۸

Craigmoor
48, Pembroke Ad
Bromley
(Kent)
England.
12 April 1952

ڊير سيد غلام مرتضى

From the above writing
You can see that I am trying to learn Sindhi
But I am sure the words are not written
correctly. I think there are many mistakes
I was trying to write: "Dear Sayed Ghulam
Murtagai." I wonder if you can read it
and how many mistakes are there?
Many thanks for your kind letters
which we both received a few days ago.
I am grateful for all the kind
things you are saying in your letter.
Mr. Kazi translated to me the verses
of the Persian poet 'Sadi' and true
to my poet. nature I am anxious to

reply to you in my own way.
 The flower that gave perfume to the
 clay ~~to~~ has told me her history!
 originally it was a scentless weed, but
 now it is a rose and I did ask her
 how she has become a rose:

" Who made you sweet? who gave you this fragrance?
 The rose replied: " But yesterday I lay
 Beside an earthen pot, a lamp of clay;
 The lamp was lit with love; its holy flame
 Did gently breathe on me, then I became
 With fragrance sweet; the lamp's immortal light
 Did make me beautiful, did make me bright
 No longer now I am a weed, because
 The glance of love did change me in a Rose"
 E.K.

To you see, it was by love's agency
 that a scentless worthless weed had been
 transformed into a rose! You have looked
 with eyes of love at the things that god
 has created! Beneath the eyes that are
 lit with the light of love all things
 become beautiful and fragrant! You
 look upon birds with the glance of
 kindness and love and beneath your

تعارفي خط

پاڪستان جي اعليٰ قانوندان، فيلسوف، اڳوڻي وزير،
 سفير، پاڪستان ۽ علامه قاضي صاحب مرحوم جي معتمد
 خاص جناب الله بخش ڪريم بخش بروهيءَ جو (ڪتاب جي
 مواد بابت) تعارفي خط انگريزيءَ مان ترجمو ڪيل

جناب اللہ بخش بروہی صاحب

پيارا جي. ايم. سيد

سڀ کان اول آءُ پدير بزرگوار، علامه آءِ. آءِ. قاضي صاحب جي، اوهان ڏي موڪليل خطن جي، ڪتاب جي تعارف موڪلڻ ۾ دير لاءِ معافي گهران ٿو. جيئن ته وڪالت جي مشغوليءَ ڪري گهٽ فرصت پئي ملي اٿر، تنهنڪري ساري مسودي کي اکر به اکر پڙهي، تعارف لکڻ ۾ دير ٿي ويئي آهي.

جنهن صورت ۾ علامه قاضي صاحب جي خطن جو اهو مجموعو سندن تعليمات ۽ روشنيءَ طبع جو پتو ڏيئي سگهندو، تنهنڪري ان تي وڌيڪ روشني وجهڻ جي عيوض هي خط ئي تعارف جو ڪم ڏئي سگهندو. ان کي تعارف طور ڇپائي سگهو ٿا.

مون کي خطن جي پڙهڻ بعد هن ڳالهه جو بخوبي احساس ٿيو آهي ته، سربير قاضي صاحب جو ڪيتريقدر نه اوهان سان پيار هو! ان جو اندازو هنن خطن جي پڙهڻ بعد هر ڪنهن کي پئجي سگهندو.

علامه قاضي صاحب اعليٰ درجي جو اديب هو، جنهن جي جهلڪ سندس خطن مان پئجي سگهي ٿي. هن هن به ماڻهن کي خط لکيا، تن انهن کي قيمتي خزانو تصور ڪري محفوظ رکيو آهي. سندس خط واقعي ذهني ۽ روحاني معلومات جو وڏو ذخيرو ميسر ڪن ٿا. ازانسواءِ، آءُ اهو به محسوس ڪريان ٿو ته پاڻ جن کي به خط لکيا اٿن، تن جو مقصد انهن ماڻهن جو روزمره جي خسيس ۽ معمولي معاملن ۽ خيالن کان توجهه هٽائي، اعليٰ فڪر ۽ عمل جي ڳالهين سان روشناس ڪرڻ جو هو. سندن ان ساري خط و ڪتابت پويان اعليٰ محبت جو جذبو ڪار فرما نظر اچي ٿو.

سندن محبت حقيقي ۽ غير شخصي هوندي هئي. ۽ هاڻ شايد اهو سوال پڇو ته 'محبت به ڪڏهن غير شخصي ٿي سگهي ٿي؟'
 ان جي جواب ۾ والد بزرگوار قاضي صاحب جي مون سان ملاقات جي دوران ڪيل گفتگو ۾ ذڪر ڪيل هڪ نقطي جو حوالو پيش ڪريان ٿو:
 "ترقي يافته ارواح لاءِ محبت فطرت ناني ٿيو پوي، جا ڪنهن ارادي يا خواهش جي محتاج نٿي رهي."

ان جي تشريح اءُ هن طرح ڪري سگهان ٿو ته جهڙيءَ طرح هڪ شيدي پنهنجي فطرت سببان ڪارو هوندو آهي ۽ سانڍي وانگر ڪيس رنگ تائين جو اختيار نه هوندو آهي، تهڙيءَ ريت برگزيده اشخاص، جن پاڻ کي هيٺانهينءَ سطح کان ڇاڙهي بلند ڪري ڇڏيو آهي، سي فطري طور همه گير محبت جا مخزن بنجي پون. اهي 'تون' ۽ 'مان' جي صفت کان آزاد ٿي وڃن ٿا، تنهنڪري سندن محبت، سموريءَ انسانذات لاءِ وقف ٿيو پوي، نه رڳو ايترو، پر پيرين سندي پار (ساري ڪائنات) کي محبت جي ئي نظر سان ڏسڻ لڳن ٿا.
 اهڙا بزرگ مادي حدود ۽ رنگ و بوءِ جي فرق کان مٿي چڙهي، هر شيءِ ۾ حسن ازليءَ جي تجلي ڏسي، ان کي پيار ڪرڻ لڳن ٿا.

جڏهن ڪو شخص اهڙي درجي تي پهچي ٿو، ته ان جي محبت، غير شخصي ۽ همه گير صورت اختيار ڪري ٿي. پوءِ هن جي محبت گلاب جي گل جي خوشبوءِ وانگر هر ڪنهن کي پنهنجيءَ سڳند سان معطر ڪري ٿي ۽ منجهانئس بدبوءِ اچڻ جو امڪان نه آهي.

اها تعجب جي ڳالهه نه آهي ته جو به شخص پيدر بزرگوار، علامه قاضي صاحب جي محبت مان مستفيد ٿيل هو، تنهن تي اهو اثر ويندو هوندو هو ته هن (قاضي صاحب) سڀ کان زياده ڪيس پيار ڪيو ٿي. اهو تجربو سندس ڪيترن مدح خوانن، دوستن ۽ خود منهنجو (ب) آهي.

مون کي پيار ۽ محبت جو ايڏو پرڪيف اثر، ڪنهن به ماڻهوءَ مان ميسر نه ٿيو آهي، جهڙو مربيير قاضي صاحب مان، مون کي اميد آهي ته تو به اها ئي ڪيفيت محسوس ڪئي هوندي.

محترم قاضي صاحب جي گذريل چاليهن سالن جي خط و ڪتابت کي شايع ڪرائڻ مان مون کي اميد آهي ته تنهنجي خاص مراد، هن دور جي اعليٰ شخصيت جي، توهان ۾ پيار، اعتبار ۽ دعائن جي اظهار جي پڌرائي آهي.

بيشڪ توهان جي زندگيءَ سان وابسته چڱين لياقتن مان هيءَ به خاص آهي ته هن دور جي برگزيده انسان جي محبت ۽ توجهه جو مزيج رهيا آهيو. واقعي توهان جي دل جمعيءَ ۽ تسڪين طبع لاءِ اها هڪ وڏي غنيمت آهي ان لاءِ توهان کي خدا جو شڪر گذار ٿيڻ گهرجي.

مون کي اهو معلوم ڪري نهايت خوشي ٿي آهي ته، گهڻي وقت تائين محترم قاضي صاحب، سن ۾ مڪتبِ حڪمت کولي، سنڌي مسلمانن جي اخلاقي، ذهني ۽ نفسياتي اصلاح لاءِ ارادو رکندو آيو. واقعي جيڪڏهن 1930ع جي ابتدائي سالن ۾ اهڙو ادارو قائم ٿئي ها ته بيشڪ اهو مسلمانن جي نشاطِ ثابيه جو وڏو مرڪز بنجي، ڪم ڏئي ها. ان جي ذريعي تربيت يافته مرد ۽ عورتون، دنيا ۾ پکڙجي، انسانذات جي اخلاقي ۽ روحاني ترقيءَ لاءِ مبلغ ۽ مصلح ٿيڻ جو ڪم ڏين ها.

پدرم قاضي صاحب پنهنجي هڪ خط ۾ اهڙيءَ تعليمات لاءِ سن کي مرڪز بناڻ طرف اشارو ڏئي ٿو. هو واقعي اهڙي اداري جي رهبري ڪرڻ جو اهل هو.

هتي آءٌ سندس 1- جولائي 1931ع جي خط جو هڪ ٽڪرو، حوالي طور پيش ڪريان ٿو:

”ها، سن ۾ رهڻ مون کي زياده پسند اچي ٿو. مون کي سنڌي مسلمانن جو ماضي اڃا دل تي تازو آهي، جيتوڻيڪ اهو خاڪ ۾ مليل آهي.“

”مرتضيٰ جو غلام ٿيڻ، دنيا جي وڏي ۾ وڏيءَ بادشاهت کان بالاتر آهي.“

”محمد ﷺ ڪهڙو نه سهڻو نالو آهي. حيف آهي دنيا کي، جو پنهنجي وڏي کان وڏي محسن کي وساري ويني آهي. هيءَ دنيا، محمد ﷺ کان اڳ تنگ ۽ تاريخ جهنگل هئي، جنهن مان ڪوبه رستو روشنيءَ طرف نيندڙ نه هو.“

صلي الله عليٰ نوراً ڪر وشد نورها پيدا

يعني، خدا جون برڪتون ان نور تي هجن، جنهن مان بيون سڀ روشنيون پيدا ٿيون.

ڪهڙي نه سهڻي مدح هڪ اڌ پڙهيل سنڌي شاعر ڪئي آهي:

جڏهن چايو محمدا، تڏهن ڊپ لهي ويو ڊاءُ،

لغو اندازو عالم تان، ٿيو سو جهرو صفا!

افسوس ته ان محمد ﷺ جا پوئلڳ ئي آهن جي پاڻ وڏيءَ اونداهيءَ ۾ ڦٽل آهن، جن ڪجهه وقت اڳ، ساريءَ دنيا جي رهبري ڪئي ٿي.

”منهنجا پيارا پيءُ، منهنجي اچڻ ڪري توکي تڪليف ته ڪانه ٿيندي؟ ڇا ان ڪري توکي پنهنجا موجوده سماجي ڪاروبار، جن ۾ تون مشغول آهين، ڦٽا ڪرڻا ته نه پوندا؟ آءُ توکان پنهنجي خاطر قرباني ڪرائڻ نٿو چاهيان. تون مون کي سڃاڻين، مون لاءِ اها وڏي ڳالهه نه آهي ته صرف هڪ چادر ۾ ئي گذاري سگهان ٿو. ورهين جا ورهيه ائين ڪيو اٿم ۽ منبر تان بانگون به ڏنيون اٿم. آءُ پراڻو موذن آهيان، مون اٺن ورهين جي عمر ۾ ائين ڪيو هو، اهو جهڙو منهنجو ورثو آهي، تهڙو تنهنجو.“

تو کي خبر آهي ته محترم قاضي صاحب انهيءَ مشن جي سرانجاميءَ لاءِ سال 1936-1939ع ڌاري، ڪراچيءَ ۾ رهڻ وقت، مسلم هاسٽل، ڪچهري روڊ تي مسجد ۾، خطبن ۽ نمازن پڙهائڻ ذريعي گهڻي ڪوشش ڪئي هئي.

اهو ئي زمانو هو، جو اسان مان ڪيترن ئي نوجوانن سندس اعليٰ شخصيت کان متاثر ٿي، وٽانسُ ذهني ۽ روحاني حظ حاصل ڪيو.

واقعي سندس ساري زندگي پيغمبر اسلام ۽ قرآن جي تعليم ۽ روشنيءَ کي دنيا تائين پهچائڻ ۾ گذري.

مون کي پڪ آهي ته توڏانهن سندس لکيل خطن جو شايع ٿيڻ نه صرف سندس مصاحبن لاءِ دلي تسڪين ۽ خوشيءَ جو باعث ٿيندو هي ڪيس پنهنجو رهبر سمجهندڙ هئا، پر توسان سندس تعلقات جو مسلم ثبوت، سنڌ ۽ يادگار ٿي ڪم ايندو.

منهنجي نظر ۾، اسان جا ايندڙ نسل تنهنجا شڪر گذار ٿيندا جو تو هن دور جي اعليٰ هستيءَ جي خط و ڪتابت کي شايع ڪري، عام منظر تي آندو آهي.

مون کي خطن جي فائيل مان مادر ايلسا قاضيءَ، جا لکيل ٻه خط به نظر مان گذريا آهن. مون کي پتو نه آهي ته تون انهن کي محترم قاضي صاحب جي خطن سان گڏ ڇپائڻ گهرين ٿو يا جدا؟ منهنجي راءِ ۾ اهي خط جدا ضميمي طور ڇپايا وڃن ته بهتر ٿيندو.

12- اپريل 1932ع تي، مادر ايلسا قاضيءَ، لنڊن مان توڏي هڪ خط لکيو آهي جو خط نويسيءَ جو هڪ شاهڪار آهي. هن شيخ سعديءَ جي فارسي

بيٽن، جي ”تہ ڪيئن گل، مٽيءَ کي خوشبوءِ پهچائي ٿو.“ جي عجيب غيرفاني
تشریح ڪئي آهي. ان ۾ لکي ٿي تہ:

”جڏهن ٻوٽي کان پيچيم تہ هو ڪهڙيءَ طرح گلاب جو گل بنيو؟ ڪنهن
منجهس اهڙو حسن پيدا ڪيو؟ ۽ ڪهڙيءَ طرح منجهس اها خوشبوءِ آئي؟“
تڏهن گل جواب ڏنو، ”ڪالھوڻي ڪالھ آءُ ٺڪر جي ڪونڊيءَ ۾، مٽيءَ جي ڍير
اندر پيل هوس. اها مٽي محبت جي جلوي سان ڀرپور هئي. ان جي پاڪ تجلبي
آهستيگيءَ سان مون ۾ ڀرجي ويئي، جنهن جي طفيل ئي مون ۾ هيءَ خوشبوءِ
پيدا ٿي آهي. ان محبت جي غيرفاني نور، مون کي خوبصورت ۽ چمڪندڙ
بنايو آهي. هاڻ آءُ معمولي ٻوٽو نہ آهيان. محبت جي نظر مون کي گلاب جو
گل بنائي ڇڏيو آهي.“

مٽي ذڪر ڪيل مصراعن جي تشریح مان ضمني طور سندن شخصيتن
جي خيالي پرواز ۽ راهبر اثرات جي نشاندهي ٿئي ٿي. انهن ٻنهي خدا جي
بندن، پنهنجن مصاحبن جي زندگين ۾ جو ڦيرو آندو، ان جو پورو مثال مٿئين
حوالي مان پئجي سگهي ٿو، تہ ڪهڙيءَ طرح نہ ان اعليٰ روح، اسان جهڙن جي
مٽيءَ کي نئين زندگي بخشي ڇڏي.

سينٽ ڊي يو گسپر چوي ٿو تہ:

”روح، مادہ ۾ حلول ٿيڻ ڪري ماڻهو پيدا ٿئي ٿو، رڳو ٻرندڙ شمع پيڻ
بتين کي روشن ڪري سگهي ٿي.“

هڪ عربي چوڻي آهي تہ:

”صرف اُنجبر جو وڻ ئي پنهنجي پاڇي وجهڻ سان ٻئي اُنجبر جي درخت
کي ٻاراڻو ڪري ٿو.“

مقناطيسي ڪشش جي ڪليه قانون وانگر، نجات يافتہ (خدا رسيدہ)
شخص ئي پنهنجي ڪيميائي نظر سان، تامي مان سون بنائي سگهن ٿا.
جهڙيءَ طرح سج جي گرمي ۽ روشني، نباتات ۾ زندگي پيدا ڪري ٿي.

قرآن ۾ فرمايل آهي تہ:

”خدا زمين ۽ آسمان جو نور آهي، جنهن کي چاهي، پنهنجي نور سان
منور ڪري سگهي ٿو.“

وڌيڪ قرآن ۾ اهو به آيل آهي ته:

”اهو الله ئي آهي جو ماڻهن کي اوندھ مان ڪڍي سوجھري ۾ آڻي ٿو.“
 منهنجي خيال موجب برگزيده بزرگن ئي رهبر ٿي، اسان کي نفساني خواهشن جي قيد کان آزاد ڪري، فڪر جو مادو بخشي، حسن ازلي، سچ ۽ نيڪيءَ سان روشناس ڪرائي سگهن ٿا.
 مربيير قاضي صاحب جي هنن همدردانه خطن مان اهو صاف ظاهر ٿئي ٿو ته هو عاشقِ رسول هو ۽ کيس پيغمبر خدا جي پوئلڳن جي اصلاح جو بي انتها شوق هو.
 هنن خطن جي وسيلي اسان کي علامه صاحب جي فيض بخش اثر ۽ طاقتور شخصيت جو پتو پوي ٿو.

توهان جي محبت رکندڙ

اي. ڪي. بروهي

پيش لفظ

جڏهن پوي ياد، صحبت سپرين جي
فريادون فرياد، ناگهه وڃن نڱڻو. (شاهه)

1925ع کان جڏهن مختلف علمن جي ڪتابن پڙهڻ، جدا جدا مذهبن جي تعليم مان واقف ٿيڻ، مٿريلزمر (دهريت) جي دليلن کان متاثر ٿيڻ، ۽ تاريخ ۽ فلسفي جي مطالعي منهنجي روايتي مذهبي اعتقادن جي ديوار ۾ شڪن جا سوراخ وجهڻ شروع ڪيا، ته ذري گهٽ ناستڪ ٿي وڃڻ جو امڪان هوم.

عين انهيءَ وقت ڌاري ضلعي لوڪل بورڊ ڪراچيءَ جي ڪم سان ڪراچيءَ ۾ جاءِ وٺي رهڻ جو موقعو مليو. خوش قسمتيءَ سان چند اهڙن سالن جي صحبت نصيب ٿي، جنهنڪري شهري زندگيءَ جي خراب اثرن کان محفوظ رهي سگهيس. مسٽر جمشيد نسرانجي ميهتا، مسٽر حاتم علي، مسٽر غلام علي چاڳلا، مولانا محمد صادق ڪڏي وارو ۽ مولوي فتح محمد صاحب سيوهاڻي انهن مان مکيه هئا. پهرين ٽن جي اثر ڪري، تياسافڪل سوسائٽيءَ ۾ وقت بوقت وڃي ليڪچرن ۽ بحث مباحثن ٻڌڻ جا موقعا مليا. قاضي صاحب جي پهرين ملاقات ۽ دیدار پڻ اُتي نصيب ٿيو. اُتي ئي سندس خيالات مان واقف ٿيڻ جو پهريون پيرو موقعو مليو. ان کان پوءِ سگهوئي وٽن وڃي، ساڻن ملاقاتن ذريعي، پنهنجي پيدا ٿيل شڪن جي دفع ڪرڻ ۽ مختلف مسئلن تي معلومات حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آيس.

جيئن ته آءٌ 1920ع کان اڪثر ڊائري لکندو رهيو آهيان، تنهنڪري قاضي صاحب جي ملاقاتن جون ڪيتريون تاريخون ۽ هر ملاقات ۾ ٿيل گفتگوءَ جو نت منهنجي ڊائريءَ جي ڪيترن ئي ورقن ۾ موجود آهي. انهن جو مفصل ذڪر

طوالت جو باعث سمجھي، هتي ڪرڻ مناسب نٿو ڄاڻان. جڏهين به ڪراچيءَ ۾ هوندو هوس، ته سندس ملاقاتن ليڪچرن مان مستفيد ٿيڻ جي ڪوشش ڪندو هوس. ڳوٺ اچڻ بعد به خطن ذريعي نصف ملاقات طور اُنهيءَ سلسلي کي جاري رکندو آيس. جڏهين پاڻ ولايت ڏي ويا ٿي، ته اتي به ساڻن خط و ڪتابت ٿيندي رهي ٿي، مون حتي الامڪان سندن آيل جملي خطن کي خستوريءَ وانگر محفوظ رکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ممڪن آهي ڪي خط شايد زماني جي هيٺ مٽانهين ڪري گم ٿي ويا هجن، پر انهن جي ڪثرت مون وٽ محفوظ آهي، جا ناظرين اڳيان هن ڪتاب جي صورت ۾ پيش ڪريان ٿو.

1934ع ۾، ولايت کان جڏهن واپس آيو، تڏهن وري سندس ملاقاتن ۽ خطن ٻڌڻ جو سلسلو شروع ٿيو. پاڻ ڪڏهين حيدرآباد ۾ رهندا هئا ته ڪڏهين ڪراچيءَ ۾. سندن رهڻ جون مختلف جايون اڃا تائين اکين اڳيان پيون ٿيون. فلٽ نمبر 4 وڪٽوريا روڊ، صدر ڪراچي، حيدرآباد ڪئٽونمينٽ بنگلو نمبر 4، قاضي ميان علي محمد جي جاءِ برٽو روڊ ڪراچي، برسٽل هوٽل ڪراچي، پيسٽنجي هائوس گارڊن ڪوارٽر ڪراچيءَ جون جايون بخوبي ياد اٿن.

سندن ملاقاتن ۽ صحبت مان جا معلومات ميسر ٿي، سا مشڪل سان سون ڪتابن پڙهڻ مان حاصل ٿي سگهي ها. بقول شاعر:

يڪ زمانه صحبت با اوليا، بهتر از صد ساله طاعت بي ريا.

مون ۾ جيڪو به اسلام جي صحيح تخيل، محبت نبويءَ ۽ انساني همدرديءَ جو ذرو موجود آهي، ان لاءِ قاضي صاحب جي ملاقاتن ۽ صحبت کي وڏو دخل آهي.

سندن صحبت بعد آءٌ هيٺين نتيجن تي پهچي سگهيس.

(1) ڪائنات رٿا ۽ مقصد سان بنايل آهي:

ابتدا ۾ جڏهن پهريون مذهبي اثر، مختلف ذڪر ڪيل وجوهات سبب ٿيڻ لڳو، ته غور ڪرڻ بعد دنياڻي معاملن ۽ زندگيءَ جي ڪاروبار ۾ بي ترتيبيءَ ۽ بي ڍنگائي ڏسڻ ۾ اچڻ لڳي هئي، جهڙوڪ:

(الف) روزانه ڪروڙين ماڻهو غربت ۽ مسڪينيءَ ڪري،

باوجود مشقت ۽ مزدوريءَ جي به، پوري کاڌي، ڪپڙي

۽ آجهي نه هئڻ سبب حيران ۽ پريشان نظر آيا ٿي، ته

ٻئي طرف چند ماڻهو بنا ڪنهن سخت محنت جي، عيش آرام جي زندگي گذاري رهيا هئا.

(ب) ڪروڙين ماڻهو مرضن ۽ طرح طرح جي مصيبتن ۾ گرفتار هئا. ڪي چمندي لنگڙا، لولا، انڌا ۽ گونگا بنا علاج جي حياتي گذارڻ تي مجبور هئا، ته ڪن تازا توانا ۽ تندرست رهي، بنا ڪنهن تڪليف جي پينگهي کان قبر تائين فرحتن ۾ وقت پئي گذاريو.

(ج) ڪيترا جهڳڙا، لڙايون، ظلم ۽ فساد، ڏاڍن جي حرص ۽ خود مطلبيءَ جي پورائي لاءِ تيا ٿي، جنهنڪري دنيا ۾ دک ۽ درد پکڙيو پيو هو.

(د) هڪڙا ماڻهو حسين ۽ پيا ڪوجها، هڪڙا عاقل ۽ پيا جاهل. هڪڙا شاهوڪار پيا غريب، هڪڙا زبردست پيا هيڻا. هڪڙا رحمدل ۽ پيا ظالم هئا.

(ه) ڌرتين جي ڏيڻ، طوفانن جي لڳڻ، سيلابن جي اچڻ ۽ باهين ۽ بيمارين وغيره ڪري لکها جانيون بي گناهه تباھ ٿيون ٿي.

جڏهن انهن ڳالهين تي غور ٿي ڪيم، ته منهنجي ناقص سمجه ۾ نٿي آيو ته جيڪڏهن ڪائنات ڪنهن رٿا ۽ مقصد سان بنايل هئي، ته ان ۾ عدل ۽ انصاف جو موجود نه هو ۽ ڇا جي لاءِ هيءَ بي ترتيب، بي ڍنگائي ۽ انتشار موجود هو!

قاضي صاحب جي صحبت ان تصوير جو ٻيو طرف ڏيکاريو، فرمايائون:-

سڄن جي چوگرد سيارن جي باقاعديءَ سان ڦرڻ، ستارن جي مقرر مفاصلن تي خلا ۾ قائم رهڻ ۽ مقرر زمانن ۾ چڪر لڳائڻ، راتين پٺيان ڏينهن جي اچڻ، موسمن جي تبديليءَ، هر جاندار شيءِ جي ڄمڻ ۽ مرن، پاڻيءَ جو سمنڊن مان پاڻ رستي ڪڪر ٿي، برف بنجي، دريائن ۽ بارشن ذريعي زمينن کي سيراب ڪري، بيلن ۽ پوکڻ بنائڻ ۾ ترتيب ۽ يڪسانگي هئي.

اول ۾ ذڪر ڪيل بي ترتيبِي سطحِي نگاهه جو ڪارڻ هئي، اونهي غور بعد سموري مسئلي ۾ هڪ رٿا ۽ ترتيب نظر آئي ٿي. پهرئين غلط نقطه نگاهه جو مکيه ڪارڻ ڪائنات جي منصوبه ساز جي اونهن اسرارن جي عدم واقفِي هئي.

انهيءَ سمجهاڻيءَ بعد قرآن جي هن آيت جي حقيقي معنيٰ جو مفهوم سمجهڻ ۾ اچڻ لڳو:

”ما خلقت هذا باطلا“

(يعني، ڪا به شيءِ بيڪار ۽ بنا مقصد جي نه ٺاهي ويئي هئي.)

ان مان معلوم ٿيو ته خلقت حادثو نه هئي، بلڪ رٿا ۽ پلڻ سان بنايل هئي. ظاهري بي ترتيبِيءَ جو مکيه سبب خدا جو شخصي يا محدود تصور هو. قاضي صاحب جن هميشه، اُن تي شيخ سعدي عليه الرحمٰت جو هيءُ بيت اُچاريندا هئا—

اي برتر از خيال و قياس و گمان وهم،
وز هر چه گفته اندر و شنيديم و خوانده ايم،
مجلس تمام گشت و به آخر رسیده عمر،
ما همچنان در اول وصف تو مانده ايم.

(2) مسئلي وحدت الوجود (ويدانت) جي ساڃاه —

جنهن مطابق هر شيءِ جو مرڪز ذات الاهي هو، ٻيون سڀ شيون اُن جي صفات، تجلي يا پرتو هيون. انهيءَ تعليم جي ذريعي سنڌ جي صوفياءَ ڪرام، جهڙوڪ: شاه عنايت عليه الرحمٰت، شاه عبداللطيف عليه الرحمٰت، سچل سرمست عليه الرحمٰت، وغيره جي ڪلام، جو ننڍيڻ کان ٻڌندو آيو هوس، جي معنيٰ ۽ مطلب جو پتو پوڻ لڳو.

هر شى دي وچ تونهين وسدا، اپنا آپ چهپايى ڪيون!
اندر ٻاهر تونهين وسيا، بانورا لوڪ پلايى ڪيون!
(دلپت- طالب شاه عنايت عليه)

● سو هي سو هو، سو اجل سو الله.

سو پرين سو پساد، سو ويرِي سو واهرو. (شاه لطيف)

● صورت جو سبحان، پاڻ ڏسن آيو پنهنجو تماشو. (سچل عليه)

(3) ڪثرت مذهب پويان بنيادي وحدت -

وتائڻن معلوم ٿيم ته انسان ذات لکن ورهين کان هن دنيا ۾ پيدا ٿيل هئي. ان جي پيدائش کان وٺي، انسانن ۾ ڪي عقيدا، رسمون، رواج ۽ عبادتن جا طريقا مروج پئي رهيا هئا، جن مختلف زمانن، ملڪن ۽ قومن جي ضرورتن ۽ تقاضائن مطابق جدا جدا صورت اختيار ڪئي هئي، جن آهستي آهستي ٽي عالمگير مذهبن جي صورت ورتي. اهي سڀ ڳالهيون قانون ارتقا (فطرت) موجب مختلف دورن جي ذهني معيارن، وقت جي ضرورتن ۽ سماجي تقاضائن مطابق هڪ ئي زنجيري سلسلي جون ڪڙيون هيون. اسلام انهيءَ نقطي نگاهه جي افشاي راز جو پيغام آندو، جنهن ظاهري ڪثرت مذهب پويان بنيادي وحدت ڏيکاري، ۽ تسلسل حيات، اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي اشيا جو راز سمجهايو.

ڏسڻ ڏسين جي، ته هم ڪي حق چئڻين،

شارڪ! شڪ مَ نِي، انڌا! انهيءَ ڳالهه ۾. (شاهه)

(4) اسلام (قانون فطرت) کي ڪڏهن به محدود ۽ مڪمل ڄاڻڻ روح اسلام

جي خلاف هو-

دنيا جي هر شيءِ مسلسل طور ارتقا پذير هئي. دؤر بدلبا رهيا ٿي، جهڙوڪ: پٿر جو دؤر، ڪڻ جو دؤر، لوهه جو دؤر، وحشيانه دؤر، بدويانه دؤر ۽ زراعتي، تجارتي، هنري ۽ سائنسي دؤر. هر دؤر جون ضرورتون ۽ تقاضاونهن علحده هيون. انڪري هر دؤر جا قانون، دستور ۽ عقيدا مختلف هئڻ ضروري هئا. انهن کي محدود ۽ مسدود ڪري، مڪمل ۽ آخري ڄاڻڻ قانون فطرت جي، روح جي خلاف هو.

(5) دين وحدت خيال ۽ عمل جو مجموعو هو-

اسلام (دين فطرت) کي چند عقيدين، قانونن ۽ دستورن تائين محدود ڪرڻ، ۽ ان جي پوئلڳن کي وحدت خيال ۽ عمل کان سواءِ جدا گروه تسليم ڪرڻ قرآني تعليم ۽ معيار جي خلاف هو. علامه مشرقيءَ جي "تذري" ۾ مسلمان جي بيان ڪيل تشريح کي پاڻ صحيح مسلمان جي بهترين تشريح ٿي ڄاتائون- يعني هيءَ ته:

”هر صالح ماڻهو، پوءِ ظاهري طرح هو ڪهڙي به مذهب جو پوئلڳ هو، مسلمان هو، ۽ هر غير صالح ماڻهو، پوءِ ڪڏي ظاهري طرح هو مسلمانن جي قطار ۾ شمار ٿيل هجي، غير مسلم هو.“

قرآن جي هيٺين آيت ان جي ثبوت ۾ پڙهندا هئا -

ان الذين آمنوا والذين هادوا والنجاري والصابئين من آمن بالله واليوم الآخر وعمل صالحاً فلهم اجرهم عند ربهم ولا خوفٌ عليهم ولا هم يحزنون

(معني- جن ايمان آندو آهي (مسلمان) ۽ جي يهودي يا نصاري پئي مذهب جا آهن، ۽ انهن خدا تي ايمان آندو آهي، انسان جي روشن مستقبل ۾ ويساه اٿن ۽ چڱا ڪم ڪن ٿا، تن کي خدا وٽان فائدو ملندو ۽ اهي خوف خطري (تنزل ۽ موت جي) کان آجا آهن.)

باوجود انهيءَ صريح حڪم جي نجات ۽ جنت (حقيقي خوشي ۽ ترقيءَ) جو حقدار صرف چند اهڙن ماڻهن جي گروهه کي ڄاڻڻ، جن ۾ هر قسم جا غاصب، ظالم، زاني، راشي، استعمال غرضي (ايڪسپلائٽرس) وارا پڻ اچي ٿي ويا- انهيءَ عقيدتي جي اصليت مون تي ڪلي پيئي. اهو مذهب، جو انسانذات مان ننڍو وڌائي، ذات پات، رنگ نسل جي فرقن کي مٽائڻ ۽ مختلف فرقن ۽ مذهبن جي نالي ۾ ماڻهن جي وچ ۾ ڪڙي ڪيل ديوارين کي ڊاهڻ لاءِ آيو هو، جو مساوات، اخوت، اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم جو سبق ڏيڻ آيو هو، سو جدا گروهه بنجي اختلاف، اڳرائيءَ، تشدد ۽ هڪ هتيءَ جو حامي ڪهڙيءَ طرح تي سگهيو ٿي؟

(6) سر زمين سنڌ جا رهاڪو هڪ خاص مشن جا پيغامبر هئا: سندس

صحبت ۽ تعليم مان مون کي ان ڳالهه جو پتو پيو ته سرزمين سنڌ جي رهاڪن کي، مختلف وجوهات جي بنياد تي، جنهن جو منصل ذڪر هن ڪتاب جي آخر ۾ ڏنل سندس مضمون نمبر 1 ۾ آيل آهي، انسانذات جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ خاص پيغام پهچائڻ جو منصب سپرد ٿيل آهي. اسان کي ان جي سرانجاميءَ لاءِ تيار ٿي ڪم ڪرڻو آهي.

(7) مٽي ذڪر ڪيل مقصدن جي حصول لاءِ: سنڌ ۾ هڪ مرڪز (خانقاه يا آشرم) بنائي، مخلص ۽ قربانيءَ جي مجسمن ۽ راسخ العلم ڪارڪنن کي تعليم ۽ تربيت ڏيئي، مشنري تي ڪم ڪرڻ لاءِ تيار ڪرڻو هو.

قاضي صاحب مرحوم سان گهري واقفيت، سندس لکيل خط نمبر 38 مان معلوم ٿئي ٿو ته جولاءِ 1929ع کان ٿيل هئي. ان وقت کان وٺي وقت بوقت سندس صحبت مان مستفيد ٿيڻ جي ڪوشش ڪندو آيس، جنهن جو نتيجو اهو نڪتو ته پاڻ مون تي نهايت مهربان ۽ شفيق ٿيندا ويا. آءُ به جڏهين کائڻ پري هوندو هوس، ته نصف ملاقات لاءِ خط لکي سندن صحبت کي تازو ڪندو هوس، ۽ پاڻ به مهرباني ڪري خطن ذريعي جواب ڏيندا رهندا هئا. سندن خطن جي اڪثريت انگريزيءَ ۾ لکيل آهي، تنهنڪري پهرين خيال آيو هوم ته، انهن کي ساڳيءَ زبان ۾ چيائي، انگريزي ديپاچي ۽ حياتيءَ جي بيان سان پاڪستان ۽ دنيا جي مختلف حصن تائين پهچائڻ جي ڪوشش ڪريان، پر غور ۽ فڪر بعد هيٺين سببن ڪري انهن کي سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪري پيش ڪريان ٿو-

(1) جنهن صورت ۾ سندن خيال هو ته سر زمين سنڌ جي رهاڪن کي انسانذات لاءِ خاص پيغام ڏيڻو هو، ان جي ابتدا سنڌ مان ڪرڻي هئي، هتي ئي مرڪز بنجڻو هو، انڪري ضروري سمجهيس ته اول ۾ اهل سنڌ کي مٿي ذڪر ڪيل پيغام کان واقف ڪري، سندس منشا پوري ڪجي.

(2) منهنجي خيال ۾ سندس مٿي ذڪر ڪيل مشن جي سرانجاميءَ جا

ٻه پهلو آهن:

(الف) بين الاقوامي پهلو

(ب) سر زمين سنڌ جي مخلص ڪارڪنن جي گروه پيدا ڪرڻ جو پهلو.

پهرئين پهلوءَ جي سرانجاميءَ جو لائق ۽ اهل قاضي صاحب جن مسٽر اله بخش خان بروهيءَ کي ڀاتو ۽ هن کي ئي ان منصب لاءِ پاڻ مقرر فرمايو هئائون- سندن مختلف اقوال ان ڳالهه جي دليل طور موجود آهن. ان ڪري اهو ڪم محترم بروهي صاحب جي حوالي ٿي سونهي ٿو. قاضي صاحب مشن جي ٻئي پهلوءَ جي سرانجاميءَ لاءِ بنده کي منتخب فرمايو هو. انهيءَ نقطه نگاه موجب، ان ٻئي پهلوءَ کي پوري ڪرڻ لاءِ اهل سنڌ مان مخلص ڪارڪنن جو گروه پيدا ٿي، پنهنجون خدمتون سندس حقيقي جاءِ نشين مسٽر بروهيءَ جي

سپرد ڪري سگهي، ان مقصد جي پوئواريءَ لاءِ پڻ هي ضروري سمجهيم ته قاضي صاحب مرحوم جا هي خط پهريائين سنڌي ٻوليءَ ۾ پيش ڪيا وڃن. هي خط مختلف موقعن تي لکيل آهن- جي يا ته منهنجي لکيل خطن جي جواب ۾ يا روبرو ڪيل گفتگوءَ جي سمجهاڻيءَ لاءِ لکيل هئا- مون کي خبر نه آهي ته منهنجا خط قاضي صاحب مرحوم جي ڇڏيل ڪاغذن جي ڏخيري ۾ محفوظ آهن يا نه؟ سندن هڪ خط ۾ اهڙو اشارو ڪيل آهي، جنهن مان معلوم ائين ٿئي ٿو ته اهي خط پاڻ به محفوظ ڪيا آهن. بهرحال سندن هنن خطن جي پس منظر ۾ ڪثير ملاقاتن وقت ٿيل گفتگو ۽ منهنجي لکيل خطن ۾ ظاهر ڪيل خيالن کي ڪافي دخل آهي. تنهنڪري مناسب ائين سمجهيو اٿم ته ضرورت سارو اڪثر خطن جي هيٺان مختصر نوٽن ۾ انهن جي پس منظر معلوم ڪرائڻ لاءِ، ”شان مڪتوب“ به پيش ڪريان. اهي نوٽ وڏين ڏنگين ۾ آندل آهن. خطن ۾ ڪٿي ڪٿي مطلب جي واضع ڪرڻ لاءِ پنهنجي طرفان ڪجهه لفظ ڏنا اٿم، جي پڻ وڏين ڏنگين ۾ رکيل آهي.

منهنجي خيال ۾ سرزمين سنڌ جي خاص پيغام جا مبلغ صوفياءَ ڪرام، شاه عنايت شهيد عليه، شاه لطيف عليه، سچل سرمست عليه وغيره هئا. هن دؤر ۾ انهيءَ پيغام جو صحيح شارح، جناب علامه امداد علي قاضي صاحب عليه الرحمت هو- اسان سڀئي انهيءَ عظيم پيغام جا استودانت (طالب) يا قاصد (پروبيگنڊسٽ) ٿي، ان جي مشتهريءَ جو ڪم ڪري سگهون ٿا.

- غلام مرتضيٰ

سن

جولاءِ 1968ع

فصل پهريون

علامه صاحب ۽ مسز قاضيءَ جي حياتيءَ جو مختصر احوال

آءُ سندس زندگيءَ جي مختصر احوال کي هيٺين چئن ڀاڱن ۾ ورهائي پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس —

- (1) سندن شخصي زندگيءَ جو مختصر احوال.
- (2) سندن نتيجہءَ فڪر جو لب لباب.
- (3) سندن ڪارڪردگي ۽ عملي زندگي.
- (4) ساڻن پنهنجي نيازمنديءَ جو مختصر احوال.

علامه صاحب جي حياتيءَ جو مختصر احوال:

سندن نالو ميان امداد علي ميان امام علي انصاري هو. سندن ولادت اپريل 1886ع ۾ ٿي ۽ وفات 13- اپريل 1968ع تي 83 سالن جي عمر ۾ واقع ٿي.

قاضي صاحب جا وڏا انصاري خاندان مان اصل ڀات ضلعي دادوءَ جي شهر جا وينل هئا. سندن چوڻ هو ته اهي محمد بن قاسم سان گڏ سنڌ ۾ آيل هئا. ڀات جو ڳوٺ 603 هـ ۾ ٻڌو ۽ اُن جو اصل نالو باٽر (ڀاتر) هو. علامه جي والد ميان امام علي ريونيو کاتي ۾ سرڪاري ملازمت سانگي ڀات مان لڏي اچي حيدرآباد جي شهر ۾ سکونت اختيار ڪئي.

حيدرآباد شهر ۾ اُن وقت سيٺ محمد حافظ بااثر ۽ بينل ماڻهو هو. قاضي ميان امام عليءَ اُن جي وڏي نياڻيءَ سان شادي ڪئي، جنهن مان کيس ٻه فرزند ۽ يارنهن نياڻيون⁽¹⁾ پيدا ٿيون. فرزند — قاضي ميان فخرالدين امام علي ۽ قاضي ميان امداد علي امام علي.

⁽¹⁾ تفصيل لاءِ ڏسو ضميمه.

سندس نياڻين جو عقد هيٺينءَ طرح ٿيو:

پهرينءَ نياڻيءَ جو خانبهادر قاضي ميان غلام نبي (هڪ وقت غلام نبي ڊائريڪٽر آف ايڊوڪيشن) سان عقد ٿيو. جنهن جو اولاد قاضي آفتاب احمد، غلام نبي ۽ پيا ٿيا.

ٻيءَ نياڻيءَ جو عقد قاضي ميان علي محمد (هڪ وقت ڊسٽرڪٽ سپريٽينڊنٽ پوليس) سان ٿيو. جنهن جو اولاد قاضي مشتاق ۽ پيا ٿيا.

ٽين نياڻيءَ جو به عقد ٿيو. جنهن مان ڊاڪٽر قاضي علي احمد (هڪ وقت ڊائريڪٽر هيلٿ سنڌ) ۽ قاضي غلام مصطفيٰ (هڪ وقت ڪليڪٽر) پيدا ٿيا.

قاضي امداد علي، جو آئينده هلي علامه آءِ آءِ قاضي سڌجڻ لڳو، اپريل 1886ع ۾ حيدرآباد ۾ تولد ٿيو. ابتدائي تعليم آخوند ميان عبدالعزيز وٽ ورتائين، جيڪو سندس والد صاحب خاص سندس تعليم لاءِ مقرر ڪيو هو. ان وقت هو قرآن مجيد ۽ فارسي پڙهيو. مرحوم قاضي امام عليءَ کي ان ڳالهه جو گهڻو فڪر هوندو هو ته سندس فرزند جو عام بازاری چوڪرن سان ملڻ نه ٿئي. انڪري جڏهن کيس ڏهن سالن جي عمر ۾ اسڪول ۾ داخل ڪرايائين، تڏهن مٿيون آخوند صاحب کيس اسڪول وٺي ويندو هو ۽ وري موٽائي گهر آڻيندو هو.

1902ع ۾ قاضي صاحب کي صوفي فقيرن جي صحبت نصيب ٿي، جن مان کي پاٽ جا ۽ کي حيدرآباد جا هئا. انهن مان احمد فقير ٿيڻو خاص هو. 1904ع ۾ قاضي صاحب خانگي طرح سنڌي فائنل جي تياري ڪري، امتحان ڏيئي ڪامياب ٿيو، جنهن ۾ فارسيءَ ۾ پهريون نمبر کنيائين. 1905ع ۾ وري خانگي طرح بمبئي يونيورسٽيءَ جو مئٽرڪ امتحان ڏيئي، ڪاميابي حاصل ڪري، 1906ع ۾ عليڳڙهه ڪاليج ويو، جتي ڪجهه وقت رهي، واپس آيو. 1907ع جي مارچ ۾ قاضي صاحب ۽ سندس مامات ميان محمد عبدالقادر حافظ ولايت ڏي پڙهڻ لاءِ ويا. اتي قاضي صاحب هڪ سال خانگي طرح ايڪانامڪس (اقتصاديات) جي تعليم ورتي. 1909ع ۾ لنڊن اسڪول آف ايڪانامڪس ۾ داخل ٿي. ڊاڪٽر ڪنٽ وٽ پڙهيو. ساڳئي وقت ڪنگس ڪاليج لنڊن ۾ ڊاڪٽر برائون وٽ سئڪالاجي (نفسيات) جي تعليم ورتائين، ۽ فلاسافي ڊاڪٽر آرنولڊ وٽ به پڙهيو. اهي پروفيسر هان پنهنجي دور جي عظيم استادن ۾ شمار ٿين ٿا. قاضي صاحب اتي خانگي طرح فرڪس (طبيعات) ۽ علم الحيات (بايولاجي) جي تعليم به حاصل ڪئي.

1910ع جو سڄو سال جرمنيءَ ۾ رهيو. انهيءَ سال سندس شادي ايلسا قاضيءَ سان ٿي. 1911ع ۾ بئرسٽريءَ جي ڊگري وٺي، واپس وطن موٽيو. موٽڻ بعد مختلف علوم جو مطالعو جاري رکيائين. وقت بوقت جڏهين ولايت ويو، ته باوجود وڏيءَ عمر جي مختلف استادن کان تعليم حاصل ڪندو رهيو. جيئن ته 1932-1933ع ۾ شيخ گوما (الظاهر) کان لنڊن اسڪول آف اوريئنٽل اسٽڊيز ۾ عربيءَ جي تعليم ورتائين، ۽ پروفيسر ڊاڪٽر ٽرينٽن کان به عربي سکيو.

قاضي صاحب مرحوم 1911ع کان 1951ع تائين ڪجهه وقت سنڌ ۾ گذاريو، ته ڪجهه وقت انگلينڊ ۾ گذاريو. وطن ۾ رهائش واري عرصي ۾ ڪجهه وقت تندي محمد خان ۾ سول ڪورٽ جو جج ٿي رهيو. ان کان پوءِ ڪجهه عرصي لاءِ خيرپور رياست ۾ سيشن جج ۽ رياست جي ايگزيڪيوٽو ڪائونسل جو هوم ميمبر ٿي رهيو. ڪجهه وقت حيدرآباد ضلعي جو پبلڪ پراسيڪيوٽر ٿي رهيو. انگلينڊ ۾ رهائش جي وقت ڪجهه عرصو لنڊن اسڪول آف اوريئنٽل اسٽڊيز ۾ سنڌي زبان جو استاد ۽ ممتحن ٿي رهيو. اهو عهدو اعزازي هوس. 1924ع ۾ انگلنڊ ۾ قاضي صاحب کي شعر جي انجمن (Poetry Society) جو نائب صدر چونڊيو ويو. ان عهدي تي هو 1943ع تائين رهيو. 1929ع ۾ کيس انگلنڊ جي فلاسافيڪل سوسائٽيءَ جو لائيف فيلو (تا حيات ميمبر) مقرر ڪيو ويو.

قاضي صاحب ڪجهه وقت لنڊن شهر ۾ 1929ع کان 1932ع تائين اسلامي تبليغ جو ڪم ڪيو. لنڊن جي ايسٽ اينڊ ۾ ان ڪم لاءِ هڪ تبليغ جو مرڪز کوليائين، جنهن ۾ لنڊن جا رهاڪو، ڪيترا عرب ۽ ٻيا مسلمان ساڻس شريڪ ڪار هئا. ان تحريڪ جو نالو ”جميعت المسلمين“ رکيو ويو هو. 1933ع ۾ قاضي صاحب برنارڊشا جي مشهور ڪتاب ”اڊوينچرس آف اي بلڪ گرنل ان سرچ آف گاد“ جي نموني تي هڪ ”اڊوينچرس آف اي برائون گرنل ان سرچ آف گاد“ لکيو.

پاڪستان قائم ٿيڻ بعد حالتون سازگار نه ڏسي انگلينڊ هليو ويو. ههڙي حساس دل ۽ محبت انسانيءَ ۾ سرشار ماڻهوءَ کي هندن، سکن ۽ مسلمانن طرفان هڪ ٻين جي خونريزين نهايت پريشان ڪري وڌو هو، جي ڳالهيون هن لاءِ ناقابلِ برداشت هيون. پر پوءِ جڏهين حالتون ڪجهه بهتر ٿيون، ته ڪن

دوستن طرفان زور ڀرڻ تي واپس موٽي آيو. ۽ اپريل 1951ع ۾ اچي سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسلريءَ جي چارج ورتائين. سنڌ يونيورسٽيءَ جي حيثيت ان وقت صرف امتحانن وٺڻ واري بورڊ جي هئي. ان کي قاضي صاحب محنت ڪري تعليمي يونيورسٽي بنايو، جتي پوسٽ گريجوئيٽ تعليم جو انتظام ڪيو ويو.

پاڪستان سان مارشل لا لاڳو ٿيڻ بعد جلد ئي ٻئي سال 1959ع جي مئي مهيني ۾ هن وائيس چانسلريءَ جي عهدي تان استعيفا ڏني. ان کان پوءِ سمورو وقت حيدرآباد شهر ۾ ڪئٽونمينٽ جي بنگلي نمبر 4 ۾ گوشه نشين زندگي گذارڻ لڳو. ننڍپڻ ۾ مائٽن سندس ٻه شاديون ڪرايون هيون، پر ولايت وڃڻ کان اڳ انهن سان تعلق نه رهيو هوس. 1910ع ۾ ايلسا قاضيءَ سان شادي ڪيائين، جنهن سان 1967ع تائين 57 سال گڏ گذاريائين.

مسز قاضيءَ 28- مئي 1967ع تي وفات ڪئي. ان رفيق حيات جي صدمي سندس صحت تي گهڻو اثر ڪيو. هو دنيا ۾ پاڻ کي اڪيلو محسوس ڪرڻ لڳو. باوجود عزيزن طرفان ساڻس گڏ گذارڻ جي آڇن جي، هن اڪيلي رهڻ ۾ لطف محسوس ڪيو. کيس حيات بعدالمات ۾ پڪو يقين هو. ٻڌڻ ۾ آيو ٿي ته مسز قاضيءَ جي انتقال بعد مانيءَ جي ميز تي، مسز قاضيءَ جي ويهڻ واريءَ جاءِ تي، هميشه وانگر طعام رکيو ويندو هو، ۽ هن جو بسترو هميشه وانگر وڃايل رهندو هو. پاڻ 13- اپريل 1968ع تي شام جو سنڌو درياه ۾ ٽپو ڏيئي وڃي خدا سان مليو.

قاضي صاحب جي زندگيءَ ۾ اپريل ۽ مئي مهينا نهايت اهم رهيا هئا. پاڻ اپريل ۾ تولد ٿيا هئا. مسز قاضيءَ سان سندن شادي اپريل مهيني ۾ ٿي هئي. پاڻ اپريل مهيني ۾ وفات ڪيائون. مسز قاضيءَ مئي مهيني ۾ وفات ڪئي. سندن سنڌ ۽ انگلينڊ ۾ رهائش جو وقت پوريءَ طرح معلوم ٿي نه سگهيو آهي. پر تخميني طور اهو هيٺئين موجب سمجهڻ ۾ اچي ٿو:

سنڌ ۾ رهائش جو عرصو

1911ع کان 1917ع تائين

1919ع کان 1924ع تائين

1927ع کان 1929ع تائين

ولايت ۾ رهائش جو عرصو

1907ع کان 1911ع تائين

1917ع کان 1919ع تائين

1924ع کان 1927ع تائين

1929ع کان 1934ع تائين
 1935ع کان 1937ع تائين
 1947ع کان 1951ع تائين

سنڌ ۾ سندن رهائش جون جايون هي هيون-

(1) ٽنڊو محمد خان، فرسٽ ڪلاس سب جج جو بنگلو.

(2) حيدرآباد، ڪئٽونمينٽ.

(3) خيرپور ميرس، سيشن جج جو بنگلو.

(4) ڪراچي، وڪٽوريا روڊ هائوس نمبر 4.

(5) حيدرآباد ڪئٽونمينٽ بنگله نمبر 4.

(6) ڪراچي، ميان علي محمد قاضيءَ جو بنگلو، برٽو روڊ، ۽ پيسٽنجي

هائوس، گارڊن ڪوارٽر.

(7) حيدرآباد ڪئٽونمينٽ، هائوس نمبر 4.

سندن آخري مرقد سنڌ يونيورسٽي علامه آءِ آءِ قاضي ڪئمپس ڄامشورو

۾ آهي.⁽¹⁾

قاضي صاحب بابت 1929ع کان ٽي افواه ٻڌڻ ۾ ايندا هئا. انهن جي معلومات حاصل ڪرڻ لاءِ، باوجود گهري واقفيت جي، ڪڏهن به جريت نه ٿي ۽ نه مناسب سمجهيو ته، سندس شخصي زندگيءَ متعلق پڪڙيل افواهن بابت ڪانئن دريافت ڪريان. سندن آخري وفاتيءَ جي ڪارڻ بعد انهن جي اظهار کي غير مناسب نٿو ڄاڻان. انهن کي ڪيتري قدر وقعت ڏجي، ان بابت هرڪو پنهنجي راءِ قائم ڪري سگهي ٿو.

(1) اهو مشهور هو، ته مسٽر قاضي ۽ مسز قاضيءَ جو تعلق رفيق حيات

جو هو، نه عام طرح زال مڙس وانگر.

(2) ڪن جو چوڻ هو ته شاديءَ جي وقت کان وٺي هنن فيصلو ڪيو هو ته

اولاد پيدا نه ڪندا، جو ان جي پيدا ٿيڻ بعد محبت ورهائجي وڃي ٿي.

(3) هنن جو پاڻ ۾ وعدو هو ته گڏجي رهندا ۽ گڏجي وفات ڪندا.

جيڪڏهن هڪڙي اڳ ۾ وفات ڪئي، ته ٻيو جلدي وڃي فوت ٿيل سان گڏجڻ

⁽¹⁾ سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو کي پهرين نيو ڪئمپس سڏيو ويندو هو. هاڻ علامه آءِ آءِ قاضي ڪئمپس نالو ڏنو ويو آهي.

جي ڪوشش ڪندو، جن طريقن مان خود ڪشي به هڪ طريقو هو. معلوم ائين ٿئي ٿو ته وفاتيءَ کان اڳ گهڻو وقت پاڻ انهيءَ مسئلي تي پئي سوچيو اٿن. چوڻ ۾ اچي ٿو ته ڪجهه وقت اڳ پاڻ قاضي فيض محمد نواب شاھ واري سان، جو سندس معتقدن مان هڪ آهي، ان مسئلي تي گفتگو ڪئي هئائون. ازانسواءِ وفاتيءَ کان ٿورو اڳ پروفيسر غلام مصطفيٰ خان صاحب، سنڌ يونيورسٽيءَ جي وڏي عالم، صاحبِ فڪر ۽ تقويٰ، سان ٻڌڻ ۾ آيو ته ان مسئلي تي شريعتي نقطي نگاهه کان گفتگو ڪري، خود ڪشيءَ جي خلاف ڪا قرآني يا شريعتي سنڌ حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئائين، جنهن بابت مٿيون بزرگ وقت اندر ڪا به تسلي بخش سند کيس پيش ڪري نه سگهيو. ٻيو ڪارڻ اهو به ٻڌڻ ۾ اچي ٿو ته مسز قاضي هڪ بيماريءَ ڪري هڪ مهينو کن ”ڪوما“ ۾ بيهوش ٿي ويل هئي. انهيءَ ساڳيءَ بيماريءَ جا آثار هن پاڻ ۾ ڏنا هئا. خوف هوس ته جي هو گهڻي عرصي تائين بي هوشيءَ جي حالت ۾ رهيو، ته ڪيترن ماڻهن جي تڪليف جو باعث بڻبو.

سندن نتيجو فڪر جو مختصر لب لباب:

جيئن مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان، ته قاضي صاحب، نفسيات، فلاسافي، تصوف، مذهب، اقتصاديات، تواريخ، علم الحيات، فزڪس، (علم طبيعات) ۽ قانون جي تعليم وٺڻ کان علاوه وسيع ڪتابن جي مطالعي جو مالڪ هو. نوڪريءَ ۾ يا ان کان ٻاهر زندگيءَ جو گهڻو وقت مطالعي ۽ فڪر ۾ گذاريندو هو، ۽ رڳو ملاقاتن ۽ ٻين دنياوي مشغلن ۾ وقت صرف نه ڪندو هو. جنهنڪري هو راسخ العلم ۽ صاحبِ دل شخص جي درجي تي پهچي چڪو هو ۽ روحاني رازن مان گهڻي واقفيت حاصل ڪري ويو هو. خاص ڪري دنيا جي جملي مذهبن جي ڪافي معلومات حاصل ڪئي هئائين. ان ڪري زندگيءَ جي مختلف مسئلن بابت ڪي پختا نتيجا اخذ ڪري چڪو هو، جن جو اختصار منهنجي نظر ۾ هيٺيون ٿي سگهي ٿو—

(1) ڪائنات حادثي طور پيدا ٿيل نه هئي، پر هڪ منصوبي يا رٿا سان ۽ ڪن متصدن لاءِ وجود ۾ آيل هئي. ان سموريءَ ڪارگذاريءَ پويان ڪارساز جو هٿ ڪارفرما نظر ٿي آيس. ان ڪارساز جا ڪيئي تخيل، مختلف مذهبن ۽ فلسفن طرفان پيش ڪيل، سندس نظر مان گذريا هئا.

بقول شاه ڪريم:

ڪنز قدوري ڪافيا پڙهي پروڙئين سڀ،
تہ ڪر منڊي ماڪوڙي ڪوه ۾ پيئي ڪچي آپ.

ان نتيجي تي پهتو هو ته ان ڪارساز فطرت جو تخيل انساني فڪر ۽ فھر ۾ سمائجي سگهڻ کان مٿي هو. حافظ شيرازيءَ ساڳئي مسئلي تي فرمايو آهي:

در هر طرف کہ رفتار جز حيرترم نيفزود،
فرياد زبن بيابان وز راه بي نهايت.

(2) هن کي فڪر ڪرڻ بعد، فلسفي وحدت الوجود ۾ ڪائناتي عقده جي سلجھائڻ جي صلاحيت ۽ هر مسئلي جي ڪنجي ڏسڻ ۾ آئي هئي.

(3) هن کي تاريخ مذاھب جي پڙهڻ بعد هيءَ ڳالھ ذهن نشين ٿي ويئي هئي ته ابتدائي آفرينش کان انسانذات جي مختلف قبيلن ۽ قومن ۾، جدا جدا ملڪن جي ماحول ۽ سندن ارتقائي حالات ۽ تقاضائن مطابق، ڪي عقيدا، رسمون ۽ رواج، عبادتن جا طريقا ۽ دستور مروج ٿي ويل هئا—جن مذهبن جي تاجي پيٽي جو ڪم ڏنو ٿي. موجوده عالمگير مذاھب انهيءَ مواد جي بنياد تي نون اضافن سان ٺهيا هئا. اهي سڀ قانون فطرت موجب مختلف دورن جي ذهني ارتقاء، ضروريات زندگي ۽ سماجي تقاضائن مطابق هڪ ئي سلسلہ قانون جون ڪڙيون ۽ مدارج هئا. انهن جي ظاهري ڪثرت پويان بنيادي وحدت سمايل هئي. اسلام انهيءَ حقيقت جي اظهار ڪرڻ جو حڪم ڏنو.

(4) سندن نظر ۾ ان بنيادي وحدت جا مکيه اجزا: (1) تسلسل حيات،

(2) وحدت انساني، (3) امن عالم ۽ (4) ارتقائي اشيا هئا.

(5) اسلام ۽ دين فطرت هڪ ئي ڳالھ هئا. فطرت قانون ارتقاء هئي.

ارتقاء جي ڪنجي محبت ۾ مضمّر هئي.

عشق سارو اسلام، مذهب محبت عين مبارڪ.

(مصري شاه)

محبت ڪثرت کان ڪڍي وحدت طرف ڇڪيندڙ هئي. اتحاد انساني انهيءَ وسيلي حاصل ٿيو هو. اتحاد مان امن پيدا ٿيو وارو هو. امن عالم انساني ترقيءَ لاءِ نهايت ضرورت هو. انهن بنيادي ڳالهين کي مدنظر رکندي، هڪ صالح

۽ راسخ العلم ماڻهن جو گروه پيدا ٿيڻ وارو هو. جن کي مٿي ذڪر ڪيل مقاصد جي تڪميل لاءِ ڪم ڪرڻو هو. انهيءَ واسطي اعتقاد ۽ عمل جي يڪساني ضروري هئي. تنهنڪري مذهبن جي يوٿلڳن جي موجوده ورهاست مصنوعي ۽ غير فطري هئي. هر صالح ۽ راسخ العلم ماڻهو ان دين فطرت جو پيروڪار هو. ۽ هر غير صالح، جاهل، نفرت ۽ نفاق رکندڙ ماڻهو ان دائري کان خارج هو.

(6) سرزمين سنڌ جي رهاڪن کي تاريخي روايات، جاگرافيائي حالات ۽ طبعي ميلان ڪري اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقيءَ بني آدم جي لاءِ خاص مشن سپرد ٿيل هئي، جنهن لاءِ هتان ئي صحيح تربيت ۽ تعليم ڏيڻي، مخلص ڪارڪنن جو گروه پيدا ڪري، دنيا کي اهو پيغام پهچائڻو هو.

(7) اسلام (دين فطرت) ڪنهن به خوف ۽ خطري کان محفوظ هو. اهو روز بروز ارتقاء پذير هو. ان کي خطري پهچڻ جو تصور غير اسلامي هو. انهن مقصدن جي حصول لاءِ سن ۾ سندس رهبري ۽ مولانا عبداللہ سنڌيءَ جي شراڪت سان هڪ مرڪز بنائڻ جي تجويز مرتب ٿيل هئي، جا مختلف سببن ڪري پاڻ تڪميل تي پهچي نه سگهي.

(3) سندن ڪار ڪردگي ۽ عملي زندگي

قاضي صاحب جيتوڻيڪ ظاهري طرح گوشه نشين، ڪم سخن، سياسي ۽ سماجي سرگرمين کان دور پئي نظر آيو، پر سندس نتيجيءَ فڪر سنڌ جي مخلص ۽ سمجهدار ماڻهن ۾ روح ڦوڪي، خدمت خلق لاءِ تيار ڪيو هو، جن مان مسٽر الهه بخش بروهي، قاضي فيض محمد ۽ ٻيا نوجوان ۽ شاگردن جو هڪ گروه ۽ هي بندو فيضياب ٿيا. هن نه صرف هتي، پر خود انگلينڊ ۾ جتي ان وقت بين الاقوامي مرڪز هو، هڪ خاص مقام پيدا ڪري مٿي ذڪر ڪيل خيالن جو پرچار شروع ڪيو هو. هو گذريل دور جي درويشن وانگر، ان راءِ جو هو ته انهن روحاني رمزن ۽ دقيق علمي مسئلن جي سمجهڻ ۽ مشتمل ڪرڻ لاءِ چند اهڙن ڪارڪنن جو گروه پيدا ڪيو وڃي، جي ترڪيب نفس، حميد: احلاق، صحيح تعليم ۽ تربيت سان آراسته هجن.

ان مشن جي سرانجاميءَ لاءِ پاڻ ڪاليجن، ٿياسافيڪل سوسائٽيءَ، علمي مجلسن، جمعي نماز جي خطبن، يونيورسٽيءَ جي شاگردن کي هفتي ۾ هڪ دفعو سمجهاڻن، اهل علم ۽ خاص مصاحبن جي خانگي ملاقاتن ۾ رهبري

ڪرڻ ۾ ساري زندگي صرف ڪئي. اهو سارو ڪم بغير ڪنهن مشتھريءَ ۽ نماش جي ڪندو رهيو.

سنڌ جي سياست، سماجي ڪمن، ڪلچر ۽ صحيح مذهبي اصلاح جي رهبريءَ ۾ هن جو مخفي هٿ هوندو هو. ان لاءِ هن مختلف طريقن سان ڪم ڪيو. ڪتاب لکڻ، ليڪچر ڏيڻ، جمعي نماز بعد خطبا پڙهڻ، اهل علم ۽ جوانيءَ جي حق کي شخصي ملاقاتن ذريعي هدايت ڪرڻ سندس زندگيءَ جا ناقابل فراموش ڪارناما آهن.

هڪ وقت پاڻ فيصلو ڪيائون ته، قديم درويشن وانگر خانقاه يا آشرم بنائي، اتي مخلص ڪارڪنن کي مٿي ذڪر ڪيل مشن جي سرانجاميءَ لاءِ تربيت ڏني وڃي. مون سياست ڇڏي ان معاملي ۾ سندس خدمت ۾ رهي ڪم ڪرڻ جو وعدو ڪيو. سن جي شهر ۾ منهنجي درياه جي ڪناري واري بنگلي ۾ متعلقه جاين ۾ اهڙي مرڪز ٺاهڻ جو فيصلو ٿيو. مون پنهنجا معمولي وسائل ان ڪم لاءِ وقف ڪرڻ جو انجام ڏنو. اهو احوال سندس خطن مان معلوم ٿي سگهي ٿو. مولوي عبيدالله سنڌيءَ جي شرڪت ۽ ڊاڪٽر محمد اشرف سان ان معاملي ۾ ڪيل گفتگو يا خط و ڪتابت ان سلسلي جون ڪڙيون آهن.

اها اسڪيم هيٺين مشڪلاتن سبب پاڻءَ تڪميل تي پهچي نه سگهي.

(1) مسلم سوسائٽيءَ ۾ تعليم يافته ۽ هوندوارن ماڻهن مان هڪ گروه زندگي وقف ڪري، آشرم جي باضابطه تربيت حاصل ڪرڻ بعد خدمت خلق لاءِ تيار ٿي ڪم ڪري، ان جو امڪان ڏسڻ ۾ نه آيس. هو پنهنجن ڏنڌن، نوڪرين ۽ شخصي فرضن ۾ اهڙا قاتا پيا هئا، جو زندگي وقف ڪري اهڙي مشن لاءِ ڪم ڪرڻ واسطي هوءَ تيار نه ٿي ڏنا.

(2) مسز قاضي، باوجود ان تجويز کي قبول ٿي، قاضي صاحب جي راءِ مطابق ڳوٺاڻي ۽ آشرم جهڙي رهائش واري زندگيءَ جو بار کڻي سگهڻ جو اهل نه هئي، ۽ هوءَ کيس ڇڏي به نٿي سگهي.

پاڻ مضمونن ۽ ليڪچرن کان علاوه هيٺيان ڪتاب تصنيف ڪيائون:

(1) برائون گرل ان سرچ فار گاد (انگريزيءَ ۾) ⁽¹⁾

⁽¹⁾ ان جو سنڌي ترجمو، سنڌي ادبي بورڊ 1986ع ۾ شايع ڪيو.

- (2) شاه عبداللطيف جو رسالو نئينءَ ترتيب سان تيار ڪيائون.⁽²⁾
- (3) شاه لطيف جي رسالي تي هڪ انگريزي پمفليت سندس آرٽ جي تعارف تي لکيائون.⁽¹⁾
- (4) شاه لطيف جي رسالي جي چونڊ اشعار جو مسز قاضيءَ ذريعي انگريزيءَ ۾ منظوم ڪتاب تيار ڪيائون.
- (5) سندس انگريزي مضمونن جو مجموعو، بروهي صاحب جي تعارف سان، ”ڪيوئل پيپس ائٽ صوفيا“ جي نالي سان شايع ٿيو.⁽²⁾
- (6) مسز قاضيءَ جو لکيل ناول، ”اولڊ انگلش گارڊن سئفوني“ بروهي صاحب جي مدد سان شايع ٿيو، جنهن ۾ حق، حسن ۽ خير جي هڪ متلاشي ڪردار جي تربيت ۽ عمل جو نقش چٽيل آهي.
- (7) مسز قاضيءَ جا ٻه شعر جا مجموعا، ۽ سندس هڪ ”ارتقاءِ انساني تي لکيل ڪتاب جي نالي سان شايع ٿيا.
- (8) قاضي صاحب ۽ مسز قاضيءَ پنهنجن مضمونن ۽ مقالن جا ڪيترائي مخطوطا ڇڏيا آهن.

ازانسواءِ سنڌ يونيورسٽي ڪاميٽي (جنهن سنڌ يونيورسٽيءَ جي اسڪيم تيار ڪئي) کي ميمبر طور مفيد مشورن سان مستفيد ڪيائون. اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ مذهبي تعليم کي لازمي طور رائج ڪرڻ لاءِ، مقرر ڪيل ڪاميٽيءَ تي چيئرمئن ٿي ڪم ڪيائون، جنهن رپورٽ ڏني ته ان مان فائدي جي عيوض نقصان زياده ٿيندو. سنڌي لٽريچر بورڊ، جو پوءِ سنڌي ادبي بورڊ ٿي ڪم ڪرڻ لڳو، ان جي هڪ اوائلي ميمبر طور ڪم ڪيائون، ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جا 1951ع کان 1959ع تائين وائيس چانسلر ٿي رهيا.

(4) ساڻن نياز منڊيءَ جو مختصر احوال

جيتوڻيڪ مون ننڍي هوندي کان سندس نالو ٻڌو هو، ليڪن ساڻن پوريءَ طرح واقفيت سال 1929ع جي اوائلي مهينن کان ٿي، سندن صحبت فيض اثر

¹²¹ اهو رسالو 1961ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو.

¹¹ اهو تعارف بعد ۾ ”Shah Abdul Latif: An Introduction to his Art“ نالي ڌار ڪتاب طور متعارف ٿيو.

¹²¹ هيءُ ڪتاب پهريون ڀيرو 1967ع ۾ شايع ٿيو جنهن جو 1995ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ پاران سنڌي ترجمو پڻ شايع ڪيو ويو آهي.

هيٺ، پنهنجي مٿي ذڪر ڪيل مذهب جي دائري ۾ پيدا ٿيل علمي شڪن شين مان گهڻن جي تسلي ٿي.

ڪو وقت هو، جو مون کين سن ۾ مهاتما گانڌيءَ جي ساڀرمتي آشرم جي نموني تي خانقاه بنائڻ لاءِ آماده ڪيو هو، ليڪن مٿي ڄاڻايل سببن ڪري اها تجويز برثواب ٿي نه سگهي. منهنجي لاءِ سندن محبت ۽ دعائن جو اظهار سندن خطن مان ظاهر ٿئي ٿو. اڄ پڻ کي نهايت خوش قسمت سمجهان ٿو، جو هن علامه دهر، صاحب دل ۽ صاحب نظر بزرگ جي راءِ منهنجي لاءِ اهڙي بني، جن جو ذڪر سندن خطن ۾ ڪيل آهي.

آنانڪه ڪه خاڪا را بنظر ڪيما ڪنند،

آيا بود ڪه گوشه چشمي بما ڪنند.

در حقيقت هن زماني ۾ جڏهن مذهب جا بنيادي عقائد ۽ مقاصد ميٽريزمر جي نظريي سان ٽڪرجي، آخري طور غلط يا صحيح هجڻ جي حد تائين زير بحث آهن، تنهن وقت ۾ قاضي صاحب جهڙن بزرگن جو وجود، مذهب جي وجود ۽ تشريح لاءِ نهايت ضروري هو. ليڪن حڪمران طبقي طرفان اسلام جي فسطائي تشريح کي فروغ ڏيڻ ۽ ملن جي باهمي فرقيوارانه اختلاف ۽ دقيانوسي خيالات ايڏو هنگامو ڪڙو ڪيو هو، جو اهڙن بزرگان حق جو آواز نٿاڌر خاني ۾ طوطي جي آواز برابر وڃي رهيو هو. ان رد عمل ڪري نوجوانن جو ڪثير تعداد مذهب جي رسمي تشريح کان بيزار ٿيندو وڃي.

قاضي صاحب گوشه نشين، بلند اخلاق، صاحب استغنا، نازڪ مزاج، اعليٰ مفڪر ۽ وسيع معلومات جو خزانو هو. سندس وجود سنڌ لاءِ باعث فخر هو. سندس حساس دل ۽ بلند خياليءَ سببن بقول شاعر— ”اي روشنيءَ طبع برمن بلاشدي.“ وارو حال ڪيو.

ارمان اهو اٿم ته سندس آخري دفعي ولايت مان واپس اچي سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسلر ٿيڻ بعد، سندس صحبت مان گهڻو فائدو حاصل ڪري نه سگهيس— ڇو ته پاڻ حيدرآباد ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي ڪم ۾ مشغول هئا ۽ منهنجو گهڻو وقت سن ۽ ڪراچيءَ ۾ ٿي گذريو ۽ پيو سنڌ اسيمبليءَ ۽ مغربي پاڪستان اسيمبليءَ جي ڪاروبار، سنڌ جي ون يونٽ ۾ داخلا خلاف جدو جهڊ، جيلن ۾ رهڻ، ولايت ۾ چار پيرا وڃڻ، 1958ع کان اڄ

تائين گهڻو عرصو نظر بند رهڻ ڪري، سندن خدمت ۾ وقت بوقت حاضر نٿي ٿي سگهيس. ليڪن سندن آخري خط ۽ ان وقت ڪيل ملاقات مان پتو پوندو ته منهنجي عقيدت ۽ سندس صحبت ۾ باوجود گهٽ ملڻ جي به گهٽتائي ڪانه آئي هئي. مون کي يقين آهي ته هن وقت به سندس دعائن جي سهاري هلي رهيو آهيان.

مسز ايلسا قاضي:

سندس ڄمڻ جي تاريخ، والد ۽ والده جو نالو، تعليم، خانداني احوال، باوجود قريب رهڻ جي، ادب ۽ احترام جي ممانعت سبب حاصل ڪري نه سگهيس. صرف ايترو معلوم ٿيو ته هوءَ جرمن نسل مان هئي، جن پوءِ انگلنڊ ۾ اچي سڪونت اختيار ڪئي هئي. 1910ع ۾ سندن قاضي صاحب سان ملاقات ٿي، ان کان پوءِ سندس رفيق ٿي رهندي آئي.

هوءَ بهترين مصور، شاعره ۽ اديبه هئي. سندس لکيل ڪتابن جا نالا مٿي قاضي صاحب جي احوال ۾ ڏيئي آيو آهيان. اڪثر دنيا جي اعليٰ پايي جا اديب ۽ عالم، رفيق حيات جي سلسلي ۾ قاضي صاحب جهڙا خوش نصيب نه هئا. مثلاً علامه ليوناسٽائڙ جي رفيق حيات جي، مسز قاضيءَ سان پيٽ ڪجي، ته زمين آسمان جو تفاوت معلوم ٿيندو.

مسز قاضيءَ جي زير تربيت ڪيترن سنڌ جي شاگردن کي رهڻ جو موقعو مليو، جن مان هڪ خوش نصيب منهنجو فرزند امير حيدر به آهي. هوءَ اعليٰ منتظم ۽ وڏي فهم و فراست جي مالڪ عورت هئي.

آخري عمر ۾ ڪجهه وقت بي چاڪ رهڻ بعد 28 مئي 1967ع تي حيدرآباد شهر ۾ وفات ڪيائين. اول ۾ کيس قاضي صاحب جي مائٽائي قبرستان ۾ مدفون ڪيو ويو، ليڪن قاضي صاحب جي انتقال بعد کيس سنڌ يونيورسٽي ڪئمپس ۾ قاضي صاحب جي پر ۾ رکيو ويو. مون کي پنهنجي جي ملاقاتن جو موقعو نصيب ٿيو ۽ انهن مان جو فائدو حاصل ٿيو، ان جو اظهار صرف شاه عبداللطيف جي هيٺئين بيت ذريعي ئي ٿي سگهي ٿو -

مون سي ڏنا ماءُ، جنهنين ڏنو پرينءَ کي،
انهين سنڌي ڪاءِ، ڪري نه سگهان ڳالهڙي. (شاه)

فصل ٻيو

قاضي صاحب جا خط

(1929 - 1945)

(1)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

4 - وڪٽوريا روڊ، ڪراچي

5 - سيپٽمبر، 1929ع

منهنجا پيارا سيد صاحب،

مون کي اميد آهي ته سيڪريٽري ڪاليج ائسوسيئيشن توکي اڳ ۾ دعوت نامو موڪليو هوندو. تنهن هوندي به مون تنهنجي لاءِ هڪ ڪارڊ پاڻ وٽ وٺي رکي ڇڏيو آهي.

اسان سڀ ڪاليج ۾ گڏجي هلنداسون، پر جيئن ته مسز قاضيءَ کي صدارت ڪرڻي آهي انڪري اسان کي پوري وقت تي اتي پهچڻ گهرجي.

جيڪڏهن تون مهرباني ڪري 30-6 بجي شام جو اچين، ته اسان هتان پوري وقت تي نڪري، مجلس ۾ شرڪت ڪري سگهون ٿا. مون کي اميد آهي ته توکي اهو وقت موزون لڳندو.

سڀاڻي ڇهين سيپٽمبر 6:30 بجي اسان تنهنجو انتظار ڪنداسون.

اسان ٻنهي جا پيار رسن.

— تنهنجو مخلص.

آئي. آئي قاضي

ان وقت ضلعي لوڪل بورڊ ڪراچيءَ جي پريزيڊنٽ هئڻ ڪري گهڻو وقت ڪراچيءَ ۾ رهندو هوس. ممڪن آهي ته هن خط کان به اڳ ڪي خط لکيا هجنس، جي محفوظ ٿي نه سگهيا هجن. پر سانڍيل خطن مان هي پهريون خط آهي. هي خط ڊي جي سنڌ ڪاليج ۾ ڪلچرل شو تي هلڻ لاءِ لکيل هو. ان مان هيٺيون ڳالهيون ثابت ٿيون -

1 - قاضي صاحب انهيءَ وقت ڌاري مون سان ڪافي بي حجاب ۽ شفيق بنجي چڪا هئا، ورنه جيڪي سندن محبوب طبيعت کان واقف آهن، تن کي پتو آهي ته هو سواءِ قريبي تعلق واري ماڻهوءَ جي ڪنهن کي اهڙو خط لکي نٿي سگهيو.

2 - ان وقت سياست مون تي غالب هئي، ان کان مون کي ٻاهر ڪڍي، ڪلچر جي ميدان ۾ آڻڻ ۽ علمي ذوق ڏيارڻ لاءِ سندن توجهه جو هن خط ۾ ثبوت ملي ٿو.

(2)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

ڪراچي،

7 - آڪٽوبر 1929ع

منهنجا پيارا شاه،

جنهن وقت تون مون وٽان روانو ٿي وئين، مون بروقت پرائم (آف پالٽيڪس) لاءِ لکيو، جو اميد ته سڌو توکي پهچندو. جڏهن ڪتاب توکي رسندو ان وقت آءٌ لاڙڪاڻي هو.

منهنجي مرضي آهي ته ان ڪتاب کي به ٿي دفعا پڙهڻ. ان کانپوءِ جڏهن مون سان ملڻ اچين، ته ڪتاب ساڻ آڻج، پوءِ توکي ان تي وڌيڪ سمجهائي ڏيندس. سنڌ جي مسلمانن جي موجوده ناگهتہ حالت تي گذريل مهيني بن کان جڏهن به غور پئي ڪيو اٿم، ته نهايت ارمان پئي ٿيو اٿم. کين سڌارن ۽ منظر ڪرڻ لاءِ رتن پويان رتون سوچي پئي بدلايون اٿم.

آخري تجويز جنهن بابت مون توسان گنتگو ڪئي هئي، سا به وڌيڪ غور ڪرڻ بعد تسلي بخش معلوم نه ٿيم. ان کي وقتي ضرورتن پٽاندر هروڀرو

پوريءَ طرح صحيح هئڻ طور نه پر عارضي طور پيش ڪيو هوم. وڌيڪ غور ڪرڻ کان پوءِ ان جي صلاحيت ۾ مون کي شڪ آهي. مهرباني ڪري سارو ڏينهن نوڪالائيءَ ۾ ان تي غور ڪرڻ بعد مون کي ان تجويز جي نفعن ۽ نقصانن بابت پنهنجي آخرين راءِ موڪل. جيترو جلد تون پنهنجي غور فڪر بعد مون کي اطلاع ڏيندين، اوترو جلد آءٌ ان بابت فيصلو ڪندس ان بابت صرف تنهنجو رايو معلوم ڪرڻ گهران ٿو- منهنجي خيال ۾ پوءِ ان تي عمل ڪرڻ ۾ تڪليف ڪانه ٿيندي.

منهنجي خيال ۾ آفيسرن کي به اها تجويز قبول پوندي. آءٌ فرقيوارانه سڀني ڳالهين کي نفرت جي نگاه سان ڏسان ٿو. جڏهن آءٌ مجبور ٿي، ڏکويل دل سان اهڙي قسم جي ڳالهه ڪريان ٿو، جنهن ۾ فرقيوارانه بوءِ اچي ٿي، ته ان مان خوشي محسوس نه ٿيندي اٿم. پر حالات جي تقاضا مطابق توکي مسلمانن جي حالت درست ڪرڻ لاءِ قدم کڻڻ ۾ سبقت ڪرڻ گهرجي. جيستائين تون مسلمانن کي سندن حالت سڌارڻ لاءِ مدد نه ڪندين، ممڪن آهي هو مصيبتن پٺيان مصيبتون سهي ختم ٿي وڃن. ڇا اها ڳالهه صحيح نه آهي؟

تو ”سنڌ هيرالڊ“ جي 5 آڪٽوبر 1929ع جو پهريون صفحو پڙهيو هوندو. آرتوار وارو پرچو، تو ان ۾ جذباتي ۽ سڌريل مسلمان ڪارڪن بابت رمارڪ پڙهيا آهن؟ هن جو لڪندڙ ايڊيٽر ته مسلمانن جو گهڙي ۾ گهڙو هندو دوست آهي، پر سندس ذڪر ڪيل رمارڪن مان مسلمانن لاءِ سندس حقارت جو پتو پوي ٿو. مضمون جي آخر ۾ هو ڪن ڪارڪنن بابت دوستانه راءِ جو اظهار ڪري، انهن سان همدرديءَ جو اظهار ڪري ٿو. اهو رويو پئتي پيل مسلم فرقي کي منظم ڪرڻ لاءِ نيڪ نه آهي. هندو دوستن کي مسلمان ڪارڪنن جي عيبن کي درگذر ڪندي انهن جي مدد ڪرڻ گهرجي. ٻئي طرف مسلمانن کي يا ته موجوده حقارت آميز حالت ۾ رهڻو آهي، يا همت ۽ ترقي ڪري پنهنجي شخصيت بيٺا ڪرڻي پوندي- جيئن برابريءَ جي حيثيت ۾ گڏجي ڪم ڪري سگهن. معاملو صاف پيو آهي. ان تي غور ڪري منهنجي اڀر سنه ڏي وڃن کان اڳ اطلاع ڏي، ته ان تجويز کي آخرين طرح فيصلي ڪرڻ کان اڳ واشگاف نه ڪرڻ گهرجي.

پيڻن بعد، تنهنجو دعاگو.

امداد قاضي

[مون کي ڊائريءَ ۽ ٻين متعلقه ڪاغذن ڏسڻ بعد به پوريءَ طرح معلوم نه ٿي سگهيو آهي ته هن خط لکڻ لاءِ محرڪ جذبو ڪهڙو هو. بهرحال هيٺيان سوال ان وقت مسلم ورڪرن جي زير غور هئا.

(1) 6 سيپٽمبر، 1929ع تي جڏهن قاضي صاحب سان گڏ ڊي. جي. ڪاليج ۾ وياسون، اتي ناٽڪ جو سمورو ڌمڪو هندو چوڪرن ۽ چوڪرين کنيو هو. تنهن ڪري انهن جي پروفيسرن دعوت نامن ۾ مسلمان شاگردن مان گهڻن کي کوند گهرايو هو. ان تي ڪن مسلمان چوڪرن بنا دعوت جي رئيس شهيمير خان ڪاڇيءَ جي ليڊريءَ هيٺ، زوريءَ اندر گهڙي، ناٽڪ ڏسڻ گهريو. هڪ پروفيسر انهن کي روڪيو، ان تي شهيمير خان ان کي چمات هڻي ڪڍي. ان تي پرنسپال ٻٽائيءَ هن کي رستيڪيٽ ڪيو. اسان مان گهڻن کيس منقون ڪيون، پر ان وقت تائين پرنسپال صاحب هڪ نه مڃي، ان ڪري مسلمان شاگردن ۾ رنجش هئي.

(2) سنڌ سينٽرل ڪوآپريٽو بئنڪ، آبادگارن جي مفاد لاءِ ڪولائيٽي ويئي هئي. پر ان تي ڊئريڪٽرن جي اڪثريت، واپاري طبقي جي هٿن ڪري ان جو فائوڊ انهن کي پهتو ٿي. خانبهادر عظيم خان، ڊيپوٽي رجسٽرار، نئين بورڊ ۾ مون کي، حاتم علويءَ ۽ ڪن ٻين مسلم ڪارڪنن کي آڻي، پاليسي بدلائڻ تي گهري، ان به هندن جي هڪ گروه ۾ بي چيني پيدا ڪئي هئي.

(3) بمبئي ڪائونسل ۾ چونڊجي ويل سنڌي مسلمان ميمبرن، شخصي غرضن حاصل ڪرڻ لاءِ، سرڪار سان تعاون ڪري، سائمن ڪميشن سان سات ڏيڻ قبول ڪيو هو. ازانسواءِ ٻيا ڪيترا سوال هئا، جهڙوڪ سنڌ جي جدائيءَ وغيره جا مسئلا، جي پڻ زير ويچار هئا. مسلمانن جي مخلص ڪارڪنن ۾ ان ڪري مسلمانن جي تنظيم ۽ بيداري پيدا ڪرڻ لاءِ جذبو پيدا ٿيل هو، ان ڪري خانبهادر ڪهڙي سنڌ محمدن ائسوسيئيشن ۾ نئين روح ڦوڪڻ لاءِ تجويز سڄي هئي.

(4) ان سال جي پهرين جنوريءَ تي مون ڪراچي ضلعي ۾ ”ڳوٺ سڌارڪ تحريڪ“ شروع ڪري. ڳوٺاڻن جي زندگيءَ کي هر معاملي ۾ سڌارڻ لاءِ مختلف قومي ڪارڪنن کي خط لکي، 9 فيبروري 1929ع تي مسٽر جمشيد نسروانجيءَ جي صدارت هيٺ هڪ ڪانفرنس پنهنجي بنگلي (گارڊن ڪوارٽر)

۾ سڏائي ۽ پروگرام رڻي هڪ جماعت ”رورل ريڪانسٽرڪشن“ جي نالي سان ٺاهي هئي، جنهن کي قاضي صاحب نهايت پسند فرمايو هو.

(5) ان کان اڳئين سال ۽ ان سال جي اوائل ۾ شاه حيدر عليه الرحمٰت جي ميلي جي موقعي تي، مون سنڌ جي مکيه قومي ڪارڪنن جي ڪانفرنس سڏائي هئي، جنهن ۾ مسلمانن جي تنظيم، تعليم ۽ ڪلچر جي واڌاري لاءِ تجويزون سوچيون ويون هيون. ان به قاضي صاحب تي اثر ڪيو هو.

قاضي صاحب جيتوڻيڪ گوشه نشين زندگي گذاريندو هو، ليڪن ملڪ ۽ مسلمانن جي هر مسئلي سان دلچسپي رکندو هو. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته مٿين سڀني ڳالهين کان متاثر ٿي، هن مسلمانن جي تنظيم ۽ تعليم لاءِ ڪا تجويز سوچي، مون کي ٻڌائي هئي. ليڪن ان جي پوريءَ ريت درست هجڻ ۾ ڪيس پورو يقين نٿي وٺو. ان ڪري هي خط لکيو هئائين. [

(3)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

حيدرآباد، ڪئنونمينٽ نمبر 4

17 ڊسمبر، 1929ع

پيارا شاه،

توڪي پتو آهي ته تو منهنجي اڳوڻي خط جو جواب قريبا مهيني کان نه ڏنو آهي، اسان تنهنجي ملڪ ۽ قوم جي خدمات جو احوال پڙهي، خوش ٿيون ٿا ۽ فخر ٿا محسوس ڪريون.

تو ملڪ جي بهتريءَ جا جي ڪم هٿ ۾ کڻيا آهن، خدا شل توکي انهن جي سرانجام ڪرڻ جي توفيق ڏئي ۽ مدد ڪري. پر انهن ڪمن ۾ قاسمي پوڻ ڪري اسان اهو نٿا گهرون ته تنهنجي اسان لاءِ پيار ۽ محبت ۾ ڪوتاهي ٿئي. اسان کي حسد ٿو ٿئي. خط لکي پنهنجي خوش خيرون عاقبت کان واقف ڪندو ره.

مون ڏي پلي سنڌيءَ ۾ خط پنهنجي هٿن سان لکندو ڪر. حاتم عليءَ مون ڏي به خط لکيا آهن. توکان هڪ به نه مليو آهي. توکي خبر آهي ته آءٌ توکي ڪيترو پيار ڪريان ٿو. هاڻ جلدي خط جو جواب ڏي.

تنهنجو پاءُ، امداد.

[مون کيس خط لکي اطلاع ڏنو ته جواب ۾ دير ٿيڻ جو ڪارڻ سماجي ڪم ڪاريون ۽ ٻيون مشغوليون نه هيون، پر منهنجي ٻڙي عالم خاتون، جنهن مون کي نڀايو هو، ان جي ڪجهه وقت تائين بيماري ۽ آخر ۾ 8 نومبر 1929ع تي انتقال هو، ۽ سندس لاءِ منهنجي محبت ۽ عقيدت ۾ ڪابه گهٽتائي نه آيل هئي.]

(4)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

حيدرآباد، ڪئٽونمينٽ نمبر 4

26 ڊسمبر، 1929ع

منهنجا پيارا شاه،

تنهنجي پيار پري خط لاءِ شڪريو. مون کي اهو معلوم ڪري نهايت ارمان ٿيو آهي. ته تون به دڪن ۾ اچي ويو آهين - جيڪو ٻين جي دڪن دور ڪرڻ ۾ مشغول رهي ٿو.

كل من عليها فان ۽ ويقي وجهه ربك ذوالجلال والاکرام O

باوجود ان جي جيسين ماڻهو زنده آهي، پيارن جو ويڙو نهايت دردناڪ ٿئي ٿو. خدا مرحوم تي رحمت ڪري، ۽ توکي تسكين قلب عطا فرمائي.

آه هتان جي آس پاس جي ڳوٺن ۾ ويندو رهان ٿو. ماڻهن جي پریشان حالی، جنهن جو ڪارڻ غربت ۽ جهالت آهي، [مون جهڙي ماڻهوءَ لاءِ] ناقابل برداشت آهي. جيڪڏهن شاهوڪارن کي [انهن جي حال کان غافل رهي،] خدا جي غضب لاءِ ترسڻو آهي ته ڪم از ڪم غريبن کي پنهنجي مدد پاڻ ڪرڻ لاءِ تيار ڪرڻ گهرجي.

مون ڪهڙي کي لکيو آهي ته ڪنهن وقت مون سان ملي. ته اسان اهڙو ڪو رستو ڳولي لهون. جنهنڪري ڪم از ڪم غريبن مان جهالت کي دور ڪري سگهجي. جيڪڏهن پيا شاهوڪار ان طرف ڌيان نٿا ڏين، ته تورا به ڪافي ٿيندا. غريب چوڪريون پردي ۾ نه آهن، انهن جي تعليم لاءِ به انتظام

ڪرڻ ضروري آهي. جڏهين ڪهڙي کان جواب ايندو، ته توکي خط لکي اطلاع ڏيندس. پوءِ اڄج. غريب ميران محمد شاھ هتي گھڻن ئي ڏنڊن ۾ مشغول آهي، پر مون کي منجهس ڪافي اميد آهي ته هي به دل سان تعاون ڪندو. سنڌ جي مسلمانن جي حالت روز بروز تباهه ٿيندي وڃي. اهڙين حالتن هيٺ، ايندڙ ويهن سالن اندر، نتيجو مڪمل تباهيءَ جي صورت ۾ نڪري سگهي ٿو۔

دائمي برجال ماو بر احوال ما!

اسان خدا جو دڙڪو پوريءَ طرح وساري ڇڏيو آهي۔

”قبع اللقوم الظالمين“

اسان سمجهون پيا ته صرف مسلمان سڏائڻ ڪري سڄ پڇ مسلمان ٿي

پئون ٿا.

فر بهي چيزي ديگر و آماس چيزي ديگرست

ٻڌاءِ ته ڪهڙيءَ طرح هنن نالي ماتر مسلمانن کي سجاڳ ڪجي؟ هي نالي ۾ مسلمان آهن، پر خواب غفلت ۾ ستل ۽ پاڻ وساريل آهن. نسا ڏسن ته صور اسرافيل پنٿي پيل [قومن ۽ ماڻهن] کي خاڪ ۾ ملائڻ لاءِ تيار ٿيو بيٺو آهي.

چي: خس ڪم جهان پاڪ.

”فاعتبروا يا اولي الابصار.“

پيارا پاء، خدا اسان جو مددگار ٿي! نه ته نااميدي سنڌي مسلمانن جي منهن ۾ بڪي رهي آهي. خدا توکي بيدار ڪيو آهي ۽ حساس دل ڏني آهي.

شل خدا اسان سڀني کي اهڙي دل عطا ڪري!

وڌيڪ آءُ ٻئي دفعي لکندس.

مسز قاضي ۽ منهنجي طرفان سلام ۽ دعائون رسن.

امداد.

نوٽ - [هي خط منهنجي خط جي جواب ۾ هو. ڪهڙو ۽ ميران محمد شاد اسڪول بورڊ جا چيئرمئن هئا. آءُ ضلعي لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جو پريزيڊنٽ هوس. قاضي صاحب اسان جي ذريعي عام تعليم کي وڌائڻ تي گهريو.]

(5)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

حيدرآباد

12 - فيبروري، 1930ع

بيارا شاه صاحب،

اسان تنهنجي سرگرمين جو احوال گهريءَ دلچسپيءَ سان پڙهندا رهون ٿا. ازانسواءِ تنهنجا بهترين مضمون پرڪاش اخبار ۾ به پڙهيا اٿئون — ”جزاڪ الله خيراً“ خدا تنهنجو انهيءَ پروگرام جي ڪاميابيءَ لاءِ مددگار ٿيندو. تون سندس ڪم ڪري رهيو آهين. تنهنجي مخالفن جو تعداد به ٿورو نه آهي. انهن کي خدا راه هدايت بخشي پر انهن لاءِ خدا جو لقب — ”خيرالماڪرين“ ڪر ڏيندو.

دشمن ڇڏ ڪند، ڇڏ مهربان باشد دوست!

خدا شل توتي برڪتون ۽ مددون موڪليندو رهي.

اسان هت پوريءَ طرح رهڻ جو فيصلو نه ڪيو آهي. ممڪن آهي ته ڪنهن به وقت وري اچي ڪراچيءَ ۾ رهون. اسان جي دل مان هفتيوار اخبار ڪڍڻ جو خيال هڪ ڏينهن لاءِ به نه نڪتو آهي، بلڪ روز بروز تازو ٿي رهيو آهي. اسان تنهنجا رايو ان جي ابتدائي مسئلن، جهڙوڪ نالو، ان ۾ ڪهڙو مواد اچڻ گهرجي، ان جي فنڊس جو ڪيئن پورا ٿو ڪجي، قيمت ڪيتري رکي وڃيس، ان جي چاپي ۽ وڪري لاءِ ڪهڙو انتظام ڪرڻ گهرجي، وغيره بابت معلوم ڪرڻ گهرون ٿا.

اسان ٻن ڏينهن لاءِ ڪراچيءَ ۾ اچون ٿا، اُتي توسان ان مسئلي تي ڪافي وقت تائين گفتگو ڪنداسون. اسان شايد چند ڏينهن لاءِ لاڙڪاڻي به وڃون، اتان واپسيءَ ۾ ڪراچيءَ اينداسون.

ان وچ ۾ هڪ هفتيوار اخبار جو نمونو لکي رهيو آهيان: جنهن کي ڏسي، پاڻ گفتگو ڪري، ڪنهن نتيجي تي پهچڻ جي ڪوشش ڪنداسون.

حاتم علوي اهڙوئي مشغول هوندو، جهڙو هميشه رهي ٿو. مون کي گهڻي وقت کان وٺانس ڪو خط نه پهتو آهي. جنهن وقت ملينس، ته منهنجا سلام کيس ڏج.

اسان ٻنهي جا پيار ۽ سلام رسن.

تنهنجو پيار ڪندڙ،

امداد قاضي

[هن خط ۾ تن ڳالهين جو ذڪر ڪيل آهي—
 (الف) منهنجي سماجي سرگرمين جو،
 (ب) منهنجي مخالفن جو، جن جي شر کان بچڻ لاءِ دعا ڪئي اٿن.
 (پ) پرڪاش اخبار ۾ منهنجن مضمونن جو.
 انهن ڳالهين جي پس منظر معلوم ڪرڻ لاءِ مختصر وضاحت ضروري ٿو
 ڄاڻان.

(1) منهنجون سماجي سرگرميون:

14 ڊسمبر 1929ع ۾ سنڌ اسڪولس ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪيم.
 ساڳيءَ تاريخ شام جو حاجي عبدالله هارون جي ڪوٺيءَ تي انگريزي
 اخبار ڪيڏ لاءِ صلاح مشورو ڪيم.
 8 - 9 جنوري 1930ع تي لوڪل سيلف گورنمينٽ باڊين، سنڌ جي
 ڪارگذاريءَ ۾ خالڌني هال ڪراچيءَ ۾ خاص پهرو ورتو.
 10 جنوريءَ 1930ع تي ضلعي ڪراچيءَ ۾ ڪوآپريٽو تحريڪ کي زور
 وٺائڻ لاءِ، ڪوآپريٽو ڪانفرنس، درگداس آڏواڻيءَ جي زير صدارت، سڏايم.
 11 تاريخ، ضلع ڪراچيءَ جي چوپايي مال جي بهتريءَ لاءِ ڪراچي ضلعي
 جي مالدارن جي ڪانفرنس سڏائي، سندن انجمن ٺاهيم. ان جو صدر مير محمد
 بلوچ چونڊايم.
 انهيءَ تاريخ تي ضلعي ڪراچيءَ جي زميندارن جي ڪانفرنس پڻ سڏايم،
 جنهن ۾ باهمي حالتن جي بهتريءَ لاءِ تجويزون رٿيون ۽ سوجهيون ويون.

(2) مخالفن جو ذڪر:

ان کان اڳئين سال، 10 اپريل 1929 کان ڳوٺ سڌارڪ تحريڪ جي
 سلسلي ۾ ساري ضلعي ڪراچي لاءِ پروگرام مقرر ڪري، مسٽر حاتم علوي ۽
 مولوي عبدالڪريم چشتيءَ سان گڏ، گشت ۾ ويو هوس. منهنجي سياسي
 مخالفن ان گشت کي، ضلعي جي ڪليڪٽر مسٽر گبسڻ وٽ سرخرو ٿيڻ ۽
 شخصي مفاد حاصل ڪرڻ لاءِ، سياسي رنگ ڏيئي، هن کي پڙڪايو- چي، اهو
 گشت ڳوٺ سڌار هلاچل لاءِ نه هو. پر ڪانگريس جي تعميري پروگرام جو جزو
 هو. ان تي مسٽر گبسڻ ناراض ٿي. مون لاءِ گشت بند ڪرڻ ۽ کيس ملڻ جو
 حڪم ڪڍيو. ان جي انحرافي ڪندي ساري ضلعي جو گشت پورو ڪيم.

جنهن تي هو نهايت ڪاوڙجي ويو. سگهوئي مسٽر محمد هاشم گذر جي لوڪلبورڊ ڪراچيءَ جي انجنيئر مقرر ڪرڻ ۽ ڪليڪٽر جي پرسنل اسسٽنٽ مسٽر دسلوا جي سنارشي ڪرسچن کي مقرر نه ڪرڻ تي ڪليڪٽر ڪراچيءَ سان تعلقات وڌيڪ ڪشيده ٿيا.

(3) اخباري مضمون:

باوجود انهن مخالفتن جي آءِ سماجي ڪم ڪندو رهيس. ”پرڪاش“ اخبار ۾ ڳوٺ سڌار جي موضوع تي مضمون لکندو رهيس.⁽¹⁾
[هي خط انهن حالتن هيٺ منهنجي همت افزائيءَ لاءِ لکيو اٿن.]

(6)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

حيدرآباد ڪئٽونمينٽ،

6 - مارچ، 1930ع

پيارا پيءُ شاه صاحب،

خط لکي ياد ڪرڻ لاءِ شڪريو، مون کي تنهنجو خط لاڙڪاڻي مان واپس موٽڻ بعد مليو. اسان وري هفتي لاءِ ٻاهر وڃي رهيا آهيون. موٽڻ بعد خدا گهريو ته توسان اچي ملڪ جي شاندار خدمات ۾ شريڪ ٿيندس.
دشمن ڇڏ ڪند ڇڏ مهربان باشد دوست!

ڪوبه خوف نه ڪر. خدا وڏو مهربان آهي. جنهن صورت ۾ اسان صرف غريب ۽ جاهل عوام جي خدمت ڪريون ٿا ۽ انهن جي دک دردن دور ڪرڻ لاءِ ڪوشش آهيون. ته اهڙيءَ حالت ۾ اسان کي خدا جي مدد تي ڀروسو ڪرڻ گهرجي.

فيتوڪل علي لله فهور حسبه - ولاهر لايحزنون. خدا وڏو آهي.

تنهنجو پيار ڪندڙ،

امداد قاضي

[هي خط، مٿي ذڪر ڪيل خط ۽ صورتحال جي سلسلي جي ڪڙي آهي.]

¹ سيد صاحب جا اهي مضمون جي. ايم. سيد فائونڊيشن پاران 2004ع ۾ ”چونڊ سماجي مضمون“ عنوان هيٺ شايع ٿيا آهن.

(7)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

حيدرآباد ڪئٽونمينٽ،

14 - اپريل، 1930ع

منهنجا پيارا شاه صاحب،

آءُ سمجهان ٿو ته اوهان ڪراچي ميونسپل اليڪشن ۾ مشغول آهيو. مون کي اميد آهي ته پياري حاتر، ڪراچي ميونسپالٽيءَ ۾ ڪا جڳهه حاصل ڪري ورتي هوندي.

اسان اوچتو منهنجي همشيره جي ننڍيءَ نياڻيءَ جي بيماريءَ ڪري هتي روڪجي پيا آهيون. جنهن وقت فراغت ٿيندي، ته پنهنجي روانگيءَ جو توکي اطلاع ڏينداسون.

تون جاءِ ۽ مانيءَ لاءِ ڪابه تڪليف نه وٺج، جو اسان هڪ ڏينهن هونل ۾ رهي، پوءِ ٻيو رهڻ جو انتظام ڪنداسون. ان کان پوءِ تو وٽ رهڻ لاءِ انتظام ڪرڻ واسطي ڪافي وقت ملندو. اسان توکي بنگلي جي اڌ مساڙ ڏينداسون، جيڪا تون ڏين ٿو، جيئن ته اسان مٿي فلٽ ۾ رهنداسون، تنهنڪري فائڊو اسان کي آهي. ڪراچيءَ ۾ اسان کي جاءِ جي هيٺئين طبقي کان مٿيون طبقو زياده پسند اچي ٿو.

مون کي معلوم ٿيو آهي ته ڀنگ مينس ڪرسچن ائسوسيئيشن هڪ ڪلچرل شو، ڪمشنر سنڌ ۽ پادرين جي مدد سان ملهائي رهي آهي. مون کي نهايت خوشي ٿيندي جيڪڏهن حج جي موقعي تي ڀنگ مينس مسلم ايسوسيئيشن وارا به عيدالحج جو ڏينهن پوريءَ طرح ملهائين. گذريل 13 سون ورهين کان عيدن جي موقعي تي خطبو پڙهيو وڃي ٿو، جنهن ۾ چيو وڃي ٿو ته ”ليس العيد الخ“ يعني اها عيد هن قسم جي نه آهي پر ٻئي قسم جي آهي. اڄ ڪلهه جا مسلمان منع ڪيل ڳالهين سان عيد ملهائين ٿا. پر جن ڳالهين جي ڪرڻ لاءِ کين هدايت ڪيل آهي ان کي وساري ڇڏيو اٿن. ڇا، اها صريح حڪمن جي غلط تعبير نه آهي؟ ان جو ڪارڻ اهو آهي ته عربيءَ وارو خطبو سمجهيوئي ڪونه ويو آهي. ڇا، ڪمشنر سنڌ جهڙيءَ طرح ڀنگ مينس

ڪرسچن ائسوسيئيشن جي سرپرستي ڪري ٿو. اهڙي طرح ڀنگ مينس مسلمان ائسوسيئيشن جي سرپرستي ڪرڻ لاءِ تيار ٿيندو؟ پر اسان لاءِ خدا جي سرپرستيءَ تي ڀروسو رکڻ بهتر آهي. الائي، ڪڏهن اسان کي ان ڳالهه جو احساس ٿيندو؟

فَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ - نَعْمَ الْمَوْلَىٰ وَنَعْمَ الْوَكِيلُ.

وري لکنڊس.

تنهنجو پيار ڪندڙ،

امداد قاضي

[خط نمبر 5 ۾ پاڻ اشارو ڪيو هئائون ته جلد ڪراچيءَ ۾ اچي هو مون سان خدمت خلق جي ڪم ۾ شرڪت ڪندا. ان تي مون کين لکي عرض ڪيو هو ته منهنجو بنگلو وڌو هو، آءٌ اڪيلو رهيس ٿي. پاڻ اچي اتي رهن - آءٌ هڪ ڪمري ۾ سندن خدمت ڪندو رهندس. هيءُ خط ان جي جواب ۾ هو. هميشه وانگر، محبوب طبيعت هئڻ ڪري، پهرين چون ٿا ته هو ٿل ۾ رهي پوءِ خيال ڪبو. باوجود محبت جي مون سان گڏ نه رهڻ جو مکيه ڪارڻ سندن ڪنهن تي بار نه پوڻ جو احساس هو، جو هميشه سندن استغناء ۽ محبوب طبيعت جو جزو هو. پوءِ حالتون اهڙيون واقع ٿينديون آيون، جو سارو سال ڪراچيءَ اچي رهڻ جو پروگرام ملتوي ڪري ڇڏيائون. ائين وڃ ۾ به - ٽي دفعا ڪراچيءَ آيا. 30 سيپٽمبر 1930ع شام جو جڏهن جناح صاحب کي پنهنجي بنگلي تي دعوت ڏيئي، سنڌ جي جدائيءَ لاءِ عرض ڪيوسون، ته ان وقت قاضي صاحب به شريڪ هئا.

21 نومبر 1930ع تي ڪراچيءَ ۾ منهنجي بنگلي تي انگريزي اخبار ڪڍڻ لاءِ صلاح مصلحت ڪرڻ واسطي ميٽنگ ڪئي ٿي. جنهن ۾ به جناب قاضي صاحب ۽ حاجي عبدالله هارون ۽ ٻيا آيل هئا. اخبار لاءِ گهڻي خرچ جو اندازو ٿيو، جنهنڪري ايترو پيسن ملڻ جي اميد نه هئڻ ڪري، تجويز حال ڦٽي ڪئي ويئي.]

(8)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

ڪئنونمينٽ حيدرآباد،

7 - جنوري، 1931ع

پيارا شاه صاحب،

مون کي تعجب لڳو ته توڇو نه اسان جي نئين سال جي مبارڪن جو جواب موڪليو آهي. حاتم به جواب نه موڪليو آهي. تنهنڪري مون کي خيال ۾ آيو ته هاڻ ڪو نئون دستور نڪتو آهي، جنهن مطابق نئين سال جون مبارڪون نه وڃن، نه جواب ڏجي.

مون کي اڳ ۾ خط لکي تنهنجي خوش و خير و عافيت معلوم ڪرڻ جو خيال هو. عين ان وقت تنهنجو ماڻهو آيو. عجيب ماڻهو هو. منجهس ڪيتريون ئي لياقتون هيون، جن جو کيس پتو نه هو.

مون کي افسوس آهي ته پاليتڪس تي ڪتاب اڃا توکي نه پهتو آهي. ان وچ ۾ هي ننڍو ڪتاب ”روم جي مختصر تاريخ“ پڙهڻ لاءِ موڪليان ٿو. اها پڙهي، پوءِ ٻيو ڪتاب پڙهڻ. مهرباني ڪري پڙهي هضم ڪڇ. پڙهي وري پڙهڻ. اهڙي قسم جا واقعا وقت بوقت هر ملڪ جي تاريخ ۾ پيا پيدا ٿين. گهٽ ۾ گهٽ ٻه دفعا خيال سان پڙهڻ.

ان کانسواءِ آءُ افلاطون جي ”ريپبلڪ“ به موڪليان ٿو. جيڪڏهن تو ارسطاطاليس جي ”سياست“ مان ڪي نوٽ ورتا آهن، ته انهن جي افلاطون جي خيالن سان پيٽ ڪڇ.

ڪڏهن هن طرف به اچ. آءُ ٽيو ڏينهن به دفعا سن کان دادوءَ ويندي ۽ ايندي لنگهيس. سن جي اسٽيشن کان ڳوٺ تائين ٺهيل رستو به گاڏيءَ مان ڏنر. مون کي ڀڳي توڙي کان دريا جو نظارو نهايت پسند آيو. لڪي ۽ ڀڳو توڙو پُر لطف، منظر ميسر ڪن ٿا. خدا هر جاءِ تي آهي. انگري جنهن جاءِ تي هو هجي، سا شيءِ بدصورت تي نه ٿي سگهي.

حاتم جي ڪهڙي خبر جار آهي؟ مون کي خيال آهي ته مسٽر جئسنگاڻيءَ کي واجبي عذر آهي مون کان ناراض ٿيڻ جو، ڇاڪاڻ ته آءُ ساڻس اڪبر آشرم

جي معاملي ۾ جيتريقدر هن کي اميد هئي، پوريءَ طرح تعاون نه ڪري سگهيو آهيان. خدا ڪري سندس ڪوششون بارياب ٿين.

خط جلد جلد لکندو ڪر. ان مان تو ي به واندڪائيءَ وقت ڪم جو مشغلو ملي ويندو.

پيار ۽ محبت سان، تنهنجو هميشه وانگر پيار ڪندڙ.

امداد قاضي

[هن مان قاضي صاحب جي مون کي سياسي علم جي واقفيت ڏيارڻ لاءِ ڪتاب چونڊي پڙهائڻ جو پتو پوي ٿو- ٽي ڪتاب 1- ارسطاطاليس جي ”پالينڪس“، 2- روم جي مختصر تواريخ، 3- افلاطون جي ”ريپبلڪ“ پڙهڻ لاءِ موڪليا هئائين.]

(9)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

حيدرآباد

9 - جنوري، 1931ع

پيارا شاه صاحب،

خط لاءِ مهرباني. مون کي هي معلوم ڪري خوشي ٿي ته تون بمبئيءَ طرف سير تي ويل هئين. سفر زندگيءَ ۾ مفيد معلومات ميسر ڪري ٿو. حاتم جي صحبت ان مسافريءَ کي وڌيڪ پر لطف بنايو. هوندو.

روم جي تاريخ جو ڪتاب جيتوڻيڪ ننڍو آهي، پر رومن ايمپائر جي ڪيترين صدين جي تاريخ تي طائرانه نظر وجهائي ٿو. وري به پڙهينس. ان مان دنيا ۾ جي وقت بوقت تبديليون ٿيون آهن، سي ڪهڙيءَ طرح رونما ٿيون، ان تي غور ڪرڻ جو موقعو ملندو، ۽ پتو پوندو ته ان جا نتيجا ڪهڙا ٿا نڪرن. ڇا مان ڇا پيدا ٿئي ٿو! تاريخ جو مطالعو صرف تڏهين مفيد ٿي سگهي ٿو، جڏهين ان کي مٿي ذڪر ڪيل نقطي نگاه سان پڙهيو وڃي. ٻيو ڪتاب افلاطون جي ”ريپبلڪ“ به ڪافي ڪارائتو اٿئي. مون کي وقت بوقت پنهنجي سرگرمين کان واقف ڪندو ره.

مسٽر جسنگاڻي سندس چوپڙيون (اڪبر آشرم) تي شايع ڪندو رهي ٿو.

سنڌ مسلم (هفتيوار اخبار) گهڻي وقت کان بند ٿي ويئي آهي. مير محمد شاه ۽ ٻئي سندس مددگار هلائي هئي. هاڻ خيال ڪر ته جيڪڏهن اسان ان ۾ مضمون موڪليون ها، ته ان جو ڪهڙو حشر ٿئي ها. آءٌ به پنهنجي رسالي جا تن اشاعتن کان وڌيڪ پڇا ڪري نه سگهيس. اهڙيون ڪوششون ساري قوم ۾ بد دلي پيدا ڪن ٿيون. ان ڏنڌي مون کي ان مسئلي بنسبت ڪيئي تجربا ميسر ڪيا آهن.

افسوس اهو اٿر ته مون کي سنڌي مسلمان جي ٻڌندڙ قوم جي بچائڻ لاءِ ڪو رستو ڏسڻ ۾ نٿو اچي. ڪاش هي وڏا زميندار سندن ذاتي مفاد کي ڪجهه وقت پاسيرو رکي، قوم لاءِ ڪجهه ڪن! هاڻ خط کي پورو ٿو ڪريان.

سلامن ۽ محبت سان، تنهنجو مخلص

امداد قاضي

[هن ۾ جنهن سفر جو ذڪر ڪيل آهي، سو لوڪل سيلف گورنمينٽ ڪانفرنس جي سلسلي ۾ بمبئيءَ وڃڻ جو آهي. اتان حاتم ۽ آءٌ مائونٽ آبوءَ جو سير ڪندي، موتي وطن پهتا هئاسون. کيس اهڙو اطلاع ڏنو هومر.]

مسٽر امرت جئسنگائي لاڙڪاڻي ضلعي جي طيب وارن سينين مان هو، جنهن ڪراچيءَ ۾ بنگلو وٺي، اڪبر آشرم کولي، چويٽيون ڇپائي، هنٽه ۾ هڪ ميٽنگ سڏائي، هندو مسلم اتحاد لاءِ ڪوشش ڪئي ٿي. ان کي ساراهيو اٿس.

”سنڌ مسلم“ اخبار ۽ پنهنجي رسالي جي گهڻي وقت جٽاءَ نه ڪرڻ تي افسوس ظاهر ڪري ٿو.

مسلمان زميندارن ۽ وڏن ماڻهن جي خود مطلبيءَ ۽ قوم جي لاءِ هنن جي ڪجهه نه ڪرڻ تي افسوس جو اظهار ڪري ٿو.

(10)

حيدرآباد،

20 - فيبروري، 1931ع

پيارا شاه صاحب،

عيد مبارڪ پهتي. خير مبارڪ. ان سان گڏ موڪليل خط لاءِ مهرباني.

مون لاءِ تو جن عقيدت مندان خيالات جو اظهار ڪيو آهي - جزاڪ الله.

عيد هميشه مون کي پيغمبر ﷺ جي هيٺين لفظن جي ياد تازي ڪرائيندي آهي ته "ليس العيد في ليس الجديد الخ" - جن لفظن کي هر عيد تي هر هڪ منبر تان پڙهيو وڃي ٿو - شايد پنج سيڪڙو ماڻهو انهن چيندڙ لفظن جي معنيٰ سمجهندا هوندا. مون کي پنهنجي لاءِ ان باري ۾ هي رستو سجهي ٿو ته انهن ڳالهين تي فڪر ڪرڻ ڇڏي ڏيان، جيتوڻيڪ اها ڳالهه، طفل تسلي جي آهي.

پيارا شاهه، مسلمان مورڱو اها انڌي محبت، جا اسلام ۽ پيغمبر لاءِ رکندا هئا، سا به وڃائي رهيا آهن.

ڪيترا منهنجي مناديءَ تي "سمعنا و اطعنا" چوندا؟ افسوس!

"صِرُّ بَكْرٍ عَمِي"

"فاعتبروا يا اوالي لابصار"

پر اهي اکين وارا ڪٿي آهن؟

سادو واسواڻيءَ جو معاملو مختلف آهي. جڏهين هو رواجي ڳالهه ڪري ٿو، ته به سندس محب ۽ مداح سندس چوڌاري مڙيو وڃن، هي به اسان جو ئي هندو آهي. پر هندو به سواءِ سندس ظاهر عزت ۽ پوئلڳيءَ جي، سندس حقيقي سمجهائيءَ طرف ڌيان نٿا ڏين.

ليڪن اسان جي مسلمانن ۾ اها محبت ۽ عزت به سندن هدايت ڪندڙن لاءِ معدوم آهي. خدا اسان تي مهربان ٿئي. سادو واسواڻيءَ جي چرڻن ۾ هر روز سوها ماڻهو وڃن ٿا، جو صرف روشنيءَ ۽ چند همت افزائيءَ جي الفاظ کانسواءِ نٿو ٻڌائين، ته به ڏسين ٿو هندن ۾ ڪيڏو احساس آهي.

تنهنجي لکڻ مان صرف اهو معلوم ٿئي ٿو ته "چڱن جو اولاد چڱائيءَ جون ڳالهيون سوچي ٿو". آءُ ڏسان ٿو ته اها ساڳي جوت تو ۾ جلي رهي آهي، جا تنهنجي وڏن جي ارشاد ۾ نمايان هئي.

جوڳيڙا جهان ۾ نوري ۽ ناري.

اهو تنهنجي سوز درون جو شعلو ڪڏهين آتش بنجي، "والله نورالسموات" جا اسرار پڌرا ڪندو. ۽ ان مان "نورا" ڪروشد نورها پيدا ۽ پڌرو ٿي، محسوس ٿيڻ لڳندو.

جيئن ٿا ڀڄن ان ڪسي تيئن جي ڀڄن پنڌ.

ته هوند رڙهي لڏائون رند، لئين ڏک لطيف ڇئي (شاهه)

پر پنڌ جي ڳولا ته ڪوبه نٿو ڪري، ماڻهو رڳو ان جي پويان آهن. تنهن ڏينهن ڪنهن مون سان ڳالهه ڪندي ظاهر ڪيو ته پير گشت ۾ وڃي ماڻهن کي ڦري پيسا گڏ ڪن ٿا. مون کيس جواب ڏنو ته اهي سندن وڏن جا قبا آهن. جي پير ڌاري هلڻ لڳا آهن.

سيد! ”و ريت الناس يدخلون في دين الله افواجا“ جو وقت نزديڪ ايندو وڃي. ان وقت هزارن ماڻهن کي هدايت نصيب ٿيڻ لڳندي. ان مان رڳو چند شخص مستفيد نه ٿيندا، پر ساري دنيا فائدو حاصل ڪندي. صحيح اسلامي پيغام کي صرف سمجهڻ جي دير آهي. ان جي تعليم گڏريل تيرهن سون ورهين ۾ ڇا نه ڪري ڏيکاريو آهي. تون سندن اڳواڻي ڪر. خدا تنهنجو مددگار ٿيندو. پيغمبر پاڪ کي به ”قر“ جو حڪم مليل هو. نه ”اجلس“ جو. خدا جي برڪت توهان آهي. جاڳ ۽ ماڻهن کي خبردار ڪر.

تنهنجو

امداد قاضي

[مون عيد مبارڪ سان گڏ خط ۾ لکيو هون ته جهڙيءَ طرح ساڌو واساڻي مرڪز ٺاهي سنڌي هندن کي تعليم ۽ تربيت ڏيئي رهيو آهي، اهڙيءَ طرح قاضي صاحب کي مسلمانن جي تعليم ۽ تربيت لاءِ [ڪوشش] ڪرڻ گهرجي - آءٌ ٻيا سڀ ڪم ڇڏي، سندس خدمت ۾ رهڻ لاءِ تيار هوس. هيءُ خط ان جي جواب ۾ لکيو اٿن.]

(11)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

”ستي آف ناگپور“، سئيزواه

31 - مارچ، 1931ع

پيارا شاه صاحب،

جيڪڏهن اسان سنڌ ۾ وري موٽي آياسون، ته ان جو ڪارڻ صرف تون هوندين. منهنجا پيارا دوست، توکي ڏسي دل کي راحت ٿي اچي. پر پنهنجو پاڪ (Noble) جذبو قائم رکندو اچ. متان (Self centered) (”آءٌ“ وارو) ٿي خوديءَ جو تنه ڇاڙهين. ان کان وڌيڪ حق ۽ حسن جي آڏو ٻيو

ڪوبه حجاب (پردو) نه آهي. مون ۽ آءُ کان پري رهج. ”پاڻان پاسي ٿي“ جو سبق سکڻ گهرجيئي. ان کان پوءِ اها شخصيت (Individuality) پيدا ٿيندي، جا ”از دل تنگ گناه گار بر آرم“ آهي (جا) ڪه آتش اندر خرمن آدم هوا فگنر - جو ڪر ڏيندي.

هتي اسان جي هڪ طرف حجاز ۽ ٻئي طرف سوڊان آهي. ٻه ٽي ڪلاڪ اڳ اسان راس محمد، تان گذرياسون، جا سينا جي اپ پيٽ جي ڏکڻ ڪنڊ ۾ آهي. عقبا به اتي آهي.

جيترو آءُ غور ڪريان ٿو اوترو طوفان خيز ”(راس) محمد“ جو نظارو مون تي اثر انداز ٿئي ٿو. ”يا خدا آءُ توکي محمد ﷺ کانسواءِ سڃاڻان ٿي ڪونه ها“ — اهي بي بي رابع بصريءَ جا چيل لفظ اڄ به مون لاءِ اهاڻي معنيٰ رکن ٿا، جڏهن بي بي صاحبو وٽ رکندا هئا. جيڪڏهن ڪو محمد ﷺ کي پوريءَ طرح سڃاڻي، ته پوءِ ٻئي مرشد کان آزاد ٿي وڃي ٿو. حافظ فرمائي ٿو ته:

ما مريدان خدايم، خدا رهبر ماست.

منهنجا پيارا دوست، خدا تنهنجو نگهبان ٿئي. خدمت خلق لاءِ جدوجهد ڪر. ڇاڪاڻ ته جدوجهد (عملن) جو ئي انعام ملندو آهي. جلد رات اچي ٿي، جڏهن ڪوبه ڪم ٿي نه سگهندو. فڪر، عمل يا جيڪي ٻيو چوڻ ۾ اچي ٿو، سو سڀ پاڻ سڃاڻڻ ۾ مضمّر آهي. فرد عمل ڪري ٿو ”پاڻ“ کي مڪمل ڪرڻ لاءِ. پاڻ کي دوئيءَ جي بند مان آزاد ڪرڻ، عمل صالح ۾ لڪل آهي. ”عملاً صالحاً“ توکي حسن ازلي جي نزديڪ آڻيندو. اهو حسن صرف من ورائي حجاب کان ٻاهر ڏسي سگهيو. اهو حسن نور آهي. جنهن کي اسان علم جي نالي سان تعبير ڪريون ٿا، سو پاڻ سڃاڻڻ آهي. ”پاڻ“ مڪمل ٿي نه سگهندو، جيستائين ”پاڻ“ کي سڃاتو نه ويو آهي. جڏهن ”آئون“ گم ٿي وڃي ٿي، ته پوءِ ئي اسلام مڪمل ٿئي ٿو. تنهن بعد حسن تنهنجي هنج ۾ اچي پوندو. هي سڀ تنهنجي لاءِ آهي. السلام عليڪم - جواب ۾ پنهنجو سارو احوال موڪليندو ڪر. ڪوشش ڪري لالچند (امر ڏنومل) جڳتياڻيءَ کي سنڌ مدرسي ۾ ماستري وٺي ڏي. هن کي مسلمانن لاءِ محبت آهي. سندن بهترين خدمت ڪري سگهندو.

[پاڻ پيو دفعو باوجود حرصاڻڻ جي، سنڌي مسلمانن جي خواب غفلت کان ذري گهٽ نااميد ٿي، انگلنڊ ويندي، مون کي دعائون ڪندو وڃي ٿو. ان جي معنيٰ اها نڪري ٿي ته اهڙيءَ حالت ۾ ڪم ڪرڻ هن جهڙي حساس دل ماڻهوءَ لاءِ ناممڪن هو. هتي مون جهڙي فرد کي ڪم ڪرڻو هو، جو سو دفعا ”جينن لاءِ مياس، سي ڪلهي ڪانڌي نه ٿيا.“ جي تجربي بعد به منهن پڪو ڪريو سندن پٺ ڇڏڻ لاءِ تيار نه هو. وڌيڪ هن خط مان قاضي صاحب جي فنا في الرسول جي منزل جو پتو پوي ٿو، جنهن لاءِ شاعر چيو آهي ته!

اين سعادت بزور بازو نيست،
تا نه بخشد خدا ئي بخشنده.

(12)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

22 - اولڊ براڊسٽريٽ E.C. لنڊن

14 - مئي، 1931ع

پيارا شاه صاحب،

تنهنجو پيار ڀريو خط ٻه ڏينهن اڳ پهتو. هتي پهچڻ بعد اهو پهريون خط هو، جو پهتو، جنهنڪري دل کي پاڻ وڌيڪ خوشي ٿي. ان هن چوڻيءَ جي صداقت ظاهر ڪئي ته:

”دل را بدل ست راهي.“

خط پهچڻ کان ٿورو اڳ اهو خيال دل تي آيو هو ته سن ۾ اچي تو وٽ رهي، ان مرڪز تان مخلص ڪارڪنن جي تربيت ۽ تعليم جو ڪم ڪريان. منهنجون گهرجون تمام ٿوريون آهن. منهنجي رهڻ لاءِ هڪ هجرو (ننڍو روم) ڪافي ٿيندو. اهڙي جاءِ هجي، جتي پڪي به پهچي نه سگهي. ان روم کي آءٌ ڪپڙو ڪري ڪتب آڻيان. ڪپڙن (روم) اندر ماڻهو ڏسڻ جي ڪوشش ڪانه ڪندا. گهر منهنجي لاءِ بدن مٿان پيو ڪپڙن جو وڳو آهي. اهو بدن کي گرميءَ ۽ تڙڪان ڍڪي ٿو. جهڙيءَ طرح ڪپڙا ڍڪين ٿا. ڪپڙا ۽ گهر هڪجهڙو ستر ڏين ٿا. قرآن شريف زال کي ڪپڙن سان تشبيهه ڏني آهي. اهو هڪ قدم وڌيڪ يعني ڪُل کان اندر طرف جو ويس آهي. گهر هڪ ڊگري ڪپڙن کان مٿي

آهي. پر سڀئي ڍڪ آهن. جنگ جي زماني ۾ هٿيار به ڍڪ آهن. قوم وري گهر کان به مٿي وارو وڳو ۽ ڍڪ آهي.

بين لفظن ۾ هي پرڏا حق مٿان آهن - جيئن قرآن چوي ٿو ته ”تون حق (خدا) کي من ورائي حجاب (پردن پويان) ڏسي سگهندين.“ غزالي عجيب نموني ۾ نور حق تي پردن مٿان پردن جو ذڪر پنهنجي تفسير ”مشڪوات الاتوار“ ۾ ڪري ٿو. اهڙيءَ طرح ڪيڙن يا پردن هيٺ ساري دنيا چڱي پيئي آهي. ڪارلائل جڏهين ’سارتوس، ريسارتوس‘ جو لفظ ڪتب آڻي ٿو، ته ان مان سندس مطلب حجاب هو. گذريل جنوريءَ ۾ مون حيدرآباد جي ميٽنگ ۾ ان مسئلي تي ڳالهايو هو. پر ڪن ٿورن سمجهيو هوندو.

ڏس آءُ ڪٿي کان ڪٿي اچي پهتو آهيان. مون تنهنجي سن واريءَ روم کي ڪيڙن طور ڍڪي، سنڌين سان ڳالهائڻ گهريو ٿي. تنهنجي زهر هيٺ. ڇا، اهو توکي قبول آهي؟ سنڌ ۾ صرف تنهنجي زهر ڍڪي ڪر ڪري سگهان ٿو. ٻيو ڪوبه مون کي ٺهڪي نه ايندو. ڳالهه صاف ڪئي اٿر يا نه؟ اهو صرف توتي عيان آهي. بين جي اکين کان مخفي آهي. ڇاڪاڻ ته صرف تنهنجي دل کي آءُ پنهنجي دل جو ڍڪ بنائي سگهان ٿو. منهنجي زندگيءَ جي اها بهترين گهڙي هئي، جڏهين کان توسان ملاقات ٿي. توکي پنهنجو ڪري سمجهان ٿو- عزيزن کان به وڌيڪ. ڇاڪاڻ ته دنياوي عزازتن کان منهنجي روح تنهنجي روح ۾ سمائجي ڍڪ ورتو آهي، جنهن مان اهو راحت ۽ گرمي دل حاصل ڪري ٿو ۽ ان ۾ ئي خلوت (Privacy) حاصل ڪري ٿو.

مسلمان قرآن پڙهندا يا نه؟ ڪاش هنن کي پتو پوي ته دنيا جي واقيات (حقيقت) شين لاءِ ڪهڙي وڏي خزاني کي وساري ڇڏيو اٿن.

جيڪڏهن تون (20) ويهه پيار پريا، اصيل ماڻهو قرآن سڪڻ لاءِ گڏ ڪري سگهين، ته آءُ اتي اچي تو وٽ رهان. آءُ پنهنجي پياري زال هڪ سال لاءِ هتي ڇڏي اچان. قبول آهي؟ دنياوي آرام ۽ بي آراميءَ جو مون کي فڪر نه آهي. صرف جانور کي زنده رکڻو آهي. ڇاڪاڻ ته سفر ڊگهو ۽ جابلو آهي. ان جي طئي ڪرڻ ۾ سهڪي وٺيو وڃي ٿي.

توڪي وري وري لکڻ گهران ٿو. پر صفحن جا صفحا جي لباس بابت لکڻ چاهيان ٿو. ان تي ڊپ ٿو ٿيسر ته مٿان تنهنجي صبر کي ٽڪائي

چڏيان. تنهنڪري صبر ڪريان ٿو. جلد خبر موڪل ته ان تجويز بابت تنهنجي راءِ ڇا آهي.

مون کي گهڻي خواهش هئي ته تياسافستن سان گڏجي ڪم ڪريان. پر مون کي تجربي بعد معلوم ٿيو ته جيتوڻيڪ هو چون ٿا ته ”سيچ سڀني مذهبن کان مٿي آهي“، پر حقيقي سيچ جو اظهار ڪين ڪاڙائي ٿو. اهي سيچ کي ڦيري ڦيري پنهنجي معنيٰ ۽ مطلب ڪين ٿا. ٿورن لفظن ۾ هو تياسافيءَ کي وري هڪ نئون قومي ۽ دستوري فرقو ٻين فرقن وانگر بنايائون گهرن ٿا ۽ ان کي مذهبي عقيدتي ۽ نظام جي شڪل ڏيڻ گهرن ٿا. اها ڳالهه ممڪن آهي ته سناتني مٿي وارن کي قبول پوي. پر [راسخ العلم] مسلمان کي قبول نه پئي سگهندي.

تياسافيءَ اها ڪوشش ڪئي آهي ته پاڻ کي مختلف ماڻهن جي رضامندي مطابق پيش ڪري. پر ان مسلم تصوف کي سمجهڻ جي ڪوشش نه ڪئي آهي. تياسافيءَ کان وڌيڪ مسلمان هڪ ڪتاب ۾ پاڻ وٽ خزانو رکڻ ٿا. ڇا هو [منهن جي ڳالهه] ٻڌندا يا نه؟ هنن کي ڪن آهن يا نه؟ هاڻ، خدا يار شماسٽ.

رنگا رنگي راه جو ڏڏل، تنهنجو پاءُ جنهن کي دعا کان نه وسارج،

امداد

[هن خط مان قاضي صاحب جي سنڌين جي تعليم ۽ تربيت جي ذوق ۽ شوق جو پتو پوي ٿو، مون يڪدم سندس آواز تي لبيڪ چيو. پر بقول شاعر-
”اگر قسمت بدست خویش بردي، هم کس پیش یاران خویش بودي“، جو معاملو هو، اميدن ۽ ارادن جو سفر ڊگهو آهي. ۽ ان تي پهچڻ ڏکيو ۽ اڻانگو آهي. هڪ اميدون رکي، نا اميد ٿي گذر ڪري ويو آهي. ٻيو ”پسڻ خاطر پرين جي“ اميد تي پساد پيو ڪڍي - اڃا اميد نه لائي اٿس. چوي پيو ته ”آڏو تڪر تر متان روح رتيون ٿئين!“ - باوجود ان علم جي ته تڪر کي تارڻ ۽ روھ کي رتيون ڪرڻ آسان ڪم نه آهي. پر ”گهڻن ڪنڀرن ڇپر ڪڇيو وڃي.“ سنڌ جي عام چوڻيءَ ۾ ويساد اٿس.]

(13)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

لنڊن

15 - مئي، 1931ع

پيارا شاه،

منهنجي ڪالھوڪي خط جي لفظن ۾ هڪ ڳجهارت ڏنل هئي. ڀتو نه آهي ته تـو اها سمجهي يا نه؟ تو ممڪن آهي ته سمجهي هجي. آءُ پنهنجي عالم دوست چينمل جي تجويز سان همراءِ نه آهيان ته صورتخطيءَ کي ڪا اهميت ئي نه آهي - جڏهين هو ”توڙباله“ کي ”توڙباله“ لکي ٿو، ته ان جي معنيٰ جو تفاوت نظر نٿو اچيس ڇا، تو منهنجي خط ۾ ”هجره“ جي عيوض ”هجره“ لکڻ جو راز سمجهي سگهئين يا نه؟ هاڻ ٻڌا! هجره جاءِ هوندي آهي پناهه وٺڻ جي، اها منهنجي موجوده هجري کان مختلف هوندي. هاڻ اميد ته تو سمجهيو هوندو. منهنجي ”هجري“ لکڻ جو مطلب هجرت ڪرڻ آهي ان سڀ کان، جنهن ۾ آءُ هينئر ڦاٿل آهيان. شايد لفظ ’هجره‘ تنهنجو توجهه نه چڪايو هجي. هاڻ جڏهين وري ٻيهر خط پڙهندين ته مطلب معلوم ٿيندو.

هاڻ آءُ پنهنجي عالم دوست کان، جيڪو صورت خطيءَ جي پرواهه نٿو ڪري ڀڄڻ گهران ٿو ته جيڪڏهين صورت خطيءَ جي پرواهه نه ڪبي، ته ڪيترا نه باريڪ امتياز يا نقطا زبان ۾ پيدا ٿي پوندا - جڏهن ”مريض“ ۽ ”مردِي“ يا ”اڪرار“ ۽ ”اقرار“ ساڳيءَ طرح لکيا ويندا. هاڻ توکي پتو پئجي سگهندو ته اسان نون سنڌيءَ جي خير خواهن کان ڪهڙيون نه غلطيون ٿين ٿيون. اها ڳالهه مون کي سنڌي پهاڪي جي يادگيري ڏياري ٿي ته:

”نون ميهارن مينهنون ڌاريون، کٿا لاهي دونهيون ڪيائون.“

جيڪي چڻين سي نڀائين، شعر ۽ علم ادب جو قدر ماهر ڪري سگهندا، اسان ۽ ادي چينمل اڳيان ”ريون سڀ بوت ڪاريون.“

تنهنجو پيار ڪندڙ

امداد قاضي

[ان خط ۾ ٻن ڳالهين طرف اشارو آهي -

(1) ان ۾ سندس سن ۾ اچي رهڻ جو مطلب سمجهايائين ته ان مان نه

صرف اتي اچي رهڻ جو مقصد آهي پر ان جي پويان پنهنجي ساري زندگيءَ ۾

انقلاب آئي ان ۾ تبديلي آڻڻ جو خيال مضمرا آهي. ان ۾ مسز قاضيءَ کي اتي ڇڏي اچڻ به شامل هو. جنهن مان اشارتاً ان تجويز جي تڪميل ۾ جي مشڪلاتون هيون ان جو ذڪر ڪري ٿو.

(2) ان وقت سنڌي صورت خطيءَ بابت به انتها پسند رجحان ڪم ڪري رهيا هئا. انهن طرف به اشارو هو. انهن مان هڪ رجحان سوامي گوند آندڙ وغيره جي اڳواڻيءَ هيٺ هلي رهيو هو ته سنڌي صورتخطيءَ مان عربي فارسي اکر جهڙوڪ: ٺ - ص - ض - ع - ط وغيره ڪڍي ڇڏڻا هئا - جنهن ڪري ”عربي“ کي ”اربي“ ڪري لکڻو پوي ها ۽ ”ثواب“ کي ”سواب“ ڪري لکجي ها، وغيره، وغيره. ٻئي طرف سنڌيءَ جي موجوده صورت خطيءَ کي قائم رکي، ٻوليءَ کي عربي ۽ فارسي جي الفاظن سان پرڻو هو. ان جي اڳواڻي ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو ڪن مولين جي مدد سان ڪري رهيو هو. دادا ڄينمل پنهي انتها پسندن جي وچ ۾ هو، پر ڪيترن سنڌيءَ ۾ مروج ٿيل عربي الفاظن جي صورت خطيءَ بدلجڻ ڪري معنيٰ بدلجڻ واري مسئلي کان پورو واقف نه هو. هتي قاضي صاحب پهرئين گروهه واري سوامي گوند آندڙ جو ذڪر نٿو ڪري، جو سمجهي ٿو ته ان جي پويان سياسي ذهني ڪم ڪري رهي هئي، پر دادا ڄينمل جهڙي صوفي منش جي غلطيءَ کي اهميت ڏيئي ان طرف توجهه ڇڪائڻ گهري ٿو - ڇاڪاڻ ته دادا صاحب اسان سان گڏجي ڪم ڪري رهيو هو. ان کي سندس غلطين طرف توجهه ڏيارڻ ضروري ٿو سمجهي.]

(14)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

معرفت اميريل بئنڪ آف انڊيا لنڊن،

22 - اولڊ براه سٽريٽ E.C

1 - جولائي، 1931ع

پيارا شاه صاحب،

تنهنجو پيار ڀرو خط پهتو، تنهنجي محبت سان پيريل طبيعت منهنجي لاءِ باعث امنگ (Inspiration) رهي آهي، تنهنجو خط به دفعا پڙهڻ بعد ان جي اندروني معنيٰ سمجهي سگهيو آهيان. آءٌ سمجهان ٿو ته اسان سان

سن ۾ رهڻ ڪري توکي به موجوده سياسي ۽ سماجي ڪاروبار کي ترڪ ڪرڻو پوندو. ائين آهي ڇا؟ ها، سن ۾ رهڻ مون کي پسند پوندو.
 مون کي سنڌي مسلمانن جو ماضي اڃا دل تي تازو آهي، جيتوڻيڪ هن وقت اهو خاڪ ۾ مليل آهي.

غلام مرتضيٰ، مرتضيٰ جو غلام ٿيڻ دنيا جي وڏي ۾ وڏي شهنشاهيءَ کان بالاتر آهي. محمد ﷺ ڪهڙو نه سهڻو نالو آهي. حيف آهي دنيا کي جو پنهنجي وڏي ۾ وڏي محسن کي وساري ويٺي آهي. هي دنيا محمد ﷺ کان اڳ هڪ تنگ و تاريخ جهنگل مثال هئي، جنهن مان ڪوبه رستو روشنيءَ طرف نيندڙ ڪونه هو.

وصلي الله عليٰ نورا ڪزو شد نورها پيدا
 ڪهڙيءَ طرح نه هڪ اڌ پڙهيل سنڌي شاعر مدح ڪئي آهي-
 جڏهين ڇايو محمدا تڏهين ڊپ لهي ويو ڊاءِ،
 لٿو انڌارو عالم تان ٿيو سو جهرو صفا.

افسوس ته اڄ ان محمد جا پوئلڳ ئي آهن، جي پاڻ وڏيءَ اونداهيءَ ۾ ڦاٿل آهن، جن ڪجهه وقت اڳ ساريءَ دنيا جي رهبري ڪئي ٿي.
 منهنجا پيارا ڀاءُ، منهنجي اچڻ ڪري توکي تڪليف ته ڪانه ٿيندي؟ ڇا ان ڪري توکي پنهنجا موجوده سماجي ڪم ڪار جن ۾ تون مشغول آهين، ڦٽا ڪرڻا ته نه پوندا؟ آءُ توکان ڪابه قرباني منهنجي خاطر ڪرائڻ نٿو چاهيان. تون مون کي سڃاڻين. مون لاءِ اها وڏي ڳالهه نه آهي. ته صرف چادر ويڙهي رهي سگهان، ورهين جا ورهيه ائين ڪيو اٿم، ۽ منبر تان بانگون ڏنيون اٿم. آءُ پراڻو موذن آهيان. مون انن ورهين جي عمر ۾ ائين ڪيو هو. اهو منهنجو ورثو آهي، جهڙو تنهنجو. پر مون کي دنيا جو زياده تجربو آهي. توکي اڃا تجربي جي ضرورت آهي.

هي جي لياڪا لوڪ جا، جان جان سي نه لٿاءِ،
 تان تان ٿئي نه ماءُ، پورو پسن پرينءَ جو.

(شاه)

آءُ هيءُ انتظام ڪري اينداهين اچڻ جي تياري ڪري رهيو آهيان. جيڪڏهن مون کي ڪابه شيءِ اچڻ کان روڪيندي ته پهرين هندستان ۾ هندو

مسلم ڀڪتاڻ، ۽ ٻيو تنهنجي خط مان نااميديءَ جي جھلڪ. جيئن تنهنجي خط مان ظاهر ٿئي ٿو ۽ منهنجي خدمت ۾ رهڻ ڪري توکي پنهنجا سماجي ڪم ترک ڪرڻا پوندا، جن ۾ تون مشغول آهين ۽ جن جي ڪرڻ لاءِ تنهنجي دل گهريو پئي. پر فڪر نه آهي اسان تنهنجي سهوليت خاطر ڪجهه وقت ڪراچيءَ ۾ به رهنداسون. ڪڏهن ڪڏهن تربيت ڏيڻ خاطر ٻاهر نڪرنداسون، ۽ اتي رهي ڪم ڪنداسون، پوءِ جنهن کي سڪڻ لاءِ مڪتب ۾ اچڻ جي خواهش هوندي، اهو پلي اچي، ائين نڪ آهي يا نه؟ خدا شل اسان کي ڪن مخلص ماڻهن کي صحيح تربيت ۽ تعليم ڏيڻ جي توفيق عطا فرمائي. مون کي پنهنجي خيالات کان جلد واقف ڪر.

تو کي منهنجي ضروريات بابت خوف نه ڪرڻ گهرجي. مون کي هڪ صفا ڪمرو، ۽ تمام ٿورن بين شين جي ضرورت ٿيندي. مون تنهنجي وڏن جو جذبه دل ۽ روحاني روشنيءَ جي جھلڪ تو ۾ برندنڙ ڏني آهي. سن انشاءَ الله، نور مرتضيٰ جي ڪري وڏو ٿي چمڪندو. خدا جون برڪتون سدائين توتي وسنديون رهن.

تنهن جو پيار ڪندڙ

امداد قاضي

[مون ڏانهس اڳ خط لکي، سن ۾ اچي، خانقاه (تربيت گاه) کولڻ لاءِ دعوت ڏني هئي. ان جي جواب ۾ هجرت جي لفظ جي معنيٰ سمجهائيندي، ان انقلابي قدم کڻڻ جي مشڪلاتن کان مون کي آگاه ڪيو هئائين. ان جي جواب ۾ مون کيس لکيو هو ته سڀني ڳالهين جو اڳ پوءِ چاچي، سندس خدمت ۾ رهي، مخلص ڪارڪنن جي پيدا ڪرڻ جو ذمو کنيو هوم. کين لکيو هوم ته جڏهن اوهان ايڏي قرباني ڪري، مسز قاضيءَ کي به ڪجهه وقت لاءِ اتي ڇڏي رهباڻيت واري زندگي گذارڻ لاءِ تيار هئا، ته منهنجي لاءِ لوڪلبورڊ، بئنڪن ۽ ٻئي سماجي ڪاروبار کي ڦٽو ڪري، پنهنجي ڳوٺ ۾ توهان جي خدمت ۾ رهڻ ڪا ڏکي ڳالهه ڪانه هئي. ان منهنجي لکڻ هن جي حساس دل تي اهو اثر ويهاريو ته هي نوجوان ضلعي لوڪلبورڊ جو پريزيڊنٽ ٿي، بئنڪن جو ڊائريڪٽر رهي، سماجي ۽ سياسي زندگيءَ ۾ اهم ڀاڱت ادا ڪري رهيو آهي. متان ان جي ڇڏڻ ڪري ڪا حسرت نه رهجي وڃي ۽

پوءِ پڇتائي. ان ڪري هي خط لکي وري مون کي مشڪلاتن کان متنبه ڪري ٿو. هن خط پهچڻ کان اڳ ۱4 جولاءِ تي هندوستان جي سير لاءِ بمبئي ۽ پونه وغيره طرف روانو ٿي ويو هوس.]

(15)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

معرفت امپريل بئنڪ آف انڊيا، لنڊن،

13 - آگسٽ، 1931ع

پيارا شاه صاحب،

منهنجي خط جو جواب نه پهتو آهي. اميد ته پهتو هوندو. جواب جلد موڪل. سلام ۽ برڪتون.

امداد قاضي

[جيئن ته اڳئين خط پهچڻ کان اڳي هندوستان جي سير تي نڪري ويو هوس، ۽ اتي ٻه مهينا کن هوس، ان ڪري انتظار ۾ هي خط لکن ٿا، جو کيس مون وٽان جواب کون بهتل هو.]

(16)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

22 - اولڊ براڊسٽريٽ، لنڊن

9 - سيپٽمبر، 1931ع

پيارا شاه صاحب،

هي ٽيون خط موڪليان ٿو، ٻن جو جواب کون نه پهتو آهي. تمام مشغول آهين ڇا؟ ضرور هوندين. آءُ ته سست آهيان. پر جيڪڏهن توکي تمام گهڻي مشغولي آهي، ته خوف ٿئي ٿو ته قيمتي ڳالهه وساري نه ڇڏين. ڇا، ڪيل وعدي تي قائم آهين؟ تو مون کي جواب نه ڏنو آهي. ان ۾ منهنجو قصور نه آهي.

سلامن ۽ برڪتن سان

تنهنجو پيار ڪندڙ

امداد قاضي

[آءَ، 14 جولاءِ کان آگسٽ جي آخر تائين، بمبئي، پوني، حيدرآباد دکن، آگري، دهليءَ، سرهند، لاهور ۽ کشمير طرف ويل هوس. ان ڪري واپس اچڻ بعد مٿيان بيٺي خط گڏ پڙهيم. يڪدم جواب ۾ خط موڪليم.]

(17)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

معرفت امپريل بئنڪ آف انڊيا، لنڊن

9 - آڪٽوبر، 1931ع

پيارا شاه صاحب،

تنهنجا ٻه خط يڪ بعد ڊيگر ساڳئي هفتي ۾ پهتا. مون کي تو وٽان خطن جي وقت اندر جواب نه اچڻ ڪري تعجب پئي ٿيو. هاڻ پتو پيو ته ان جو سبب هندوستان جي سير لاءِ ٻاهر وڃڻ هو. مون کي هيءَ ڳالهه معلوم ڪري خوشي ٿي آهي ته تون هندوستان جو سير ڪري آيو آهين. قرآن ان لاءِ خاص تاڪيد ڪيو آهي ته ”فانتشروا في الارض وبتنوا“ ڪو دور هو، جو مذهب سمنڊن تي سفر ڪرڻ کان منع ڪئي هئي - جيئن ويدڪ مذهب ڪيو هو. ان معاملي ۾ ”لڪل اجل ڪتاب“ جي صداقت معلوم ٿئي ٿي. سڀ ڪنهن دور جي تقاضائن مطابق مذهب جدا حڪم ڏنا آهن، جن جي مڃڻ لاءِ خاص راز رکيل هو.

اسان جو گانڌي ڪيترن انگريزن، يورپين ۽ آمريڪن کي پسند پوي ٿو. هي ان جو لائق آهي. مون کي سندس لاءِ هندن کان گهٽ پيار ڪونه آهي. هي هر ڳالهه ۾ عزت جو لائق آهي.

تون پيو لکين ته هاڻي غريب مسلمانن جو ڪهڙو حال ٿيندو! حيف آهي انهن کي جي مسلمان سڏائي حقيقت ۾ مسلمان نه آهن. مسلمان غريب ٿئي، اها ڳالهه ناممڪن آهي. انڪري مون کي عزت ماب گرونانڪ جا لفظ ياد پون ٿا -

”مسلمان ڪهاوڙ مشڪل هوي“

سندس اها مصرع نهايت پُر معنيٰ آهي. مسلمان ڪير آهي؟ مسلمانيءَ جي پد تي پهچڻ ڪيڏو نه مشڪل ڪر آهي! تنهن ڪري گرو صاحب جن فرمائين ٿا ته مسلمان تڏهين سڏاءِ جڏهين صحيح طور تي مسلمان ٿيو هجين.

هي قول آهي سڪ پنت جي بانيءَ جو. ڇا مسلمان ۽ سڪ سندس انهن لفظن جي معنيٰ پروڙي سگهيا آهن؟ نه. سڪ پاڻ مسلمانن جا وڏا دشمن ٿي پيا آهن، ڇاڪاڻ ته اهي گرو نانڪ جي پيروي نٿا ڪن. اڄ ڪلهه جو اڪثري مسلمان پيو ڪجهه به هجي، پر مسلمان نه آهي. وڏي ۽ وڏي دعا جا پيغمبر اسلام گهري، سا اها هئي ته ”يا خدا مون کي سڃاڻپ ڏي!“ اسان مان ڪير ان جو ڳولائو آهي؟ خسيس خواهشن اسان کي وڙهي ورتو آهي، ”والعصر“ گهڻن پڙهي هوندي، پر ڪن ٿورن کي پتو هوندو ته ”والعصر“ جي معنيٰ ڪهڙي آهي؟ اها هيءَ آهي ته ”زماني تي غور ڪريو!“ ان کان پوءِ حڪم ڏنل آهن ته ڪهڙي طرح وقت ”عمل الصالحات، وتواصوبالحق وتواصوبالصبر“ ۾ گذارڻو آهي. تنهنڪري وقت ڏنل حڪمن مطابق صرف ڪرڻو آهي. ٻيءَ صورت ۾، ”ان الاسان لني خسر“ - ماڻهو چيئي ۾ پوندو.

منهنجا وطني ڀائر، جي پاڻ کي هندو سڏائين ٿا، تن مان ٿورن کي سندن تاريخ ۽ حڪمت جو پتو آهي. ڪر از ڪر مون کي ته ديوان ڏيارا ڪان سواءِ ٻيو ڪو ڏسڻ نه آيو آهي. ٻئي طرف مسلمانن کي سندن مذهب جي گهٽ خبر آهي. سڪ ته سندن مذهب کان قطعي اڻ واقف آهن. ان حالت ۾ منجهن ڪهڙيءَ طرح اتحاد، امن ۽ ترقي ايندي. هلڻ کان اڳ روشني جي ضرورت آهي. اسان سڀ اهڙيءَ تهه اونداهيءَ ۾ ڦاٿا پيا آهيون، جو روشنيءَ جي وجود کان بي خبر ٿي ويا آهيون. روشني ”والله نور السموات والارض“ جي سڃاڻپ آهي.

پيارا ڀاءُ، سنڌين کي تيار ڪر ته انهيءَ نور هدايت حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪن. هندو ڀائر وڌيڪ سڃاڳ آهن. مسلمانن کي سڃاڳ ڪر. مسلمان زميندار هر سال جيترو پيسو وڪيلن جي فين تي خرچ ڪري ٿو، ان مان وڏو ڪاليج هلي سگهي ٿو. ڪيتري قدر گمراهيءَ ۾ گرفتار آهن!

تنهنجو پيار ڪندڙ

امداد قاضي

[هيءُ خط منهنجي ٻن خطن جي جواب ۾ خاص طرح هدايت لاءِ هو.]

(انگريزي مان ترجمو)

22 - اولڊ براءِ اسٽريٽ، لنڊن

2 - ڊسمبر، 1931ع

پيارا شاه صاحب،

گهڻو وقت گذريو آهي ته خط ڪونه لکيو اٿئي. اڄ وزير اعظم برطانيه سنڌ کي جدا صوبي بناڻ جو اعلان ڪيو. پر ان [جوابداري پوڻ جو] ڪنهن کي احساس آهي؟ [سنڌي] مسلمانن کي سندن ڪاهليءَ، جهالت ۽ فضول خرچيءَ تي شرم ڪونه ٿو اچي. اسلام جو شاندار نالو نا اهل ماڻهن لاءِ ڍڪ ڪري ڪتب آندو وڃي ٿو. جي صرف نالي جا مسلمان آهن! اسان کي ٻئي ڪنهن سان به جهيڙو نه ڪرڻو آهي. صرف ڪاهليءَ سان ڪرڻو آهي. جنهن مان جسر، دل، روح ۽ سنڌ کي نقصان پهچي ٿو. ان مان منهن جو مقصد، خدا جي عطا ڪيل نعمتن جن مان زمين به هڪ آهي، ضايع ڪرڻ آهي. آءُ ٻڌان ٿو ته سنڌ جا هندو مسلمان هڪ ٻين کي نقصان پهچائڻ گهرن ٿا. مهرباني ڪري مون کي ان بابت صحيح حقيقت لکي موڪل ڇاڪاڻ ته ان بابت احوال معلوم ڪرڻ واسطي مون ڪيترن کان لکي پڇيو آهي، پر ڪٿان به جواب ڪونه پهتو اٿر. ان ڪري مون کي شڪ پيدا ٿئي ٿو. تنهنڪري سموري ڳالهه لکي موڪل. ڇا ٻيئي ڌريون پائرن وانگر رهي نٿا سگهن. سواءِ خالي ڊگهين دعوائن ۽ خالي ٻڌاڪن هڻڻ جي. ڇا تعليم يافتہ هندو مسلمانن کي تعليم ڏيڻ سان عملي ڀائپيءَ جو مثال پيدا ڪري نٿا سگهن؟ ۽ مسلمان انهن جي هر طرح خدمت ۽ محبت سان کين ويجهي آڻڻ جي ڪوشش ڇو نٿا ڪن؟ ماضيءَ جي ڳالهين ڪرڻ مان ڪهڙو فائدو! کين صرف صوفي ازم ۽ يوگ جون ڳالهيون ڪهڙو فائدو پهچائينديون! حال کي درست ۽ مستقبل کي روشن ڪرڻ لاءِ ٻنهي ڌرين کي عملي ثبوت ڏيڻ گهرجي.

آءُ توکي ڪراچيءَ جي ائڊريس تي خط لکان يا سن جي؟ تڪڙ ۾ لکڻ لاءِ معافي طلب، هن دفعي خط سنڌيءَ ۾ لکي موڪل، جنهن ۾ گذريل اٺن مهينن جي سنڌ ۾ سرگذشت جو احوال تفصيلوار لکي موڪل. مون کي ان طرف جي ڪا به صحيح خبر ڪانه ٿي پهچي.

تنهنجو پيار ڪندڙ

امداد قاضي

[هن خط ۾ نئين صوبي سنڌ جي مستقبل ۾ تعمير لاءِ هندو مسلمانن جي گڏجي ڪم ڪرڻ لاءِ خواهش جو اظهار ٿئي ٿو.]

(19)

(سنڌيءَ ۾ لکيل)

48 - پيمبروڪ روڊ،

براملي ڪينٽ، انگلينڊ

26 - جنوري، 1931ع

بجناب محب محترم شاه صاحب سلمه العزيز،

السلام عليكم ورحمت الله وبركاته.

اخوي صاحب، گهڻن ڏينهن کان پوءِ مس مس خط پهتو، پر خط به بي شڪ خطن جهڙو آهي. اونداهين لاءِ روشني هئي، گهڻو مشڪور ۽ ممنون ٿيس. عام طور سنڌين جو رواج، عام چوڻيءَ مطابق ته ”جي چلهه تي سي دل تي“ جو هوندو آهي. پر اها چوڻي سنڌ لاءِ خود باعث ملامت آهي. انسان جيئن اعليٰ کان اعليٰ درجي تي ٿو رسي، تيئن اکين جي تسلط کان آزاد ٿو ٿئي. اکين پورڻ سان ساري جهان جو سير ڪري ٿو سگهي ۽ ان کانپوءِ عالم بالا جو، بقول شاه صاحب، ”جڏهن پيئي منهن واريون مجازيئون پوري ٿو، ته پيئي عالم تخيل جي اکين اڳيان ظهور ۾ اچنس ٿا.“ جيتوڻيڪ سنڌين جي اکين ۾ حياءُ آهي، پر مجازياتين جي تسلط هيٺ پورا پورا مقبوض آهن. ان ڏني ڪي ڏسڻ سندن لياقتن مان نه آهي. ساريءَ سنڌ ۾ فقط چند انسان آهن، جن لاءِ دل خاص طور ڪڍي ٿي.

”دل را بدل ست راهي“

خط پهچڻ کان پوءِ هڪ عجيب منظر پيش آيو. سن شريف هڪ جاءِ ۾ ”مڪتب حڪمت“ (School of wisdom) ۽ پيءُ جاءِ ۾ ”عالمگير مذهب جو مرڪز“ (Head qarters of the Relegion of the world) ڏسڻ ۾ آيو. ڇو نه؟ ماشاءِ الله! قادر مطلق جي اڳيان ڇا ممڪن نه آهي- [جي] مشيت ازلي هجي! قرآن هي ٿو ياد ڏياريم-
والتين والزيتون- وطورسينين- وهذاه البلاد الامين.

ڇا نه دنيا ئي معنيٰ هنن ٻن مقولن شريفن ۾ ڪوزه ۾ دريا وانگر بند ٿيل آهي. پر ڪو سمجهڻ وارو هجي؟

برادر، مون اڳي ئي عرض ڪيو هو ته مسڪين تيار آهي. انهن ٻنهي محلن شروع ڪرڻ لاءِ - هڪ ۾ عام عالم، ٻئي ۾ خاص دينيات.

سن شريف سنڌ جو مرڪز آهي. جي خدا گهريو ته هڪ ڏينهن پريان پريان جا ماڻهو سن ۽ سنڌوءَ جي زيارت تي ايندا، عام علم خود دينيات آهي، پر بندوبست جدا ٿيندو. ڪريوس شروع. بسم الله - پر بسم الله - واقعي، نه محض زباني طور.

خدا ڪري ته شل اسان جي هنڌن پائرن کي مسلمانن ڏانهن حقيقي محبت ۽ همدردي پيدا ٿئي، ڇا اڃان معدوم آهي. ڪورين جون سو سيون، کيس ۽ ڪپڙ ڪونه خريدين. گڏوگڏ خريد ڪريو، جي ڌم ٻئي پوي، گريون، رومال.... ڇا ڇا نه سنڌ اُٿندي هئي! پر مسلمان ڪورين جي غريب گهرن ۾ پئسو چو وڃي. پر خير، تنهن کي ڇا ڪبو؟

هاڻي وري به تو لکان ته جي تياري هجي ته اسين بي شڪ اچون، ۽ اميد خدا ۾ آهي، جي مشيت به ائين هجي، ته عالمگير مذهب (World Religion) ۽ ان لفظ جي معنيٰ ڇا آهي، سا سن مان دنيا کي ٻڌايون، ڇا لاءِ ته دنيا. کي خبر نه آهي ۽ جي ڪن کي آهي ته مفت لڪائين ٿا.

مسز قاضيءَ به خط لکيو توڏسجي. جي هاڻو، ته هاڻو. وڌيڪ اوهان تي منحصر آهي. اوهان جي جواب جا منتظر هونداسون.

پر هنن خطن جو پشڪو به جئن ڪنهن جي ڪن تي نه پوي. خدا ماڻ ۾ به هڪ عجيب طاقت ۽ معنيٰ رکي آهي. هن بابت ڪنهن به انسان سان ڳالهه نه ڪيندا، جيسين سڀ بندوبست ٿئي. ۽ اسين به اتي پهچي وڃون. جي قسمت هجي ته! اينده مولا جي مرضيءَ تي سڀ منحصر آهي.

فدوي، امداد.

[هي خط مون کي فيبروريءَ جي شروعات ۾ پهتو. مون کين اڳي موڪليل خط ۾ پڪو فيصلو ڪري، کين اچڻ لاءِ لکيو هو، جنهن بابت احوال مسز قاضيءَ سان به ڪيائين، جنهن جو جواب هيٺ ڏجي ٿو. انهن جي جواب ۾ مون کين يڪدم لکيو ته جلد اچن، ٻيءَ صورت ۾ سن ۾ گرم هوائون لڳڻ

شروع ٿينديون. کين ٻڌايم ته اهو مناسب نٿو ڀانيان ته گرمين ۾ اچڻ ڪري اوهان کي سن بابت پهريان ئي غلط تاثر پيدا ٿين. گرمين ۽، بارشن ۾ پن چئڻ ڏينهن لاءِ ميجر به ٿين ٿا، اها ڳالهه به کين گوش گذار ڪيم.]

[مسز قاضيءَ جو] (20) (انگريزيءَ مان ترجمو) ڪريگمور.

48 - پيمر بروڪ روڊ،

براملي - ڪينٽ، انگلنڊ.

27 - جنوري، 1932ع

ڊيئر مسٽر شاه،

منهنجي مڙس کي اڄ صبح جو اوهان کان خط پهتو. پڙهي نهايت خوش ٿيو. مون معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته اها ڪهڙي ڳالهه هئي جنهن کيس ايتري خوشي بخشي هئي. پر جيئن ته خط سنڌيءَ ۾ لکيل هو، سو سمجهي نه سگهيس. پر قاضي صاحب ان بابت سموري ڳالهه مون کي ٻڌائي ته سيد خواهش ظاهر ڪئي آهي، ته اسان پيئي اچي اوهان جي ڳوٺ ۾ اوهان سان رهون. ان ۾ اوهان جي بنگلي جي دريا جي ڪناري تي هئڻ جو منظر چٽيل هو. اها دعوت اهڙي دلاويز هئي، جو مون خيال ڪيو ته دريا جي ڪناري تي ويهي، خوش خواب لهي، شعر لکان، يا رات جو چنڊ جي روشنيءَ ۾ بيٺيءَ جو سير ڪريان.

مون کي ياد آهي ته جڏهين اسان انڊيا ۾ هئاسون، ته اوهان مهرباني ڪري اسان کي ڪراچيءَ جي بنگلي ۾ رهڻ لاءِ دعوت ڏني هئي. پر وڏا شهر مون لاءِ ايترو دلچسپيءَ جو باعث نه آهن، جهڙو ڳوٺن جو نظارو. مون کي سنڌ جي ڳوٺاڻي زندگيءَ لاءِ نهايت پيار آهي. مون سدائين ڳوٺن کي شهرن تي ترجيح ڏني آهي. وڏا شهر گندي پاڻيءَ جون کڏون آهن. گوڙ گهمسان جا ڪسڻ آهن ۽ ڪاروبار جا اڏا آهن. پر ڳوٺ آرام جا آستان ۽ پاڪيزه جايون آهن، خاص ڪري ان ماڻهوءَ لاءِ جو خيالي دنيا ۾ رهي، شعر چوڻ گهري- جنهن ڪم لاءِ وڏا شهر بيڪار آهن. بيشڪ اونهاري ۾ اتي گرمي ٿيندي هوندي. پر قوي گمان آهي ته سن جو ڳوٺ (اُتر سنڌ وانگر) تمام گرم نه هوندو يا گرميءَ کي جهولڻ سان گهٽائي سگهجي ٿو. مون کي جهولڻا بجليءَ جي پکن کان وڌيڪ

پسند آهن. جيڪڏهن انهن کي چڱيءَ طرح هلائجي ته انهن مان گهڻي هوا لڳي سگهي ٿي. پر بد بختي اها آهي ته پکي چڪڻ وارن کي اڪثر نند ڪڻيو وڃي، ۽ ارمان ٿئي ٿو ته انهن جي تڪليف اسان جي آرام جو باعث بنجي ٿي. پر جيڪڏهن وڌيڪ پکي وارا رکيا وڃن، جي واري سان پڪا چڪيندا رهن، ته انهن لاءِ ايترو تڪليف ده نه ٿيندو. منهنجي خواهش آهي ته ايڏا وڏا پر هُجنم ته يڪدم اڏامي اتي پهچي وڃان. باوجود ان جي مون کي يقين آهي ته اوهان جي ان دعوت جو جلد فائدو وٺنداسون.

جڏهن اوهان جلد هن دفعي منهنجي مڙس کي خط لکو ته مون کي به خط لکندا ته اهڙو ڪو انتظام ٿي سگهي ٿو جو ڪجهه قدر گرميءَ کان اسان کي بچائي سگهي.

چا اڃان به اوهان سخت مشغول رهي، نند گهٽ ڪريو ٿا! اميد ته ان عادت کي گهٽ ڪيو هوندو. جيڪڏهن اسان اتي آياسون ته اوهان کي آرام وٺڻ سيکاريينداسون. فڪر ڪرڻ طرف گهڻو خرافات دنيا جي ڪمن طرف گهٽ ڏيان ڏيارڻ لاءِ اوهان کي هيرائينداسون.

مون کي اڃان تائين اهي ننڍيون دلچسپ ڪهاڻيون ياد آهن، جي اوهان اسان کي حيدرآباد ۾ اچي ٻڌائيندا هئا. اسان اهي ٻڌي، خوش ٿيو وٺندا هئاسون. مون کي اميد آهي ته اوهان هن وقت تائين انهن جو وڌيڪ ذخيرو ڪنو ڪيو هوندو، جي اوهان تنهن وچ ۾ ڳوٺاڻن کان ٻڌيون آهن. آءُ اهڙي موقعي جي انتظار ۾ آهيان. مهرباني ڪري لکو ته ڪهڙي شيءِ اوهان لاءِ هتان آڻيون. مهرباني ڪري ان پروگرام بابت اڃان ڪنهن سان ڳالهه نه ڪندا، جيئن اسان جو اتي اوجھو اچڻ تعجب خيز نموني ۾ ٿئي.

سلام.

اوهان جي مخلص

ايلسا قاضي

[ٻنهي جي خطن پهچڻ بعد کين جدا خط لکيم، جنهن ۾ کين لکيم ته جهڙيءَ طرح کين انتظار آهي، ان کان وڌيڪ مون کي آهي. مسز قاضيءَ جي خط ۾ وڌيڪ لکيم ته، آءُ جيڪي به هن وقت آهيان ان جو مکيه سبب سندن

صحت فيض بخش جو اثر آهي، ورنه آءُ هڪ ڳوٺاڻو اڌ پڙهيل، انهيءَ ڪلاس جو فرد آهيان، جن جي اڪثريت خود مطلب، جاهل، ذهني ۽ دلي خويين کان محروم آهي. ان جي دليل ۾ مون شيخ سعدي عليه جو هيٺيون بيت کيس لکي موڪليو هو-

رسيدم زدست محبوبی بدستر	گل خوشبوءِ در حمام روزي
که آڙ بوئي دلاويزي تو مستر	بدو گفتگر که مشک يا عنبيري
وليکن مدتي باگل نشتر	بگفتا من گل ناچيز بودم
و گر نه من همان خاکم که هستر	کمال هر نشين در من اثر کرد

معني: هڪ ڏينهن حمام خاني ۾ خوشبودار مٽي مون کي پنهنجي محبوب کان دستياب ٿي. ان کان تعجب ۾ پئجي مون پڇا ڪئي ته ڇا تون مشڪ يا عنبر آهين، جو تنهنجي دلاويز خوشبوءِ مون کي مست بنائي ڇڏيو آهي! ان تي ان مٽيءَ جواب ڏنو ته ”آءُ اهاڻي ناچيز مٽي آهيان، ليڪن ڪو زمانو گلن جي صحبت ۾ رهي آهيان، انهن جي صحبت جي ڪمال مون تي اثر ڪيو آهي، نه ته اصل ۾ مان اهاڻي خاک آهيان، جا پيرن هيٺ لتاڙجي ٿي! ان جي جواب ۾ مسز قاضيءَ مون کي هيٺيون خط موڪليو. [

(مسز قاضيءَ جو) (21) (انگريزيءَ مان ترجمو)

ڪريگمور

پيمبروڪ روڊ،

براملي ڪينٽ، انگلنڊ.

12 - اپريل، 1938ع

ڊير سٽيڊ غلام گل

مٿين [سنڌيءَ ۾ ’لکيل] اکرن مان توکي پتو پوندو ته آءُ ڪوشش ڪري رهي آهيان ته سنڌي سڪان. پر مون کي پڪ آهي ته اهي اڪر صحيح نه هوندا. منهنجي خيال موجب انهن ۾ ڪيتريون ڇڪون هونديون. مون [سنڌيءَ ۾] ڊيئر غلام مرتضيٰ لکن گهريو ٿي. مون کي شڪ ٿي پيو ته شايد تون پڙهي به نه سگهيو هوندين، جو ان ۾ گهڻيون ڇڪون هونديون. تنهنجي پنهي خطن لاءِ مهرباني، جو تو اسان پنهي کي چند ڏينهن تيا ته لکيا آهن.

تو جيڪي خط ۾ محبت آميز لفظ اسان لاءِ ڪتب آندا آهن، انهن لاءِ شڪريو ادا ٿي ڪريان. تو پرشن شاعر سعديءَ جون مصراعون، جي لکيون آهن، مسٽر قاضيءَ انهن جو ترجمو ڪري مون کي ٻڌايو آهي. ان جو پنهنجي شاعرانه طبيعت موجب آءٌ پنهنجي طريقي تي جواب موڪليان ٿي.

”جنهن گل، مٽيءَ کي خوشبوءِ ڏني، ان مون سان جا سندس ڳالهه بيان ڪئي آهي، سا هيءَ آهي ته اصل ۾ اهو گل خوشبوءِ کان سواءِ هڪ ٻوٽو هو. هاڻ اهو گل بنجي پيو آهي، جڏهين ان کان پيچير ته هو ڪهڙيءَ طرح گلاب بنيو، ڪنهن منجهس حسن پيدا ڪيو ۽ ڪهڙيءَ طرح ان ۾ خوشبوءِ آئي،” ته گل جواب ڏنو ته ”رڳو ڪالهه آءٌ مٽيءَ جي ڪونڊيءَ جي ڀر ۾ پيل هوس، جتي مٽيءَ جو ڍير هو. اهو ڍير محبت جي جلوي سان ڀرپور هو. ان جي پاڪ تجلبي آهستيگيءَ سان مون ۾ ڀر جي ويئي، جنهن جي طفيل ٿي مون ۾ خوشبوءِ پيدا ٿي آهي. محبت جي غير فاني نور مون کي خوبصورت ۽ چمڪندڙ بنايو آهي. هاڻ آءٌ ٻوٽو نه آهيان. محبت جي نظر مون کي گلاب بنائي ڇڏيو آهي.“

سو تون ڏسي سگهين ٿو ته اها محبت جي ڪيميا ٿي هئي، جنهن هڪ رواجي ٻوٽي کي رنگين ۽ خوشبودار گلاب ۾ بدلائي ڇڏيو.

تون محبت جي اکين سان، جي محبت جي نشي ۾ مخمور آهن، خدا جي بنايل شين تي نگاهه وجهين ٿو، تنهنڪري توکي سڀ شيون خوبصورت ۽ خوشبودار ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. جڏهين تون پکين کي قرب ۽ محبت جي نظر سان ڏسين ٿو، ته اهي پکي تنهنجي نگاهه ۾ بهشتي بنجي پون. اها محبت جي روشني هئي، جنهن مٽيءَ جي ٽڪري کي خوشبوءِ ۽ حسن واري گلن جي صورت عطا ڪئي. پر مٽيءَ جي ڍير کي انهيءَ حسن پيدا ڪرڻ جو علم ئي ڪونه هو. حسين کي پنهنجي حسن جو پتوئي نه هوندو آهي.

ايترو سعدي جي شعر لاءِ ڪافي آهي.

مون لاءِ ان بابت راءِ قائم ڪرڻ مشڪل آهي ته جنهن شاعر اهي موتين جهڙا شعر چيا آهن، تنهن وڌيڪ ڪمال ڪيو آهي يا ان ماڻهوءَ جنهن سهڻا موتي چونڊي انهن کي عمديءَ مالها جي صورت وٺائي آهي؟ موتين جي خوبصورت مالها بنائڻ به وڏو فن آهي. بنا شڪ جي خدا تو ۾ اها جادوءَ پري ذات پيدا ڪئي آهي، جو ڪن جيتري عرصي ۾ تون پنهنجو هٿ شعر جي پندار

۽ وجهيو، ڪڏهين موتي ڪڏهين لعل. ڪڏهين زمرد ٻاهر ڪڍيو وين. ۽ پوريءَ طرح موقعي جي تقاضا موجب پوئي، خوبصورت هار بنايو ڇڏين. مون تو ۾ حيدرآباد ۾ کاڌي جي ميز تي ويهڻ وقت اها لياقت اڪثر پرکي هئي.

هاڻ ڇند لفظ تنهنجي سن واري بنگلي ۽ اسان جي اتي اچڻ بابت لکندس. اها ڪهڙي نه سٺي ڳالهه آهي، جو اسان جي رهڻ لاءِ اهڙي پر فضا جاءِ کي چونديو اٿئي. آءٌ سمجهان ٿي ته درياءُ سنڌ جي ڪناري تي اها واقعي خوبصورت جڳهه هوندي. اهو دلچسپ مڪان درياءُ جي ڪناري تي گلن، باغن ۽ اونھاري ۾ دريا جي پُر منظر نظاري سان اکين اڳيان پيو ڦير، ان مون کي ايڏاهين اچڻ لاءِ نهايت هرکايو آهي. جيڪڏهن مون وٽ علاوالدين وارو جادوءَ جو غاليجو ميسر ٿي وڃي ته يڪدم اتي پهچي وڃان. تو وٽ هجي ته اسان ڏي ڏياري موڪل. اها افسوس جي ڳالهه آهي ته جديد سائنسدانن اڃان ڪو اهڙو سواريءَ جو ذريعو ڳولي نه ڪڍيو آهي، جو ڇهه هزار ميل پنجن منٽن ۾ طُءُ ڪري وڃي. شايد ڪنهن ڏينهن اها ايجاد به ڪن. ان وچ ۾ صرف انساني فڪر تڪي ۾ تڪو هر جاءِ تي پهچڻ جو ذريعو آهي. سو آءٌ هن خط لکڻ وقت فڪر جي هوائي جهاز ۾ اتي پهچي چڪي آهيان. آءٌ ڪالهه، ٽيون ڏينهن ۽ ان کان اڳ به سن جو سير ڪري آئي آهيان. ڪنهن وقت رات جو اتي فڪر جي پکن تي اڏامي سن اچان ٿي، جتي دريا جو نظارو خاص ڪري چانڊوڪيءَ رات ۾ پرلطف ۽ آرامده آهي. اتي جديد شهري زندگيءَ جي گهمسان کي مون تائين پهچڻ جو امڪان ئي نه آهي. اتي جڏهين فڪر جي خوابن ۾ غرق ٿيان ٿي، ته خوبصورت رات جا تارا منهنجي مدد ڪن ٿا. ان سبب ڪڏهين موٽڻ ۾ دير ٿي ڪريان، ته پڻ واريءَ مسجد مان اذان جو آواز ٻڌڻ ۾ اچي ٿو. پر باوجود ان جي [موتِي اڏامڻ وقت] سنڌ جي دنيا کي سٽل ڏسان ٿي- ڪير ٿو مؤذن حقيقيءَ جو آواز ٻڌي؟

جيڪي تو گرم موسم بابت لکيو آهي اهو سچ آهي. مون کي شخصي طور گرم موسم ۾ ٿورن مڇرن جي پرواهه نه آهي. پر مسٽر قاضي انهن ڳالهين ۾ مون کان زياده ڊڄي ٿو. تنهنڪري چوي ٿو ته سن ۾ اسان کي بارش کان پوءِ اچڻ گهرجي.

شهر کان تنهنجو بنگلو گهڙو پري آهي؟ معلوم ائين ٿئي ٿو ته شهر سان ڪجهه مڙيئي دور آهي. آءٌ واقعي هن سائنٽيفڪ ماحول کان تنگ ٿي چڪي

آهيان. موٽر ڪارون، هوائي جهاز، ايليڪٽرڪ سٽي، ريڊيا، واٽرليس، سائيمائون، ٽيٽر، ناچ گهر، وڏيون شاپون، هر قسم جي جديد سامان سان پيريل ۽ زندگيءَ کي سهل بنائڻ جا مختلف ذريعا سڀ هتي موجود آهن. پر جيئن وڌيڪ آرامده زندگي، تيئن شعر جي آمد گهٽ، هتي سڀڪو جلدائيءَ سان آرام، پيسي ۽ وڏي نالي حاصل ڪرڻ لاءِ ڊوڙي رهيو آهي. اهو گهڻن کي وسري ويو آهي ته اسان هتي فاني ملڪيت هٿ ڪرڻ لاءِ نه آيل آهيون پر دائمي روحاني ترقي حاصل ڪرڻ لاءِ پيدا ٿيل آهيون. جيئن زندگيءَ کي اسان وڌيڪ خوبصورت ۽ قيمتي بنايون، يورپ ۾ اڄ ڪلهه جو نعرو ”تيز رفتاري“ آهي. هتي فڪر ۽ آرام لاءِ، جنهن مان روح کي راحت ملي، جڳهه نه آهي.

مون کي آرام، شانتي، شعر ۽ دائميٽ جي حصول جي ضرورت آهي. مون کي هتي جي ڊانسنگ هالن جي ”جاستي پيازن“ کان ڳوٺاڻي نار جو آواز وڌيڪ پسند پوندو. آءٌ گوڙ گهمسان موٽر ڪارن جي هارنن، هوائي جهازن جي آوازن، مئڪسوفن جي دانهن کان دور رهڻ چاهيان ٿي.

اميد ته هي خط توکي بمبئي وڃڻ کان اڳي پهچي ويندو.

نهایت پيار سان

ايلسا قاضي

[هي پيئي خط پنهنجو احوال پاڻ ظاهر ڪن ٿا. انڪري انهن جي وضاحت

جي ضرورت نه آهي.]

(22)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

48 - پيمبروک،

براملي، ڪينٽ، انگلنڊ.

27 - اپريل، 1932ع

پيارا شاه صاحب.

تنهنجا پيار پريا خط مون ڏي ۽ مسز قاضيءَ ڏي نهايت همت افزا هئا. پر اسان فيصلو ڪيو آهي ته بهتر ٿيندو ته اتي گرمين گذرڻ کان پوءِ اچون. تنهنڪري ڪجهه مهينا ترسي، پوءِ اينداسون. جنهن جاءِ تي تون اسان کي

رهائڻ گهرين ٿو. نهايت ڪشش ڪندڙ آهي. اسان ميجرن جون مهاريون وٺيو اينداسون. جيڪڏهن انهن جي پيدا ٿيڻ جي جاين کي صاف رکي سگهجي، ته پوءِ ميجرن جي تڪليف گهٽ ٿي سگهي ٿي.

مون کي خوشي ٿي ٿي ته باوجود مشڪلاتن جي تون ضلعي لوڪلبورڊ جي عهدي تي هلندو اچين. دادوءَ بابت تنهنجو ڪهڙو خيال آهي؟ ڇو نه ماڻهن کي ان لاءِ دلچسپي پيدا ڪجي. اسان کي پاءُ ڇينمل جي مشڪلاتن جو نهايت ارمان آهي. هن ۾ وڏي قربانيءَ جو مادو موجود آهي. جيل ۾ وڃڻ وڌيڪ تڪليف ده آهي بنسبت جنگ جي ڪاهين ۾ رهڻ جي. غير مسلم فرقي ثابت ڪري ڏيکاريو آهي ته انهن ۾ قرباني ۽ مشڪلاتن کي منهن ڏيڻ جو مادو زياده موجود آهي. اها ڳالهه جدا آهي ته سندن طريقي ڪار ۽ اقليتن ڏي رويو غلط يا صحيح هجي. پر هنن انساني ترقيءَ جي راه ۾ پهرينءَ آزمائش [قربانيءَ] ۾ واقعي ڪاميابي حاصل ڪئي آهي. جنهن ڳالهه کي هو صحيح سمجهن ٿا، ان لاءِ قرباني ڪرڻ جو هنن پاڻ کي اهل ثابت ڪيو آهي.

افسوس ته اسان مسلمانن بابت اهڙي هار هڻي نٿا سگهون. اهي روز بروز پوئتي پئجي رهيا آهن. جن ڪنهن زماني ۾ دنيا کي ثابت ڪري ڏيکاريو هو ته سندن حياتيون خدا وٽان اُڌار ورتل هيون. جن جي گهر ٿيڻ تي هو اهي موتائي ڏيڻ لاءِ ٻڌل هئا. اهي جي ٻن جملن ۾ گهيريل هئا: لا قوت الا بالله العلي العظيم. لا غالب الي الله اهي اڄ بيت جا پوڄاري ٿي. چون ٿا ته ”نام نر بده و ڪفش بر سرم بزن.“ اها سندن پستيءَ جي حالت آهي. پيارا شاه، منجهن بيداري پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪر. سياست کي حال پاسي رکي، کين منظم ڪري ان پستيءَ مان ڪڍين.

ستل قوم جي ڪهڙي پاليسي ٿي سگهي ٿي!

مون کي پتو نه آهي ته ميران محمد شاه ڇا پيو ڪري. اها به خبر نه اٿم ته سنڌ جي جدا ٿيڻ تائين، پنهنجن افعالن ڪري ڪيترا زميندار ۽ جاين جا مالڪ باقي وڃي بچندا. اها سنڌ جي جدائي سندن لاءِ ڪهڙي فائدي جي ٿيندي، جڏهن سندن قبضي ۾ رهيل زمين جي ايراضي روز بروز گهٽجي رهي آهي. غير مسلم فرقي جو نظام ايڏو وڏو آهي. جو ننڍي کان وڏي تائين هو هڪ ٻئي جي مدد ڪرڻ لاءِ تيار آهن. ٻئي طرف مسلمان هڪ ٻئي جا گلا کاتي رهيا آهن.

تون صحيح آهين ته حالتون اهڙي ڪڙي تي پهتل آهن. جو اهي هندو، جي تعصب نٿا رکن، سي به مسلمانن لاءِ ڪجهه ڪري نٿا سگهن. پر اسان کين ڪهڙو ڏوهه ڏيئي سگهون ٿا! جڏهين ڏسو پيا ته مسلمانن خود خدا کي به وساري ڇڏيو آهي. هنن کي دائمي ننڊ ۾ سمهڻ جي خواهش آهي. جو به کين سجاڳ ٿيڻ لاءِ چوي ٿو، ان کي هو بد ترين دشمن سمجهن ٿا. پر باوجود ان جي، تو جهڙن ماڻهن کي سندن خدمت کان ڪڪ نه ٿيڻ گهرجي. منادي (دانهن) ضرور هلي اچي. من ڪو ٻڌي سجاڳ ٿئي. ڪاش اهي صحيح دعا گهري سگهن، ته به چڱو. وقت بوقت خط لکنڊو ڪر. اميد ته اسان جلد توسان اچي ملنداسون. اسان جا آداب ۽ سلام رسن

تنهنجو مخلص

امداد قاضي

[مٿي ذڪر ڪيل خطن مان قاضي صاحب ۽ مسز قاضيءَ جي هيٺين ارادن ۽ خواهشن جو پتو پوي ٿو -

(1) قاضي صاحب کي اتحاد انساني ۽ امن عالم جي پيغام لاءِ سنڌ جي سرزمين مان ڪن مخلص ڪارڪنن جي پيدا ڪرڻ لاءِ سن ۾ مرڪز کولي ڪم ڪرڻ جي ڳالهه پسند هئي.

(2) سنڌي عوام، جن ۾ اڪثريت نالي ۾ مسلمان هئي، جي پست پيل حالت جو کيس شديد احساس پيدا ٿيل هو، ۽ انهن جي سماجي حالت درست ڪرڻ جو کيس بيحد اونو ويٺل هو.

(3) سنڌ جي جدا ٿيڻ بعد هتي جي سياستدانن تي جي جوابداريون پوڻ واريون هيون، ان جو پورو پورو احساس هوس، تنهنڪري سنڌ جي خود مختياريءَ لاءِ سازگار فضا پيدا ڪرڻ جو خواهش مند هو.

(4) مسز قاضي پر فضا مڪان اندر ساڳئي مقصد کي شعر ۽ آرت ذريعي زرخيز بنائڻ جا خواب ڏسي رهي هئي.

اسان جي بدقسمتيءَ کان سندن ارادا ۽ خواهشون هنن جي زندگيءَ ۾ سر انجام نه ٿي سگهيا. ليڪن هن ڳالهه کان انڪار ڪرڻ ڪفر نعمت ٿيندو، ته باوجود ڪيترن قومي صدمن ۽ رڪاوٽن جي، هن وقت سنڌين جي نئين سر

زندہ ڪرڻ لاءِ جا خواهش ۽ جذبو ڪم ڪري رهيو آهي، ان ۾ قاضي صاحب جي تعليم، خواهش ۽ دعائن کي وڏو دخل آهي.]

(23)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

48 - پيمبروڪ روڊ،

براملي ڪينٽ - انگلنڊ.

23 - آگسٽ، 1932ع

پيارا شاه صاحب،

منهنجي گذريل خط جو جواب اڃان نه مليو اٿر. شايد تون مشغول رهيو آهين. مون حاتم ڏي خط لکي جواب گهريو، پر هن به تو وانگر جواب نه ڏنو آهي. سنڌ ۾ اهو رواج ٿي ويو آهي ته شايد اڍائي آنا تڪلين جا وڃائڻ نٿا گهرن. پر جن کي پيار ڪجي ٿو، تن جي احوال معلوم ڪرڻ جي ڳڻتي رهي ٿي. جواب نه ڏيڻ بخل نه آهي ته ٻيو ڇا آهي؟ اسان کي پنهنجي خير و عافيت کان واقف ڪندو ڪر. مون کي توسان گهڻا احوال ڪرڻا آهن. پراهي تڏهن ڪيا، جڏهن ملنداسون. جواب جلد موڪل.

ڪنهن کي خبر ته جيڪڏهن خدا گهريو ته اسان توهان وٽ سياري کان اڳ پهچي وڃون!

جلد احوال موڪل. ٻئي خط جو انتظار نه ڪر.

تنهنجو پيار ڪندڙ

امداد قاضي

[خير نه آهي ته قاضي صاحب جي اپريل ۾ لکيل خط کان پوءِ ڪو خط آيل هو، جنهن جو جواب ڪونه ڏنو اٿر. پاڻ خط لکي، ان اثر هيٺ رهيو آهي ته مون کان کيس جواب نه پهتو آهي.

ان وچ ۾ سنڌ ۾ هينين خاص ڳالهيون ٿي گذريون -

(1) 5 - اپريل 1932ع تي سنڌ جي جدائيءَ لاءِ مالي ڪميٽيءَ ڪراچيءَ ۾

اچي جانچ ڪئي.

(2) 18 - اپريل 1930ع تي ڪراچيءَ ۾ سنڌ جي جدائيءَ لاءِ ڪانفرنس ٿي.

- (3) 21 - 22 مئي 1932ع تي پنجين سنڌ اسڪول بورڊ ائسوسيئيشن جي ڪانفرنس خانبهادر کهڙي جي صدارت هيٺ گڏ ٿي.
- (4) 18 - جون کان 21 جون 1930ع تائين پٽ شاه جي ميلي جي موقعي تي ميران محمد شاه ۽ ٻين دوستن جي ڪوشش سان پهريون دفعو هيٺين ڪانفرنسن جو انتظام ٿيو.
- ائگريڪلچرل نمائش، سوديشي بازار، سنڌ هنري نمائش، ڪوآپريٽو ڪانفرنس، راڳ جي ڪانفرنس ادبي مجلس، زميندارن جي ڪانفرنس ۽ صوفي روح رهاڻ.
- (5) سنڌ جي جدائيءَ جي مخالف هنڌن کي منهن ڏيڻ لاءِ صلاح مشورو.

(24)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

48 - پيمبروڪ روڊ،

براملي - ڪينٽ - انگلنڊ.

6 - آڪٽوبر، 1932ع

بيارا شاه صاحب،

مون کي هيءَ خبر ٻڌي نهايت افسوس ٿيو ته تنهنجي قبيلي جو هڪ نوجوان وفات ڪري ويو آهي. ننڍي هوندي ستابي شاه کي سڃاڻندو هوس، جو اڪثري منهنجي والد وٽ ايندو هو. پر رعب ۽ وجيهه نوجوان هو. اسان چوڪرا هن کي ايترو سڃاڻندا هئاسون، جيترو ماڻهن کي، هي اڪثري گهمندو رهندو هو. پوءِ ڪن نامناسب واقعات کيس تڪليف ۾ آندو. اسان کي ارمان ٿيو، پر شايد قدرت کي اهو منظور هو. منهنجي خواهش هئي ته سندس پٽ شايد تنهنجي اثر هيٺ ڪارائتو ٿي سگهي. پر قدرت جي لکڻي کي ڪير موڙي سگهي.

خدا ڪري تون ٻين جي پلي لاءِ گهڻو وقت زندهه، هميشه نوجوان رهين، مسلمان کي بيدار ڪندو رهين. تون ان خاندان جو فرد آهين، جن ارشاد ڏنو ٿي. خدا ڪري تنهنجي وڏن جو جوهر ۽ حوصلو تو ۾ قائم رهي. اسان کي تو ۾ گهڻيون اميدون آهن.

مون کي ان کان ڪا به وڏي خوشي ڪانه ٿيندي ته تو ساڻ گڏجي ڪر ڪريان. خدا ڪري شل اهو ڏينهن اچي مون کي خوشي ٿي آهي ته تون ڪراچيءَ ۾ بنگلو ٺهرائي رهيو آهين. اهو سنڌ جي نوجوانن ۾ نئين زندگي پيدا ڪرڻ لاءِ مرڪز ٿي ڪر ايندو.

ڪن سببن ڪري، جي خدا چاهيو ته روبرو مليس ته بيان ڪندس ته اسان هتي رهڻ گهرون ٿا، پر جيڪڏهن حياتيءَ وفا ڪئي، ته جنهن ڳالهه جي مون کي تمنا رهي ٿي، سا اهائي آهي ته توسان گڏجي سنڌين ۾ ذهني تعليم پکيڙيان - ائين نه ٿئي، جيئن تون موجوده رايي کي ڇڏي ڏين. مون کي اميد آهي ته تون ڪڏهن به ائين نه ڪندين.

مون کي هي معلوم ڪري خوشي ٿي آهي ته مسٽر چينمل پرسرام هاڻ تندرست آهي ۽ حاتم ۽ مسٽر لالچند به خوش آهن. انهن مان ڪنهن کي مون کي ياد ڪرڻ جي ضرورت نه آهي جو ان مان ڪين فائدو نه رسندو. آءٌ ڪين ياد ڪريان ٿو، سا ڳالهه مون لاءِ ڪافي آهي. آءٌ سندن لاءِ شايد ڪر جو نه آهيان، تنهنڪري هو مون کي خط نٿا لکن. جنهن صورت ۾ سندن وجود منهنجي لاءِ مفيد آهي، تنهنڪري آءٌ سدائين سندن محبت محفوظ رکان ٿو. اسان سڀ حريص آهيون. تفاوت صرف مختلف شين جي حرص جو آهي. بورچيءَ کي کاڌي جو سامان ڪپي، شاعر کي عمدي نظاري جي ضرورت آهي، اهڙيءَ طرح جيترا ماڻهو اوتريون سندن گهرجون. سڀ ڪنهن کي سندس گهرج جو حصول راضي ڪري ٿو.

مهرباني ڪري پنهنجي تندرستيءَ جو خيال رکندو ڪر. گهڻو ڪم ڪري، پاڻ کي ٽڪائي بيمار ڪري نه وجهج.

جيڪڏهن تون دوستن مان، جمشيد، پي اير آڏواڻيءَ، شيخ عبدالمجيد کي ملين، ته منهنجا ڪين سلام ڏج. مون کي پتو نه آهي ته ميران محمد شاه هن وقت ڇا ڪري رهيو آهي. مون کيس خط لکيو آهي، پر جواب ڪونه موڪليو اٿس. مسز قاضي تنهنجي دلچسپ خط لاءِ شڪر گذار آهي ۽ جلد جواب موڪليندي.

ان وچ ۾ اسان جا پيار ۽ سلام قبول ڪر.

تنهنجو مخلص

امداد

- [1] مون خط لکي، پنهنجي سوت شهاب الدين شاه بن ستابي شاه جي جون مهيني ۾ وفاتيءَ جو احوال ڏنو هو، ان ڪري خط ۾ عذر خواهي ڪري ٿو.
- [2] ان وچ ۾ قاضي صاحب لنڊن ۾ دنيا جي مسلمانن جي تبليغ جو ڪم هٿ ۾ کنيو، جنهن ڪري سنڌ ۾ اچڻ کي مهمل ڪري ڇڏيائين، ۽ پاڻ وڌيڪ مشغول رهڻ ڪري جلد جلد خط لکڻ ڇڏي ڏنائين.
- [3] سال 1933ع ۾ قاضي صاحب، سواءِ عيد ڪارڊ جي خط ڪونه موڪليو آهي، يا ممڪن آهي ته آيل خط گم ٿي ويا آهن!
- [4] اسان هتي سنڌ جي جدائي جي معاملن، لوڪلبورڊ جي چونڊن وغيره جي ڪمن ۾ مشغول هئاسون. دادو ضلعي جي قائم ٿيڻ ڪري منهنجو توجهه ڪجهه ان طرف به ڇڪيل رهيو.]

(25)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

28 - اولڊ براڊ سٽريٽ، لنڊن،

21 - جون، 1934ع

بيارا سيد صاحب،

مون کي اميد آهي ته خوش خرم آهين. هاڻ اسان کي چوڻو خط لکين؟ ڇا، دنيا جامعمولي معاملاتو کي اهڙو مشغول رکيو ويٺا آهن، جو دوستن کي وساري ڇڏيو اٿئي. آءٌ نٿو سمجهان ته ائين به ٿي سگهي ٿو، جو تون اسان کي وساري ڇڏين. اها افسوسناڪ ڳالهه ٿيندي. آءٌ ڪڏهن حافظ وانگر هي اکر چوڻ لڳان ٿو-

وفا مجوئي ز کس در سخن نمي شنوي-

بمهر زه طالب سيمرغ و ڪيميامي باش.

پر وري ان کان ڦري وڃان ٿو، ڇاڪاڻ ته اها ڳالهه مايوسانه آهي. آءٌ آزرده دليءَ کان ان ڏينهن نظام الملڪ پڙهي رهيو هوس؛ هي پاڻ وڌيڪ عاميانه هو-

يڪ دوست ڪه دشمن نشود آخر ڪار.

بسيار به جستم بجهان ڪر ديسدم.

اهي مثال منهنجي پياري دوست غلام مرتضيٰ سان لڳي نٿا سگهن.
منهنجو تنهنجي لاءِ پيار جدائيءَ ۽ سڪ ڪري پاڻ وڌيو آهي. ڪهڙيءَ طرح
تنهنجي محبت گهٽجي سگهي ٿي؟!

دل را بدل است راهي درين گنبد سپهر.

پر سڪن جي دنيا وري بي مصرع ڏيان تي آئي ٿي -

غلط است آنچه گویند دل را بدل است راهي،

دل من زغنه خون شد دل اوخبر ندارد!

تنهن ڪري آءُ پريشان ۽ حيران ٿي پيو آهيان. پر پريشاني هڪ منت به
رهي نٿي سگهي، جڏهين محبت ان تي کلي، برو پلو ڳالهائي، ان کي هڪالي
ڪڍي ٿي.

جاء الحق و ذوق الباطل الخ

شڪ گر ٿي وڃي ٿو، جڏهين ايمان اچي ٿو. تاريخي ڀڄي وڃي
ٿي، جڏهين روشني اچي ٿي، خاص ڪري ”سراجاً منيراً“ بي فداڪ يا
رسول الله.

ان ڪري مهرباني ڪري پنهنجي خوش خيرو عافيت جو احوال
موڪليندو ڪر.

تنهنجو دعاگو

امداد قاضي

[آڪٽوبر 1932ع کان پوءِ قاضي صاحب جو هيءُ خط محفوظ ٿيل آهي.
ان جو مطلب ته 20 مهينا خط قاضي صاحب کان نه آيل آهي. ممڪن آهي مون
سندس ڪينٽ واريءَ ائڊريس تي خط موڪليا هجن، جي سندس مڪان بدلائڻ
ڪري نه پهتا هجنس، يا ڪو ٻيو سبب هجي، بهر حال جيڪڏهن مون کان خط
نه لکڻ جي شڪايت رهي اٿس، ته سندس خط به گهڻي عرصي کان پوءِ آيل
آهي. سندس ٻئي خط مان هن عرصي ۾ سندس دلي ڪينيت ۽ اتي جي اهم
مشغولين جي ڪجهه خبر پئجي سگهي ٿي.]

(26)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

28 - اولڊ براءِ سٿريٽ، لنڊن E.C

6 - آگسٽ، 1934ع

پيارا شاه صاحب،

تنهنجو خط پڙهي خوشي ٿي - نه ان ڪري جو گهڻي وقت کان پوءِ مليو، پر خوشبودار شيءِ هميشه پسندیده ٿئي ٿي. منهنجي فطرت شاذو نادر خوبصورت شين مان ڍاڍيچي ٿي. مون وٽ اهو معاملو آهي ته ”ڊگريوار“ ڪي ماڻهو اهڙا آهن، جن جو دستور آهي ته

حلوه چون ڀڪبار خور دند بس.

پر منهنجو قصو ئي اور آهي. حسين شيءِ سدائين خوشي پيدا ڪريم ٿي. هڪ دفعو آءُ پيار ڪريان ٿو، ته اهو هميشه لاءِ، قائم رهي ٿو. محبت منهنجي زندگيءَ جو جياپو آهي.

اٺين مهينو هو سج عام تي جئن مومل وسن مينهن،

سندي حشر ڏينهن سوڍو ساريندين گهڻون.

آءُ سڀني شين ۾ نيڪي ۽ خوبصورتيءَ کي پسند ڪريان ٿو. ان مان ڪڏهن به ڍوٽو ٿيڻ ڪري ٿو. مون کي خبر آهي ته توڇا لکيو آهي. پر جيستائين مسلمانن جي پستيءَ جو سوال آهي، سندن مرض لاعلاج آهي. جيڪڏهن آءُ گذريل ٽن سالن ۾ جيڪي سندن لاءِ مون محسوس ڪيو آهي، ان جو احوال توکي ٻڌايان، ته تعجب وٺي ويندءِ.

تو مون کي لکيو آهي ته هاڻ تون ادبي ڪتاب پڙهين ٿو. ان مون کي تنهنجي ٻه سال اڳ لکيل ڳالهه ياد ڏياري آهي، ته ”مڙس جي ڳالهه هڪ آهي“. تو مون کي سنڌ جو ’برنارڊشا‘ ڪوٺيو هو. مون ان تي جواب ڏنو هو ته جيڪڏهن برنارڊشا وري ان مسئلي تي ڪو ڪتاب لکيو، ته جواب ڏيندس. ان کان پوءِ هن ”بلڪ گول ان سرچ آف گاڊ“ ڪتاب لکيو، اسان ان جي جواب ۾ ”برائون گول ان سرچ آف گاڊ“ لکيو آهي. منهنجي مرضي آهي ته تون ٻنهي کي پڙهي ڏس.

مون کي خوشي ٿي آهي ته تنهنجو ڪراچيءَ وارو بنگلو تيار ٿي ويو آهي. اهو سهنج آهي. جيڪڏهن اسان موتي آياسون، ته اتي رور ملي ويندو. توکي

خير آهي يا نه، ته آءُ پڪو ملا ٿي ويو آهيان. جمعي نماز پڙهائيندو آهيان. سٺ ماڻهن جي جماعت کي هر جمعي تي خطاب ڪندو آهيان. ٽي ماڻهو چون ٿا ته لندن جي تاريخ ۾ 60 ماڻهن جي جماعت اڳي هنن ڪڏهن نه ڏني هئي.

سو جيڪڏهن تون وعدو ڪرين، هڪ مسجد، هڪ خانقاه، هڪ ليڪچر روم پنجاه شاگردن لاءِ ميسر ڪري سگهين، ته آءُ سپاڻي ڪراچيءَ لاءِ روانو ٿي وڃان. چڙو خونه تو ڪريان. ان ڳالهه تي پڪو آهيان. اسان مسجد سان گڏ هڪ ليبارٽري قائم ڪنداسون، ۽ آرٽس لاءِ هڪ اسٽوڊيو هوندو، جتي خدا جي ”باري المصور“ ۽ ”حڪيم“ جي صفتن سمجهڻ جي ڪوشش ڪبي.

اي ناقص مسلمان، خدا طرفان ڪيڏو نه انعام توهان کي ڏنو ويو هو، جو توهان خاڪ ۾ اڇلائي ڇڏيو آهي!

پيارا شاه، آءُ صبح کان شام تائين دانهون ڪندو رهان ٿو، ليڪن باوجود ان جي فائدو پهچائي نه ٿو سگهان. مسلمان ڪهڙا نه بي شڪر ثابت ٿيا آهن.

ڪان ظلوماً جهولا-

لقد خلقنا الانسان في احسن تقويم ثم رددنا- اسفل سافلين.

اسان ڪهڙي نه جليل القدر ۽ سهڻي آخري پيغام کي بي ترتيب ۽ ابتر بنائي ڇڏيو آهي. ”سوئر اڳيان موتي“ جي ڦٽي ڪرڻ جو مثال اسان سان ٺهڪي اچي ٿو. اسان جي شامت اعمال نادر جي صورت ۾ نمودار ٿي آهي. اسان ان کان به گهڻيءَ سزا جا لائق آهيون. ان جو انتظار ڪرڻو اٿئون. انڌا به ان مان اسان کان زياده گهڻو فائدو وٺي سگهن ها. اسان انڌا، ٻوڙا ۽ گونگا ٿي پيا آهيون.

”بل هو اضل سيلاً“

مهرباني ڪري جلد احوال موڪل ته اسان اتي ڪارائتا ٿي سگهنداسون يا نه؟ واللہ معلڪ (خدا تنهنجو مددگار رهي).

تنهنجو مخلص

آءُ. آءُ. قاضي

[مون کيس بروقت جواب ڏنو، جنهن ۾ جائز آهي ته ڪراچيءَ ۾ رهڻ لاءِ منهنجي جاءِ حاضر هئي، ليڪن ڪراچيءَ جي شهر ۾ هڪ اسٽوڊيو، ليبارٽري، مسجد ۽ ليڪچر هال ميسر ڪرڻ منهنجي طاقت کان مٿي هو. البت

ليسلي ولسن، مسلم هاسٽل واريءَ مسجد ۾ جي نماز پڙهائيندا، ته پڙهيل طبقي جا چند ماڻهو گڏ ٿي سگهندا. ان کان پوءِ جلدي بنا اطلاع جي ڪراچيءَ پهچي ويو، جتان سکر وڃي مون کي خط لکيو اٿس.]

(27)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

سکر

- ڊسمبر، 1934ع

پيارا شاه صاحب،

تنهنجي مهرباني، جو تو اسان کي پنهنجي بنگلي ۾ رهڻ جي دعوت ڏني آهي. ڪراچيءَ مان ٻيون به ڪيتريون دعوتون رهڻ لاءِ مليلون آهن. تنهنڪري حال اسان توکي اسان جي رهڻ جي انتظام ڪرڻ واسطي تڪليف نٿا ڏيون. مهرباني.

اسان هڪ تجويز تي غور ڪري رهيا آهيون، ته سکر کان ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿي لاڙڪاڻي پهچون، جتان پاٽ، دادو ۽ سن مان (جيڪڏهن تون اتي هوندين) ٿي، ڪوٽڙيءَ پهچنداسون. آءُ توکي هتان نڪرڻ جي تاريخ لکنديس. اميد ته توکي سن ۾ ملنداسون. اميد ته گهر ۾ سڀ خوش چڱا پلا هوندا.

تنهنجو مخلص

آءِ. آءِ. قاضي

[هي تعجب خيز تجويز هئي، ليڪن ڪن سببن ڪري ان تي عمل ٿي نه

سگهيو.]

(28)

134 - برٽو روڊ، ڪراچي

جنوري، 1935ع

پيارا سيد صاحب،

خط پيٽو، يادگيريءَ ۽ ان ۾ ٻين لکيل ڳالهين لاءِ مهرباني. اسان لاءِ

ايتري تڪليف وٺڻ جو ڪهڙو ضرور هو.

بدقسمتيء سان مسز قاضيء جي بي چاڪ ٿيڻ ڪري اسان [سکر کان ڪوٽڙيءَ واري] پروگرام تي هلي نه سگهياسون. ۽ سڌو ريل رستي ڪراچيءَ هليا آياسون. اسان کي سن ۾ توسان اچي ملڻ جي نهايت خوشي ٿئي ها. هتي ڪراچيءَ ۾ ڪڏهين ايندين؟ آءٌ سمجهان ٿو ته اسان انڊيا کان ٻاهر گهڻو وقت رهيا آهيون [۽ هاڻي] اميد ته جلد ملنداسون.

وري به شڪريو.

تنهنجو مخلص
امداد قاضي

(29)

(اشتهار)

(اردوءَ مان ترجمو)

انجمن تبليغ اسلام، ڪراچيءَ جو اجلاس 3 - مارچ 1935ع 10 بجي صبح مسلم ليڊيز ائسوسيئشن گڏ ٿيندو. اوهان کي عرض آهي ته ان ۾ اچي شريڪ ٿيندا.

الداعي، قاضي امداد علي (بارائٽ لا)

(30)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

134 - برٽو روڊ، ڪراچي

18 - اپريل، 1935ع

پيارا شاه صاحب،

شيخ عبدالعزيز ڪتابن ڇاپڻ جو خيال ڪري رهيو آهي، جنهن ۾ مون کي شريڪ ڪرڻ گهري ٿو. اردو ۽ ٻين ٻولين مان بهترين ڪتاب ترجما ڪري ڇپايا ويندا. هي توسان به ان مسئلي تي مشورو ڪرڻ گهري ٿو. هيءُ حيدرآباد 22 تاريخ صبح جو پهچندو. ٽون 21 - تاريخ جي ڪانفرنس کان پوءِ اچا اتي هوندين. افسوس آهي ته تون هتي نه آهين، نه ته توسان ان بابت مشورو ڪريان ها.

مهرباني ڪري بنا حجاب جي مون کي لکي موڪل ته اهڙي رٿ ڪامياب ٿيندي يا نه؟ ٻيو ته منهنجي ان رٿ ۾ شرڪت منهنجي يا ٻئي ڪنهن ماڻهوءَ لاءِ مفيد ٿيندي يا نه؟ ان تي خيال ڪري جلد پنهنجي راءِ موڪل. سنڌ

پر پيو ڪوبه اهڙو نه آهي جنهن جو مشورو يا تعاون توکان وڌيڪ گهرندو هجان. اهو انڪري آهي، جو آءُ توکي پيار ڪريان ٿو.

تنهنجو
امداد قاضي

(31)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

134 - برٽو روڊ،

ڪراچي

پيارا شاه صاحب،

شيخ عبدالعزيز اوهان وٽ اچي ٿو. کيس ڪا تجويز آهي. مهرباني ڪري ان تي گهرو خيال ڏيئي، حتي الامڪان جيڪي ان معاملي ۾ ٿي سگهي اهو ڪندا. ڇا اسان جو ان ۾ هٿ وجهڻ ڪاميابيءَ جو باعث ٿي سگهندو يا نه؟

سلامن سان،

تنهنجو مخلص

امداد قاضي

[هي پيئي خط ڪنهن پبلشر بابت موڪليا اٿس. مون ان ۾ ڪهڙو مشورو ڏنو ان جو پورو پتو نه اٿم. يقيناً ان نئين ماڻهوءَ جي نئين ڪم لاءِ مون سندن ان ڪم ۾ شرڪت جي خلاف راءِ ڏني هوندي.]

(32)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

ڪئلينفورنيا جهاز،

عدن جي ڀر ۾.

25 - اولڊ براءِ اسٽريٽ، لنڊن

پيارا شاه صاحب،

اهو ارمان اٿم ته توکي ملڻ کان سواءِ اوچتو هليو آيو آهيان. گهڻيون ڳالهيون ڪرڻيون هيون، پر ڪري نه سگهياسون. تنهنجي مستقبل بابت مون

کي ڪوبه شڪ نه آهي. ايمانداري، قربانيءَ جي مادي ۽ خدمت خلق جي جذبي ڪڏهن به ڪنهن ماڻهوءَ کي ناڪامياب نه ڪيو آهي. تنهنجي معاملي ۾ ائين ٿيو آهي.

منهنجي مرضي آهي ته تون مون کي پنهنجي ڪارگذاريءَ بابت سڀ خبرچار موڪليندو ڪر. - اهڙيءَ طرح جهڙيءَ طرح اسان روبرو ڳالهائيندا هئاسون. تبادلہ خیالات کان وڌيڪ پي ڳالهه نه آهي. اسان اميد ته 1937ع جي چونڊن کان اڳ موتي اينداسون. ممڪن آهي اسان انڊيا کان ٻاهر مورڱو ڇهه اٺ مهينا مس رهون. پر ان وچ ۾ توکي وقت بوقت پنهنجي ڪارگذاريءَ بابت مون کي احوال موڪلڻ گهرجن.

تون هڪ ئي ماڻهو آهين، جنهن ۾ سنڌي مسلمانن مان مون کي دلچسپي آهي. پيا نيڪ آهن، پر هنن کي منهنجي صلاح ۽ رهبريءَ جي گهرج نه آهي. هو چالاڪ هئڻ ڪري سمجهن ٿا ته هو سڀڪجهه ڄاڻن ٿا. اهي ان صف ۾ نٿا اچن، جن لاءِ پيغمبر ﷺ فرمايو آهي ته ”ماڻهو شاگردن ۽ استادن ۾ ورهايل آهن. پيا سڀ پوسو آهن.“ اهي نه سڀڪارين ٿا، نه سکڻ لاءِ تيار آهن. تون طالب علم آهين ۽ مون کي يقين آهي ته ساري زندگي طلب ۾ رهندين - جيئن پيغمبر ﷺ فرمايو آهي، ته علم کي ”من الهد الي الحد“ (پينگهي کان قبر تائين حاصل ڪندا رهو). ”علم جي پڄاڻي نه آهي.“ رب زدني علما!

سنڌ ۾ ماڻهوءَ تي سندس شاندار رستي کان ٿيڙڻ لاءِ گهڻيئي ڳالهيون اثر انداز ٿين ٿيون. انهن کان پاڻ بچائج. انهن کان پاڻ بچائڻ، تقويٰ آهي - والله مع المتقين.

تو کي خبر آهي ته آءٌ توکي بيحد پيار ڪريان ٿو. پوءِ توکي ان جي ضرورت يا پرواهه هجي يا نه؟ اسان خوبصورت، سچي، شاندار (Noble) ۽ ايماندار ماڻهوءَ کي محبت ڪرڻ کان سواءِ رهي نٿا سگهون. آءٌ سگهڻي توکي وري به لکندس. توکي فرصت ملي ته لکندو ڪر. جيسين تائين وري ملون. خدا تنهنجو نگهبان هجي.

ميان يار محسد جوڻيجو جيڪڏهن توسان وفادار رهندو. ته سندس لاءِ پنهنجي هن کي به اهڙيءَ طرح لکان ٿو. جيڪڏهن اوهان گڏجي ڪم ڪندا، نه

(33)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

لنڊن مان موڪليل تاريخ
لکيل نه هيس، پر مون کي
30 ڊسمبر 1935ع تي پهتو

پيارا شاه صاحب،

”وڏيري هياس چنيسر جي راڄ ۾“

ارمان آهي، اڄ ڏهاڳڻ آهيان!

معاويو جڏهين شام جو گورنر هو، تڏهن عمدا ڪپڙا پهري عمر وٽ آيو،
جنهن تي عمر کيس چيو ته ”تون اڃا تائين ظاهري نمائش پويان آهين؟ اسلام
جو ويس (لباس) تو لاءِ ڪافي نه آهي؟ تون اهو نٿو سمجهين ته اسان جيڪڏهن
اسلام جهڙي قيمتي وٽ جو قدر نه ڪيو، ته اهي ظاهري شان شوڪتون اسان
کان زوري ڪسيون وينديون.“

اسان ”ايم ڏن ڏهاڳڻ“ جي معنيٰ سمجهي نه سگهيا آهيون. اهي اکر
سوئڙن اڳيان موتين جي برابر هئا. پر اُن نوبل (شريف النفس) ليڊيءَ کي انهيءَ
جملي جي اعليٰ معنيٰ جو علم هو. مطلب ته مسلمانن کي ڏن ڏهاڳڻ جو ملي
ويو آهي، توکي ياد آهي ته جڏهين سورت فاتح (الحمد) لٿي هئي، ته پيغمبر
صه کي ذهن نشين ڪيو ويو ته اها سورت وڏي ۾ وڏي خدائي سوکڙي هئي، جا
ڪنهن ماڻهوءَ کي بخشي ويئي هجي. پر ڪڪڙن کي جواهرن جو ڪهڙو پتو؟
انهن کي ڪيبي اُن.

جيئن ٿا پڇن اُن کي تيئن جي پڇن پنڌ،

ته رسڙهي لڏائون رنڊ، لٿين لڪ لطف چوي.

(شاه)

پيارا دوست، آءُ هن عيد جي موقعي تي توکي دلي مبارڪون موڪليان
ٿو. خدا توتي برڪتون موڪلي، جيئن تون اهي ڪم ڪرين، جي توکي سندس
رحمت ۽ پاڪائيءَ جا مستحق بنائين. ظاهري نمائش کي ڦٽو ڪري ڇڏ. دنيا
۽ ان جي خسيس حاصلات جي پرواهه نه ڪر. هميشه خدا جي رضامندي حاصل

ڪرڻ لاءِ شرافت ۽ سچائيءَ جي رستي تي هلج. سنڌ ۾ ٻيو ڪوبه ڪونه آهي، جنهن کي آءٌ لکان. تون اڪيلو آهين، جنهن کي دل گهري ٿي.

تنهنجو امداد

[هي خط 30 - ڊسمبر 1935ع تي مون کي سن ۾ پهتو. ان تاريخ صبح جو مون کي ٻيو فرزند ڄائو، جنهن جي يادگار ۾ ان جو نالو ”امداد محمد“ رکيو، جو قاضي صاحب ۽ پيغمبر ﷺ جي نالي جو مرڪب هو. ڇاڪاڻ ته پيغمبر ﷺ جي صحيح مقام جي سڃاڻپ قاضي صاحب جي ذريعي ٿي هيم. هي خط منهنجي هڪ پڇيل سوال جو جواب ۽ چند سالن جي غور ڪرڻ بعد موڪليو هئائون. سوال اهو هو ته منهنجي پٽي عالم خاتونءَ وفات ڪرڻ وقت آخري الفاظ ”وڏيري هياس، چنيسر جي راڄ ۾، الخ“ چيا هئا. ان جي ظاهري معنيٰ ته سمجهڻ ڏکي نه هئي، پر زندگيءَ جا آخري الفاظ هئڻ ڪري خاص معنيٰ جا متحمل سمجهي، انهن جي معنيٰ قاضي صاحب کان پڇي هيم. پاڻ چند سالن جي غور ڪرڻ بعد اهو جواب موڪليو هو.]

(34)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

25 - اولڊ براءِ اسٽريٽ،

لندن E.C

17 - اپريل، 1937ع

بيارا شاه صاحب،

ورهيه گذري ويا آهن، جو توکان ڪو احوال نه آيو آهي. مون ڄاڻي وائي توکي خط لکي تڪليف نٿي ڏيڻ گهري - جيستائين سنڌ اسيمبليءَ جون چونڊون پوريون ٿين. ڇاڪاڻ ته مون کي پتو هو ته ان وقت تون هڪ مڪو نه هوندين. هڪ مٺائيءَ کان سواءِ ڪهڙي روح رهائڻ!

ڪاش، اسان انهن مسئلن جي طرف توجهه ڏيون. جي حقيقي شمار ڪري سگهجن.

دلا، تاڪي دريسن ڪاخ مجازي.

ڪني مانند طفلان ڪاخ مجازي!

خود ڪاخ مجازيءَ ۾ به خاڪبازي کان گهڻا سٺا ڪم ڪري سگهجن ٿا. پر اسان جون دليون خاڪبازيءَ طرف ڇڪجي ويجن ٿيون. چونڊون ختم ٿيون. هاڻ ڪنهن سنجيده ۽ اهم ڪم ڪرڻ لاءِ تيار آهين يا نه؟ ظاهري نامر نمود لاءِ ڪم نه ڪج، اهو فيصلو ڪج ته جيڪڏهن آءٌ اڃان ته نالي خاطر مون سان نه ڪم ڪرين. اسان کي پوئتي پيل مسلمانن کي درست ڪرڻ لاءِ محنت ڪرڻي پوندي. جي گمراهيءَ جي ننڊ ۾ ستل آهن. جي ٻارن وانگر طامع آهن ته به مسلمان سڏائين ٿا، جي بکن ۾ مري رهيا آهن.

جواب جلد موڪل.

ننڍڙي امداد کي پيار ڏج.

تنهنجو پيار ڪندڙ،

امداد

[قاضي صاحب جو ڊسمبر 1935ع کان وٺي پوءِ جو لکيل خط نه ملي سگهيو آهي. جيئن پاڻ هن خط ۾ لکن ٿا. ته ڄاڻي وائي خط نه لکيو اٿن. تيئن ممڪن آهي ته ڪوبه خط نه آيل هجي. ان خط جو جواب مون ڏنو ته آءٌ منڍ کان اوهان جي پوئلڳيءَ ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ تيار آهيان. پر جڏهين اهو عرض قبول پوي! مون لاءِ اسيمليون ۽ ان سان واسطي رکندڙ ڳالهينون ٿانوي حيثيت رکن ٿيون، ۽ وندر لاءِ آهن.]

(35)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

134. برٽو روڊ، ڪراچي

3 - مئي، 1938ع

پيارا شاه صاحب،

مون کي چيو ويو آهي ته تنهنجو توجهه نصريور ۾ ڪنهن معاملي طرف ڇڪايان. مون کي حقيقتن جو پتو نه آهي. تنهنڪري ان کان وڌيڪ چئي نٿو سگهان. ڪڏهين ڪراچي، ايندين؟ گهڻو وقت گذريو آهي. جو مليا نه آهيون. سڀني سلام ۽ ننڍي امداد محمد کي پيار.

تنهنجو پيار ڪندڙ

امداد

(ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته قاضي صاحب جن سال 1938 جي اوائل ۾ واپس اچي ويا هئا.)

(36)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

134. برٽو روڊ، ڪراچي

12 - جون، 1938ع

پيارا شاه صاحب،

خط لکڻ لاءِ مهرباني. مون ڪنهن کان پڇيو ته شاه هتي آهي يا نه؟ هن ان جو اهو مطلب ڪڍيو ته آءُ توسان ملڻ ٿو گهران. ۽ توڏي اچڻ لاءِ تار ڪيائين - سا به منهنجي نالي ۾. جنهن لاءِ مون کيس اختياري ڪانه ڏني هئي. آءُ ڪنهن به ماڻهوءَ کي اجائي تڪليف ڏيڻ نه چاهيندو آهيان - خاص ڪري تو جهڙي محب کي. آءُ انهن ماڻهن جي قطار ۾ شمار ٿيڻ نٿو چاهيان. جي "مرا بخير تو اميد نيسٽ، بد مرسان" مان هجن. مون ڪنهن سان چڱائي ڪئي آهي، جو ان جو عيوض وٺان. هر ويرو ڪنهن کي تڪليف ڏيڻ کان خدا پناه ۾ رکندم.

سنڌ مدرسي بابت گفتگو هلي رهي هئي. مون هڪ وقت خيال ڪيو هو ته نوجوانن کي صحيح تعليم ڏيڻ واريون منهنجون رٿون شايد اتي وڃڻ سان بر ثواب ٿين. اهو صرف خيال هو. ٻئي ڪنهن کي ان طرح شايد خيال نه آيو هجي. مشڪلات اها آهي ته مون اڃا ان مسئلي تي پورو غور ئي ڪونه ڪيو هو. ته ماڻهن ان بابت گفتگو شروع ڪري ڇڏي. نتيجو اهو نڪرندو ته هن عمر ۾ مون اسڪول ماستري ڪرڻ گهري ٿي، پر اها به حاصل ٿي نه سگهي! اهي معمولي ڳالهيون مون وٽ ڪيترو قدر رکن ٿيون، ان جو توکي پتو آهي. ليڪن هن چريءَ دنيا ۾ ماڻهوءَ کي ڪيئي ڳالهيون ٻڌڻ لاءِ تيار رهنو آهي.

16 تاريخ مدرسي جي ان معاملي لاءِ آخري ميٽنگ رکيل آهي. منهنجو خيال هو ته تون روبرو اچي. اها بي عزتي اکين سان ڏسين ها. پر آءُ سسجهان ٿو ته تون اهڙين حالتن کي ڏسڻ تي غري ويو آهين. تو ۾ بي عزتين سڀني جو وڌيڪ شوق نه آهي.

خود غلط بود آنچه ما پنداشتيم
ان حالت ۾ توکي هن معمولي ڪر لاءِ تڪليف ڪري اچڻ نه گهرجي.
خدا توکي مدد ڪري!

تنهنجو پيار ڪندڙ
امداد قاضي

[مون ان لاءِ اڳيئي ميران محمد شاه کي لکيو هو، جو مدرسه بورڊ جو ميمبر هو. هن سنڌس 20 - جون 1938ع واري خط ۾ بمبئي مان اچڻ کان پوءِ لکيو آهي ته 16 جون تي وائيس پرنسپال جو سوال، بورڊ ۾ پيش ٿيڻ وارو هو. وڌيڪ کيس خبر نه هئي، جو هو ڪجهه وقت کان بمبئي ۾ هو.]

(37)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

برٽو روڊ، ڪراچي

جمع، جولائي 1938ع

پيارا شاه صاحب،

جڏهن جولاءِ 1929ع ۾، پورا نو ورهيه اڳ، تون مون وٽ آيو هئين، ان کان پوءِ جا واقفيت ٿي، ان وقت کان وٺي مون توکي اهڙو پيار سان ڏنو آهي، جو ٻئي سنڌيءَ کي ماڻهن سميت نه ڏنو اٿم. اهو رڳو گذريل هفتو هو، جو مون تو ۾ ڪجهه نئين ڳالهه محسوس ڪئي، جنهن مان ان لکيءَ حالت ۾ گهٽ ۾ گهٽ درجي ۾ ”پاڻ“ جو انديشو ڏسڻ ۾ آيو. پر مون کي پڪ آهي ته ان ڳالهه جو توتي اثر نه پوندو، تو جهڙن لاءِ اشارو آهي ته:

”عبادالرحمن الذين يمشون علي الارض هونا“

اهوئي سبب هو، جو تو مون کي غير معمولي طرح مضطرب ڏنو ۽ ڪن سنڌي ليڊرن لاءِ سخت الفاظ ڪتب آڻيندي ٻڌا، جي انهن هزارن ماڻهن کان بهتر نه آهن، جن کي هر سال 110 قلم هيٺ رجوع ڪيو وڃي ٿو. تنهنجي دل ۽ بدن جي ٿوري ناچاڪي مون کي ناخوش ۽ پريشان ڪريو ڇڏي.

اس دل بي تاب ڪي ساري خطا ٿهي، مين نه ٿي

ان لاءِ محبت جو ئي ڏوهه آهي. جنهن صورت ۾ تون زور ڪري ڳوٺ ويڃڻ گهرين ٿو، ته مون سان وعدو ڪر ته تون پوريءَ طرح تندرست ٿي ڏيکاريندين.

خدا مون کي شل اهو ڏينهن نه ڏيکاري، جو سيزر وانگر آءُ اکين ۾ آب آڻي چوان ته ”تون بروٽس پڻ“!، نه ائين هرگز نه ٿيڻو آهي. مرتضيٰ انشاءِ الله مستقبل جي نسلن لاءِ مثال ٿي ڏيکاريندو. يا خدا ساڻس حامي ٿي! خدا تو ۾ برڪتون وجهي!

تنهنجو پيار ڪندڙ

امداد

[مئي ۽ جون مهيني ۾ آءُ بيمار ٿي پيو هوس، جنهن جو ذڪر ڪندي 8 - جون واري خط ۾ ميران محمد شاه لکي ٿو ته ”ان ڳالهه ساريءَ سنڌ ۾ هيجان پيدا ڪيو آهي.“ ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته جون جي آخر ۾ ڪراچيءَ پهتو آهيان. مارچ مهيني ۾ سر غلام حسين جي وزارت ڊاڻي هئيسون. ان جي جاءِ تي، الهه بخش وزارت آيل هئي. ڊلن جي سوال تان جولاءِ ۾ ان سان به اختلاف پيدا ٿي پيا هئا. هندو ميمبرن اسان سان گڏ ان ۾ گهڻو حصو ورتو هو. ڏسڻ ۾ آيو ته قاضي صاحب کي مسلمان ميمبرن جي پاڻ ۾ اختلاف مضطرب ڪيو هو. انڪري سنڌي ميمبرن لاءِ سخت الفاظ ڪتب آندا هئائين. مون کي به ان ساري ڊراما ۾ مکيه ڀارت ادا ڪندي کيس ڏسي ارمان ٿيو هو.

مون ڪيترا ڀيرا کيس چيو هو ته پاڻ قومي خادمن پيدا ڪرڻ لاءِ مرڪز ٺاهي، رهبري ڪري، ته آءُ سندس خدمت ۾ رهي، سياست کان علحده ٿي ڪم ڪرڻ لاءِ تيار هوس، پر ڪن ان تر وجهات ڪري ائين ٿي نه سگهيو. هاڻ مون سان معاملو اهو هو ته:

مون کي مون پرين ٻڌي وڌو ٻار ۾،

اڀا ائين چون ته متان پياند پساڻين!

(شاه)

هاڻ مون سان،

”پيو منجهه پاتار، سو پسڻ کان ڪيئن پاسي رهي!“

واري حالت هئي. ان تي هي خفا به ٿيو ۽ وري دعا به ڪئي اٿس.]

(انگريزيءَ مان ترجمو)

ڪراچي

6 - مئي، 1939ع

منهنجا پيارا غلام مرتضيٰ،

تنهنجي پيار پري خط لاءِ مهرباني، جو مون کي چار ڏينهن اڳ مليو. ان جو ترت جواب انگري نه ڏنر، جو جواب ڏيڻ لاءِ غور ڪري رهيو هوس.

هڪ ڳالهه جا گذريل 11 سالن کان منهنجي بي انتها خوشيءَ جو باعث رهي آهي، سا اها هئي ته آءٌ توسان گهڻي وقت کان تعلق ۾ رهيو آهيان. منهنجي محبت ۽ عزت تنهنجي لاءِ روزافزون [وڌندي] رهي آهي. هن دور ۾ جڏهن ماڻهو روزانه بدلجن ٿا، تڏهن به حالتن مطابق تعلق قائم ٿيڻ، ته تنهنجو مثال غير معمولي پيو نظر اچي. ڪم از ڪم آءٌ اهو چئي سگهان ٿو ته سنڌ ۾ ڪا هستي آهي، جنهن مون کي نا اميد نه ڪيو آهي. اها وڏي اطمينان بخش ڳالهه آهي. ”ذاللك فوزاً العظيم.“

اسان جي حال سن ۾ اچي رهڻ ۾، باوجود خواهش ۽ ڪوشش جي، ڪي مشڪلاتون آهن، پر تحريڪ ڪجهه وقت لاءِ ڪراچيءَ ۾ شروع ڪري، پوءِ آهستي آهستي سن ۾ اچي ان جو مرڪز ڪبو. مولوي عبيدالله سنڌي ان ۾ پنهنجي مدد ڪري سگهي ٿو.

جيڪڏهن ڪو شريف ماڻهو پورو تعليم يافتہ، بي غرض هٿ اچي، ته اول ۾ ان کان ڪم شروع ڪرائجي. ماڻهن جي ذهني ۽ روحاني معاملن ۾ دلچسپيءَ جي ڪمي ان معاملي ۾ مکيه مشڪلات پيدا ڪري ٿي. عام ماڻهو خيس شين ۾ دلچسپي رکڻ ٿا. بهرحال آءٌ ان مسئلي تي غور ڪندو رهندس. خصوصاً ان حالت ۾ جڏهن تون [سياست کي ڇڏي] ان طرف ڪم ڪرڻ لاءِ تيار آهين. جڏهن ڪراچيءَ ۾ ايندين، ته وڌيڪ ان مسئلي تي ڳالهائينداسون. منهنجا پيارن ٻارن کي ڏيندا، خدا شل کين نوازي! آءٌ جدا گير وٺي، ان ۾ رهڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهيان پوءِ تنهنجي ٻارن مان هڪ پاڻ وٽ رهايندس.

خدا تنهنجو محافظ ٿئي!

پيار مان

امداد

[هن مان معلوم ٿيندو ته جا تجويز مون فيبروري 1931ع کان کيس قومي خادمن تيار ڪرڻ لاءِ پيش ڪئي هئي. ان تان باوجود اٺن سالن جي گذرڻ ۽ سياست سنڌ ۾ ڳچيءَ تائين ڦاسڻ جي هٿيو ڪون هوس. کيس گذريل واعدو ياد ڪرائي پنهنجو ڪيل انجام دهرايو اٿم. پاڻ ڪن مشڪلاتن سبب حال ان ڪم کي هٿ ۾ ڪڻڻ لاءِ تيار نه هو. جن مان به ڳالهين بيان به ڪيون اٿس -

(1) عام ماڻهن جي خسيس معاملن ۾ دلچسپي هئي ۽ کين روحاني ۽ ذهني ڳالهين طرف توجهه نه هو.

(2) حال ڪو ٻيو شريف ماڻهو ان جي ابتدا ڪري، پوءِ ممڪن هو ته پاڻ به اچي شريڪ ٿئي. ان وچ ۾ ڪراچيءَ ۾ مرڪز قائم ڪري ڪم ڪرڻ جو ارادو هوس.]

(39)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

ڪراچي

26 - آگسٽ، 1939ع

منهنجا پيارا شاه صاحب.

خط لکڻ لاءِ مهرباني. مون کي هي معلوم ڪري خوشي ٿي ته هاڻ تندرست آهين. اسان ٻنهي کي انفلوئنزا ٿي پيئي آهي. انگريزي مون ڏي. جي. سنڌ ڪاليج جو ليڪچرر به رد ڪري ڇڏيو.

جيڪڏهن ڪنهن موقعي تي توسان ميان مقبول شاه (پين وارو) گڏجي، ته کيس چئج ته مقيم شاه [بخاري شاه واري] جي شادي جلد ڪرائي. آءُ هن بابت نهايت نامناسب ۽ افسوسناڪ خبرون ٻڌي رهيو آهيان. مون کي هن جي راه راست تي آڻڻ جي طاقت نه آهي. ممڪن آهي جلد هي ان حد کي پهچي وڃي، جتان هن کي موٽائڻ مشڪل ٿي پوي. مون به دفعا هن بابت ڪورٽ آف وارڊس کي گذريل ستن مهينن ۾ لکيو آهي. ته هن جي چارج مون کان ڇڏائين. اهو چوڪرو ڪهڙيءَ طرح پڙهي سگهندو، جيستائين هن کي سنڀاليندڙ جو خوف نه هجي - خاص ڪري اهو چوڪرو جو 18 سال چڙواڳيءَ جي زندگي گذاري چڪو هجي!

رات ڏينهن آڏهن جي انتظار ۾ گذاريان ٿو، پر کيس دڙڪي داب ڏين
 جي اختياري نه هئڻ ڪري ڪوبه فائدو نٿو ٿئي مسلم چوڪرن کي سڌارڻ لاءِ
 ڪجهه سختيءَ جي ضرورت آهي. اها افسوسناڪ ڳالهه نه آهي؟
 آءٌ سمجهان ٿو ته تون خاڪسار ريليءَ وقت هتي ايندين.
 اسان جو ننڍو جوان ڪيئن آهي؟
 پيار ۽ نيڪ جذبن سان تنهنجو

امداد قاضي

[ان وچ قاضي صاحب کي شاگردن جي رهائڻ ۽ پڙهائڻ جو ڪم
 سرڪار طرفان سپرد ڪيو ويو هو.]

(40)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

ڪراچي

19 - سيپٽمبر 1939ع

منهنجا پيارا سيد صاحب،

چو ايترو وقت ماڻ ۾ رهيو آهين؟ محبت جي تقاضا اها نه آهي. توکان
 خبرچار ملڻ لاءِ آءٌ نهايت انتظار ۾ رهان ٿو. تنهنجي تقرير اڃا تائين ڪانه
 ڇپي آهي. اها ڳالهه تنهنجي شايدان شان نه آهي. ان ۾ ڪن علامن جي تقريرن
 کان به وڌيڪ مواد آهي. ان کي يڪدم ڇپائڻ گهرجي. مون آخر جدا گهر ڳولي
 هٿ ڪيو آهي. هاڻ منهنجي قديمي خواهش پوري ٿيڻ واري آهي ته تنهنجو
 فرزند (امير حيدر) پاڻ وٽ پڙهائڻ لاءِ رهايان. جڏهين به گهرين ته هن کي مون
 ڏي موڪلي ڏي. يا پاڻ سان گڏ آئينس- ٻئي ڊيميني جي پهرين تاريخ ڌاري.
 اسان کي ڪڏهين منهن ڏيکاريندين؟

جواب ۾ هڪ سٺ لکيئي. ته به ڪافي آهي. محبت ۽ پيار.

تنهنجو پيار ڪندڙ

امداد قاضي

[ان کان پوءِ ٿورو وقت بعد آءٌ مسجد منزلڪاه جي سلسلي ۾ ستياگره جي
 اڳواڻي ڪندي، جيل ۾ ويس. هندو مسلم فساد ٿيا.

خط ۾ منهنجي ڪهڙي تقرير ڏانهن اشارو ڏنو اٿس. جا کيس پسند آئي هئي، ان جو پتو ڪڍي نه سگهيو آهيان.]

(41)

(سنڌيءَ ۾)

ڪراچي

12 - جنوري، 1940ع

نورجشما،

تنهنجو خط برابر مليو هوم، پر آءٌ بيمار هوس- ايترو، جو مسجد ۾ جمعي نماز لاءِ وڃڻ کان به قاصر رهيس. هڪ ٻه ڏينهن بيمار ٿيڻ کان اڳ ايڊيوڪيشن ڪاميٽيءَ تان استعيفا ڏيئي آيو هوس. پير صاحب [الاهي بخش] گڏيو هوم. جڏهين اٺن ويهن جهڙو ٿيس، ته پير صاحب ڪراچيءَ کان ٻاهر هليو ويو. ڇهن هفتن کان جمعي نماز لاءِ به ڪو نه آيل آهي. احوال گهڻا آهن، جي اميد ته روبرو ڪبا. منهنجي طبيعت اڃا تائين ضعيف آهي. حقيقت ۾ نماز پڙهائڻ جيتري به طاقت پاڻ ۾ نه پائيندو آهيان. جواب ڏيڻ جي دير هن ڪري ٿي ته منهنجي بيماريءَ جي حالت ۾ نوڪر خط ٻين ڪاغذن سان گڏي رکي ڇڏيو، جو هيٺ مٿي ٿي ويو. جنهنڪري ائڊريس ۽ مطلب تائين پهچي ڪين سگهيس.

بگٽي رياست حقيقت ۾ هڪ رياست آهي ئي ڪانه. هڪ خانگي اسٽيٽ (جاگير) آهي. صرف بگٽي سردار منهنجي نگهبانيءَ هيٺ رهي ٿو، ۽ سندس خانگي ملڪيت جو سنڀاليندڙ سنڌ گورنمينٽ مون کي ڪيو آهي. تنهنڪري اها غلط فهمي پيدا ٿي آهي.

غلام مرتضيٰ لاءِ ته منهنجو روح گهڻيون چڪون ٿو ڏئي، پر آءٌ مٿس رنج به آهيان. چالاڪ پاڻ کي اوجھڙو ۾ وڃي وڌائين؟

ما درج خيال ۾ فلڪ در ڇو خيال ست!

سنڌ ۾ باقي هوسين اهو، تنهن ٻه اوندو جو رستو اختيار ڪيو. ته اسان جو حال ڪهڙو ٿيندو؟ 500 مسجدن جي حالت نا گنته بهه آهي. سڀ مدرسا ڪراچيءَ، لاڙڪاڻي ۽ ٽنڊي باگي وغيره وارا رديءَ کان ردي حالت ۾ آهن. سڀ

مسلمان انسٽيٽيوشن (ادارا) مسلمانن هٿان برباد ٿيل آهن. باقي منزلگاه لاءِ ٽيون شهادتون ٿين!

منهنجي صلاح وٺڻ يا نه وٺڻ جو مون کي ارمان ڪونهي. مگر هيٿرو ارمان ضرور اٿر ته هميشه واريءَ سهڻي سمجهه کان ڪم نه ورتي.
 آءُ اڪيون وجهيو ويٺو آهيان. ته ڪڏهين ٿو اچين، پر اڃا تائين ته ڪونه آيو آهيان. عيد تي ايندين، ته پوءِ جي حياتي آهي ته آءُ به ڪراچيءَ هونديس. خود سردار (اڪبر) بگٽي به هٿ رهي ٿو. بگٽي ڏيري ۾ ڪجهه نه آهي.
 اميد ته توسان جلد ملاقات ٿيندي.

الراقم، امداد قاضي عفو عند

[جڏهين مسلم ليگ ۾ داخل ٿي، منزلگاه مسجد لاءِ ستياگره شروع ڪيوسين، ته قاضي صاحب، مسٽر جمشيد ۽ دادا چينمل وانگر، ان مان هندو مسلم چڪتاڻ پيدا ٿيڻ جي خوف کان، منهنجي اهڙي قدم کڻڻ جي خلاف هو. ليڪن ان وقت آءُ انڌ جي گهوڙي تي سوار هوس. ڪنهنجي ڪانه ٻڌيم. نومبر 1939ع کان جيل ۾ ويس. جيل مان ڪيس جو خط لکيم، ان جو هي جواب آهي.]

(42)

(انگريزي مان ترجمو)

ڪراچي

فيبروري 1940ع

بيارا مرتضيٰ،

آءُ توکي مبارڪون ٿو ڏيان. تنهنجي روح اڃا پاڪيزگي نه وڃائي آهي. اها ڪرامت آهي. يارهن سالن جي محنت کان پوءِ ۽ عوام جي ههڙيءَ حالت ۽ ماحول ۾ دعا گهر ۽ خيال رک ته ساڳيون حالتون وري پيدا نه ٿين.
 نماز ذريعي دعا گهري، پاڪ ٿي. خدا توتي برڪتون موڪلي. منهنجو سنڌ ۾ تسلي ۽ آنت وارو شخص رڳو تون آهن. خدا توکي نوازي. دنيا ۾ ڪجهه به نشو رهي، سواءِ ”وجهه ربڪ ذوالجلال والاکرام“. روحاني زندگي

گذار، جنهن ۾ حسن ازلي ۽ خوبي مضر آهن. اها ان ماڻهوءَ جي تولا۽ دعا آهي، جو شايد گهڻو وقت توهان وٽ نه رهي.

پيار ڪندڙ

امداد قاضي

[جیل مان آزاد ٿيڻ بعد جڏهين هندو مسلم فسادن ۾ ٿيل خونريزيءَ ۽ ملڪيت جي تباهيءَ جا احوال معلوم ٿيا، ته نهايت ارمان ٿيا. هڪ صوفي منش ماڻهوءَ کان سياسي چڪر ۾ اچي اهڙا قدم بزرگن جي مشورن جي خلاف ڪيائين. جنهن جا اهڙا نتيجا نڪرن، تن مون ۾ رد عمل پيدا ڪيو. ۽ برسر عام اعلان ڪيو ته ”گذريل واقعن تي مون کي افسوس آهي. جيڪڏهن مون کي اهڙن واقعن تي جو علم هجي ها، ته اهڙو طريقو ئي اختيار نه ڪريان ها: انهن حادثن ۾ آيل سڀني مظلومن سان همدردي ظاهر ڪريان ٿو، ۽ وعدو ڪريان ٿو ته حتمي الامکان انهن جي تڪليفن دور ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪندس.“

قاضي صاحب اهو بيان پڙهڻ بعد، هي خط لکيو آهي. جيتوڻيڪ انتها پسند مسلمانن ۽ هندن ان کي ناپسند ڪيو. |

(43)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

پيسٽن جي هائوس، گارڊن ايسٽ،

ڪراچي.

8 - جون، 1940ع

پيارا شاه صاحب.

مون وٽ مسٽر بورڪر، فزيڪل ٽرينر ۽ فزيڪل ڪلچرسٽ آيو ۽ آءُ

سندس ڪاغذن ۽ لياقتن کان واقف ٿيس.

آءُ سمجهان ٿو ته آءُ پنهنجي پبلڪ ڊيوٽيءَ کان پاسي ٿيندس. جيڪڏهن

تنهنجي ڌيان تي هيءَ ڳالهه نه آڻيان ته اهڙي قسم جو ماڻهو ٻن سو ڀڳهار تي

ملن مشڪل آهي. مون کي معلوم ٿيو آهي ته فزيڪل انسٽرڪٽر جو ڀڳهار

125 روپيه مقرر ڪيل آهي. تناوت صرف 75 روپين جو آهي. اهڙو فني لياقت

وارو ماڻهو ايتري ڀڳهار تي ملڻ مشڪل آهي. ايڊيوڪيشن ڪميٽيءَ جي

ميمبر طور مون کي ياد آهي ته اسان سفارش ڪئي هئي ته سنڌي ۽ انگريزي ماسترن کي ٽرينڊ (تربيت يافتہ) ڪرڻ لاءِ هڪڙو فزيڪل ڪلچرسٽ ماسٽر رکڻ گهرجي. آءٌ وري به چوندس ته مسٽر بورڪر جهڙين لياقتن وارو ماڻهو ملي ٿو، ته ان کي ٻن سون روپين پگهار تي رکڻ گهرجي.

مون کي خبر آهي ته تون |تعليمي ميدان ۾| ان ڪم ڪرڻ جي شروعات ڪرڻ گهرين ٿو. اها نئين ڳالهه پڻ نه ٿيندي. جو اهڙين لياقتن واري ماڻهوءَ جي دستياب ٿيڻ ڪري سندس پگهار وڌائي کيس مقرر ڪيو وڃي، جو آخر ۾ نهايت ڪارائتو ٿيندو.

تنهنجو مخلص

آءٌ. آءٌ. قاضي

[ان وقت آءٌ سنڌ وزارت ۾ تعليمي وزير هوس. فزيڪل انسٽرڪٽر رکڻو هو. ماڻهو قابل مليو، پر گهٽ مقرر ٿيل پگهار تي اچڻ قبول نٿي ڪيائين. مون کيس قاضي صاحب ڏي موڪليو. جنهن هن جي مٽريءَ لاءِ مٿيون خط موڪليو. ان تي مون سيڪريٽريءَ کي لکيو ته هن کي وڌيڪ پگهار تي رکيو وڃي، پر ان تي خرچ جي واڌاري، مڪاني ماڻهو رکڻ جي جذبي، جدا جدا کاتن جي منظوريءَ لاءِ وقت جي ضرورت ۽ هن ٻاهران آيل ماڻهوءَ جي گهڻي وقت لاءِ ترسڻ جي مشڪلات. ان ماڻهوءَ جي مقرر ٿيڻ رنڊڪ ثابت ٿي، ۽ هو مقرر ٿي نه سگهيو.]

(44)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

پيشن جي هائوس، ڪراچي

12 - ڊسمبر، 1940ع

بيارا شاد.

وعدو موجب ”مڊل مارچ“ جا جلد موڪلبان ٿو. اميد ته پسند ايندا. مون کي ارمان آهي ته اڄوڪي، ميٽنگ ۾ شرڪت ڪري ڪين ٿو سگهان. جو 4 بجي سر مسجد مان نساڙ تان موٽيو آهيان. ٽڪل آهيان. يونيورسٽي ڪيٽي، جي ميٽنگ ۾ شامل ٿي ڪين سگهندس.

مون ديوان چينمل جو ايڊيوڪيشن بورڊ ڏي موڪليل خط، جنهن جي ڪاپي مون ڏي به موڪلي اٿس. پڙهيو آهي. جيڪڏهن سڀ يونيورسٽي ڪاميٽيءَ ۽ لٽري سوسائٽيز جا ميمبر اهڙي ذهني رڪندا، ته خدا پناهه ۾ رکي. اها نا اميدي پيدا ڪندڙ حالت آهي. اسان سنڌين جي رهڻ لاءِ چرين جي اسپتال پوري جڳهه ٿي سگهي ٿي.

غريب ميران محمد شاه (چيئرمين يونيورسٽي ڪاميٽي) پڻ توکي ٻڌائيندو ته ڪاميٽيءَ جي ميمبرن جو غلط انتخاب ڪيو ويو آهي. هو مون کي ان تي رهڻ لاءِ زور ڏنو ڪري- ٻئي دفعي جڏهن منهنجي لاءِ شڪايت ڪري ته چئجائن ته مون قاضي صاحب کي ڪاميٽيءَ تي نامزد ڪري، چڪ ڪئي آهي. تون ڏسندين ته > خوش ٿيندو. تون سچ پچ [اسيمبلي پارٽين ۾ ٿيل] بيڪٽ کي شڪ جي نگاه سان ڏسين ٿو.

اس گهر کو آگ لگ گئي گهر کي چراغ سے

از ما ست که بر ما ست.

مسلمان [جيئن هن وقت آهن]، ان مشڪلات جا مستحق آهن. شايد هو ائين سمجهن ٿا ته سدائين رهندا، پر اها سخت جهالت جي نشاني آهي.

”شر الدواب صر البکر وهر لا يعقلون“

پيوچا لکان! سورن جو ورق پورو ٿي ڪين ٿيندو.

احقر، امداد

[وزارت جي وقت ۾ سنڌ ۾ يونيورسٽي قائم ڪرڻ لاءِ هڪ ڪاميٽي

مقرر ڪئي هيم. قاضي صاحب به ان تي ميمبر هو. مسلمان ۽ هندن مان بهترين ماڻهو چونڊي ان تي رکيا ويا هئا— جهڙوڪ (1) مسٽر رويچند بيلارام جيج چيف ڪورٽ، (2) مسٽر چينمل پرسرام، (3) پرنسپال صورت سنگهه بٽائي، (4) ڊاڪٽر گربخشاڻي، (5) ميران محمد شاه (چيئرمين)، (6) قاضي صاحب، (7) ڊاڪٽر دائود پوٽو، (8) مس محمد علي، (9) مسٽر حاتم علوي، (10) پروفيسر اي. ايل. شيخ، (11) پرنسپال جو نارڪر، (12) ڊاڪٽر رينج، (13) پروفيسر تي. ايمر آڏواڻي، (14) ڊاڪٽر تي. جي. مير چنداڻي ۽ (15) پروفيسر اجواڻي.]

ڪاميٽيءَ جو سيڪريٽري مسٽر بي. جي. واسواڻيءَ کي مقرر ڪيو هومر. ڪاميٽيءَ جا مقرر ٿيل ڪم صاف هئا. بنيادي ڪم هيءُ هو ته سنڌ ۾ سنڌ يونيورسٽي بناڻي هئي. ڪهڙي قسم جي ۽ ڪٿي ٺاهجي، وغيره، بابت غور ڪرڻو هو. هنن هڪ سب ڪاميٽي مقرر ڪئي جا ساري هندستان جون يونيورسٽيون ڏسي، پوءِ رپورٽ ڪرڻ واري هئي. سڀني کي پتو آهي ته سنڌي هندن منجهان هڪ مفاد پرست گروهه فرقيوار بنيادن تي سنڌ جي جدائيءَ جي خلاف هو. جا باوجود سندن مخالفت جي جدا ٿي ويئي. جدا صوبي لاءِ جدا يونيورسٽيءَ جي ضرورت محسوس ڪري، مون ڪاميٽي مقرر ڪئي. ليڪن انهن ميمبرن مان ڪي دل ۾ جدا يونيورسٽيءَ قائل ڪرڻ جي خلاف هئا، جنهنڪري طرح طرح جون رنڊڪون وجهڻ لڳا. ان ڪاميٽيءَ تي جدا ادارن جي لحاظ سان ميمبر مقرر ڪيا هئا — جنهنڪري ان تي 8 هندو ۽ 6 مسلمان ۽ هڪ يورپين ميمبر هئا. قاضي صاحب ڪن ميمبرن جو نامناسب رويو ڏسي، ڪاميٽيءَ ۾ وڃڻ بند ڪيو. نتيجو اهو نڪتو ته مسلمان ميمبرن جو تعداد اڳ ۾ گهٽ، باقي به قاضي صاحب جهڙي ماڻهوءَ جي گهٽ دلچسپي چيئرمين لاءِ ڏکيائي پيدا ڪئي، جنهن شڪايت ڪئي. ان تي قاضي صاحب مٿيون خط لکيو. ڪاميٽيءَ جون جملي 39 ميمبرون ٿيون، جن ۾ پرنسپال بناڻي هڪ ۽ قاضي صاحب پڻ ميمبرن ۾ شريڪ ٿيا. آخر ۾ باوجود سرڪار جي رولنگ جي ته ڪاميٽيءَ کي يونيورسٽي قائل ڪرڻ يا نه ڪرڻ جي ڳالهه تي غور نه ڪرڻو هو، پنجن هندو ميمبرن ان قسم جا جدا اختلافي نوٽ ڏنا.

(45)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

پيسٽن جي هائوس ڪراچي

31 - ڊسمبر، 1940ع

پيارا شاه صاحب،

تنهنجو امير لاءِ خط پهتو. مهرباني ڪري عيد کان پوءِ ٻن ڏينهن کان مٿي کيس ڳوٺ نه رهائج. سبق هلي رهيا آهن. هن گذريل مهيني ۾ گهڻو

پڙهيو آهي. آءُ کيس 7 - جنوري 1941ع تي ڳوٺ موڪليندس، جيئن کيس 10- تاريخ موٽائي موڪليو. اميد ته اوهان سڀ خوش خرم هوندا.

مخلص

آءُ. آءُ. قاضي

[امير حيدر 6 تاريخ پهتو. 11 تاريخ کيس واپس موڪليو ويو.]

(46)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

ڪراچي

19 - فيبروري، 1941ع

پيارا شاد،

مير محمد شاد مون سان ستابي شاد جي پڙهائڻ لاءِ ڳالهه ڪئي. اڄ ڊاڪٽر دائود پوٽي به گفتگو ڪئي. ان ڏينهن هڪ حاسد دوست هڪ رمارڪ پاس ڪيو. اسان چوڪرن جي پاڻ وٽ رکڻ مان گهڻو پئسو ڪمائي رهيا آهيون، جنهن تي مون گذريل ٽن مهينن لاءِ جو حساب تيار ڪرايو آهي. ان جي ڪاٺي ملاحظي لاءِ موڪليان ٿو. اهو ضروري آهي ته اسان جا دوست صحيح حقيقتن کان واقف ٿين. جيئن اسان جا بدخواه جڏهن ڳالهائين ته انهن جي درستي ڪئي وڃي.

هندستان ۾ يورپين طرز تي رهڻ گهڻو خرچ ٿو ڪائي. ليڪن يورپ ۾ مڊل ڪلاس چوڪرو 4 يا 5 پائونڊ هفتي ۾ اسڪول بورڊنگ لاءِ خرچ ڪائي ٿو. اسان پنهنجي نموني تي چوڪرن سان (جهڙو مواد مليو اٿئون) ڪوشش ڪري رهيا آهيون- جيئن اهي بهتر زندگيءَ لاءِ تيار ٿي سگهن. اهو سچ آهي ته اسان کين سنڀالي ٿيڻ لاءِ ڪونه تيار ڪري رهيا آهيون. اسان گهرون ٿا ته هو زندگيءَ ۾ مهذب طريقي سان رهڻ جا لائق ٿين.

جيڪڏهن اسان وٽ گهڻا چوڪرا هجن ها ته اهڙو انتظام ڪجي ها. جنهن ڪري سراسري خرچ گهٽ ٿي ها. پر هنن اڌ ڊزن شاگردن لاءِ خرچ گهڻو ٿو ٿئي.

اسان اهو ڪم محراب خان جي زور رکڻ تي شروع ڪيو. پر جيئن قسمت هئي. هن جا چوڪرا ٻئي طرف موڪليا ويا. مون کي معلوم ٿيو آهي ته تون جلد ڪراچيءَ ايندين، اها خوش خبري آهي.

مسلمانن لاءِ ان کان اڳ جو هو ختم ٿي وڃن ڪجهه ڪرڻ گهرجي.
امداد قاضي

[ان حساب ۾ ڏيکاريل هو ته ماهوار 1100 روپيه پيدائش ۽ 1300 سو روپيه خرچ ٿي آيو.]

(47)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

ڪراچي

13 - مارچ، 1941ع

بيارا شاه صاحب،

مون کي معاف ڪج، جو تنهنجو چوڻ مڃي نٿو سگهان. ڪڪيءَ کي خبر نه آهي ته ٽائيفائيڊ جا ٽڪا نه هٽائڻ ڪري پائس کي ڪيتري قدر جوکي ۾ وجهي رهي آهي. پر اسان کي خبر آهي: آءُ سڀني ٻارن کي ٻئي هنڌ تي ۾ ٽائيفائيڊ جا ٽڪا هٽائڻ لاءِ موڪليان ٿو. ٻئي دفعي به ٽڪا لڳندن. جيتوڻيڪ هو گهر ۾ ڪڙهيل پاڻي پيڻ ٿا ۽ ٻاهر پني جي اجازت نه اٿن، ته به حفاظتي نگاهه کان هنن کي سيون هٽائڻيون آهن.

توڪي خبر آهي ته اسان لاءِ اهڙيءَ ڳالهه ۾ بي جوابداري اختيار ڪرڻ ڪيڏو نه ڏوهه ٿيندو. ڄاڻي وائي سندن زندگيءَ کي ڪيئن خطري ۾ وجهون. وڏا هجن ها، ته ٻي ڳالهه هئي. هن حالت ۾ سندن صحت جي جوابداري اسان تي آهي. معاف ڪجو. گهر ۾ سمجهائجو.

تنهنجو مخلص

امداد

[امير حيدر وٽن رهندو هو. ان بابت هيءَ خط آهي.]

(48)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

پيسٽن جي هائوس ڪراچي

25 - جنوري 1942ع

پيارا شاه صاحب،

مهرباني ڪري پنهنجي مائٽهوءَ کي سمجهائيندا ته امير کي پيسا نه موڪلي ۽ خط به نه لکي. اهڙن اثرن ۽ صحبت کان هن کي محفوظ رکڻو آهي، جيڪڏهن کيس سڌارڻو آهي ته!

اميد ته اوهان خوش خرم هوندا. ۽ ان معاملي ۾ ضروري درستي ڪري ڇڏيندا.

تنهنجو مخلص

آءُ. آءُ. قاضي

[امير حيدر کي ڪنهن نوڪر پيسا موڪليا ۽ خط لکيو ته ڏسجي، ان

تي هي خط لکيو اٿن.]

(49)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

پيسٽن جي هائوس ڪراچي

22 - مارچ 1943ع

پيارا شاه صاحب،

تنهنجي رواني ٿيڻ کان پوءِ اڌ ڪلاڪ بعد اسان وٽ وعدي ڪيل آنرل مهمان آيو. هن جي وڃڻ کان پوءِ پراڻي نا اميدي موٽي آئي. وڌيڪ خراب ڳالهه اها ٿي ته انگري مٿي ۾ سور پئجي ويو. جو چار ڪلاڪ هليو. جنهن کان پوءِ خيال ڪرڻ ۽ لکڻ جي قابل نه رهيس. انءَ سمجهان ٿو ته ان ڳالهه تي ڪلندين، پر ايترو جلد نه ڪلج.

”ساروز آف سٽن“ (Sorrows of satan) ڪتاب پڙه.

جيڪڏهن شيطان هن ۾ پيريءَ دنياوي چڪتان ۽ ناڪاميابيءَ ڪري غمگين ٿي سگهي ٿو. ته هيٺ ڪرندڙ مائٽهوءَ ۽ ملاڪ ان کان وڌيڪ غمگين نه ٿيندا؟ خود خدا به ان تي ڏک ظاهر ڪري ٿو. جڏهن چوي ٿو ته: ڪان ظلوماً جهولا.

مسٽر نيچلداس سان ڳالهائڻ بعد آخري جهلڪ اميد جي به لهي ويئي. افسوس ته اسان ايشيائي رهاڪو هن خوفناڪ درجي تائين پست ۽ بد حواس ٿي ويا آهيون. اها اباڄدي پستي سڌي سگهجي ٿي. اسڪول جا ٻار اسان کان وڌيڪ هٿيار ۽ قابل آهن، ڇاڪاڻ ته کين خود فريبي نه آهي. قرآن جوي ٿو ته جيڪڏهن اوهان صحيح معنيٰ ۾ مسلمان آهيو، ته اوهان 20 پيرا وڌيڪ بي ايمانن کان طاقتور آهيو- تناسب $1=20$ آهي! هڪ لک انگريز، 30 ڪروڙ هندستانين کي غلام رکيو ويٺا آهن. اتي تناسب $1=3000$ آهي. ڇا هڪ ماڻهو ٽن هزارن کي غلام رکي سگهي ٿو؟ هرگز نه.

لازمي نتيجو اهو نڪري ٿو ته اهي ٽي هزار ماڻهو بالغ نه پر ٻار آهن- اسڪول ۾ ويندڙ ٻارن کان به ننڍا. اسان جي ملڪ جا رهاڪو حقيقي طور اهڙا آهن. جيڪڏهن انهن کي ٻارن ۾ شمار نه ڪبو، ته کين غير سالر دماغ اسي ورهيه پوڙهي يا بيمارن ۾ شمار ڪرڻو پوندو. جن کي ڪوبه ماڻ ڪرائي يا منتوج ڪري سگهي ٿو. يا ته اهي ٽي هزار ماڻهو ڪنهن مٿل دنيا جا رهاڪو، هڪ محفوظ مڙدي خاني ۾ ڪنهن چوڪيدار جي حوالي ۾ آهن، جتي اهي پوسٽ مارٽم لاءِ رکيل ٿا ڏسجن.

ڇا به هجي پر انهيءَ جمر غنير اڳيان ڪنهن پاڪباز کي رکڻ گناهه آهي. پيغمبر صه فرمايو آهي ته:

تكلمو الناس علي قدر عقوبهم.

اهڙي قسم جي ماڻهن سان اصولن جي ڳالهه ڪرڻ پنهنجو رت ڪانگن جي اڳيان اڇلائڻ جي برابر آهي. هنن کي ڏنڊي کان سواءِ ٻيءَ ڳالهه جو علم نه آهي. ڏنڊي جا لائق آهن ۽ ڏنڊي سان ئي ڪيئي پيڙهين تائين محڪوم رهندا ايندا. سوئڙن اڳيان موتي هارڻ بيڪار آهن. جواهر ڪڪڙن اڳيان ڦٽا ڪرڻ اجايا آهن. جو اهي ڪرڻيءَ کي وڌيڪ پسند ڪن ٿا. تالستاءِ جي لفظن ۾ اها حالت شرمناڪ ۽ حقارت آميز آهي.

هندستان ۾ اسان کي سخت حڪمران يا اسڪول ماسٽر جي گهرج آهي. اسان ٻارن کان بهتر نه آهيون. خدا ڪري اسان ٻار هجڻ، پر انهن مٿلن جي درجي تي نه پهتل هجڻ، جي ٽن ڏينهن کان پوءِ اڇلائي ڇڏبا آهن. جيڪڏهن

ڪو ماڻهو بدني طور تي بيمار هجي ۽ هن جي دل ۽ دماغ ڪم کان جواب ڏيئي ويهي، ته سواءِ ناڪاميابيءَ جي هو ڪهڙو ڪم ڪري سگهندو.

اها ڳالهه لکڻ جا اڳي نه لکي ويئي هجي ان لاءِ دل جي جدا حالت ۾ هئڻ جي ضرورت آهي. پر افسوس ته زور زبردستيءَ اڳيان دل ڪم ڪرڻ کان جواب ڏي ٿي. مون هن معزز کي چيو ته ائون ڪشي سندن پاڪستان جوڙڻ ۾ مدد ڪريان پر ان کان بهتر ٿيندو ته ڪنهن ڪافر شان ۾ رهجي.

”وفا ڪيسي ڪهان ڪا عشق جب سر پهوڙنا ٿهرا“

اهو ناقابل عمل نه آهي جيئن تون چوندين. اهو قابل عمل حقيقت ۾ ناقابل عمل آهي خدا جا قانون پڇي پوئتي اڇلائي نٿا سگهجن. ماڻهن کي اهو نصيب ٿيندو جنهن جا لائق هوندا. خدا جا خزانا ڀريل آهن پر اهي ناهلن اڳيان ڦٽا نه ڪيا ويندا آهن.

پدر را عمل بسيا راست وليڪن پسر گرمي دارد
مرادر ديست اندر دل اگر گويم زبان سوزد
دگر دم درڪشم ترسم که مغز استخوان سوزد
وگرچه گفتم آيد

احقر

جيڪڏهن مون کي ڪجهه وقت زندهه رهڻ لاءِ مليو جنهن ۾ مون کي شڪ آهي ته ائون تو کي لکي ٻڌائيندس ته اسلامي سياست جا بنيادي مٿا ڪهڙا آهن. ان حالت ۾ تو کي موجوده آئين جي ڏسڻ جي ضرورت نه ٿيندي. اهي سڀئي جزوي ۽ اڻ پورا ٽڪرا ساڳي مخزن جا آهن. برٽش آئين سندس ظاهري اصولن مطابق انهن جي نزديڪ وڃڻ جي ڪوشش آهي. باوجود ان جي اسلامي بنيادي آئين جي اصولن کان اڻ واقف ۽ بي خبر آهي.

تنهنجو مخلص

آءٌ. آءٌ. قاضي

[هي اهو زمانو هو. جڏهن 3 - مارچ تي مون سنڌ اسيمبليءَ ۾ پاڪستان جو ٺهراءُ پيش ڪري، پاس ڪرائي ڇڏيو هو. آءٌ مسلم ليگ جو مکيه ڪارڪن هوس. سر غلام حسين جي وزارت ۾ به مسلم ليگ وزير موڪلي، ان کي مسلم ليگي بنائڻ ۾ مدد ڪئي هيم. مستقبل ۾ سنڌ جي هندو مسلمانن جا تعلقات خراب ٿيڻ جو امڪان هو. مسلم ليگ ڪارڪنن ۾

اختلاف پيدا ٿي چڪا هئا. قاضي صاحب انهن کي درست ڪرڻ لاءِ مون سان گڏوگڏ ڪئي. مون سندن حڪم هيٺ ڪنهن به سمجهوتي تي اچڻ لاءِ آمادگي ظاهر ڪئي. قاضي صاحب هندن مان مسٽر نيچلداس ۽ مسلمانن مان پير الاهي بخش ۽ شايد خانبهادر ڪهڙي کي گهرائي ان معاملي ۾ گفتگو ڪئي ٿي ڏسجي. ان کان پوءِ هي خط مون ڏي موڪليو اٿن.

(50)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

ڪراچي

4 وڪٽوريا روڊ، 1943ع

پيارا شاه صاحب.

اسان پنهنجي کي هيءَ خبر ٻڌي صدمو رسيو ته سن جي ڳوٺ ۾ ڪالرا پيئي آهي. سن جهڙي ننڍي ڳوٺ ۾ اها بيماري پوڻ خوفناڪ آهي. مهرباني ڪري خبرداريءَ سان رهج، ۽ جي ٿي سگهي ته شهر مان ٻاهر نڪري وڃو. هي سٺو موقعو آهي، ڇو ته سڀ ٻار ٻچا وٺي ڪراچي اچي رهو! شل خدا اسان سڀني کي حفاظت ۾ رکي! مهرباني ڪري خط لکي پنهنجي حال کان واقف ڪر. سلامن بعد، تنهنجو مخلص
آءُ. آءُ. قاضي
[1943ع ۾ ڪالرا پيئي هئي. اها خبر اخبارن مان پڙهي، خط لکيو اٿن.]

(51)

(سنڌيءَ ۾)

ڪراچي

پيسٽن جي هائوس گارڊن ايسٽ

20 - مئي 1943ع

جناب سيد صاحب دام الطاف.

قربن ۽ دعائن بعد روشن ضمير ته ننڍي ڪيڙ سڀ پنهنجي واهڻن ڏي وڌائين لاءِ وڃي رهي آهي. نورچشم امير کي به منشيءَ سان ڳوٺ موڪليو

ويندو. 3 - تاريخ خميس ڏينهن ساڍي 4 بجي شام واريءَ گاڏيءَ ۾ هتان روانا ٿيندا ۽ آڏيءَ رات اتي پهچندا. جنهن صورت ۾ منشي پين ٻارن سان لاڙڪاڻي هليو ويندو. از رويءَ عنایت ڳوٺان ماڻهو روانو ڪندا ته اسٽيشن تان نورجشم کي باحفاظت ۽ بي تڪليف ڳوٺ تائين پهچائي. زياده دعا.
الراقم حقير.

اميد ته توهين ۽ ساري حويلي باخيريت هوندو. مالڪ الملڪ خوش ۽ آسودو رکيو! اڄ تنهنجا پراڻا خط پڙهي، دل وري ننڍڙي غلام مرتضيٰ ڏانهن ٽپا ڏيڻ لڳي. شل خدا جي حفاظت ۾ هجو!

تنهنجو

آءٌ. آءٌ. قاضي

[هن مان معلوم ٿئي ٿو ته منهنجا لکيل خط محفوظ رکيا اٿن.]

(52)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

سولن

9 - ڊسمبر 1943ع

پيارا سيد صاحب،

تنهنجي خط ۽ همدرديءَ لاءِ مهرباني. جيڪڏهن بلوچ ائين ڪرڻ چاهين ٿا ته آءٌ آخري ماڻهو هوندس، جو هڪ ڏينهن لاءِ به هن کي قبول ڪريان يا پاڻ وٽ رکان. هو مون وٽ گورنمينٽ وارڊ ٿي آيو. مسٽر بوت، مسٽر ڪالنس ۽ مسٽر صديقيءَ هن کي مون ڏي موڪليو. تنهنڪري مون ان کي قبول ڪيو، ۽ انهن وري مون ڏي موڪليو آهي. مون ان بابت ڪجهه اکر به ڏانهن نه لکيو آهي. چوڪرو ۽ ان جا مائٽ ڪورٽ آف وارڊس ۽ منهنجي پٺيان وزيرن وٽ وڃن، ۽ اهي يڪطرفو ڪين ٻڌن، ان مان نئين وزارت جي پاليسيءَ جو پتو پوي ٿو. پراها سندن شخصي ڳالهه آهي.

موجوده مسلمانن جي شڪر گذاريءَ جي جيتري ٿوري ڳالهه ڪجي، اوتري بهتر آهي. اڳين لاءِ قرآن شاهد آهي ته-

”قليل من عبادي الشكور“

ازانسواءِ ”تربيت نا اهل را چون گرد گنبد است.“

بيوقوف سمجهن ٿا ته نسلي چڪ ۽ ٻارهن سالن جي تربيت ڪا معنيٰ رکندي هوندي -

تهيدستان قسمت را چه سود از رهبر كامل

ڪه خضر از آب حيوان تشنه مي آرد سڪندر را.

ان کي وڌيڪ وضاحت سان بيان ڪبو ته-

خر عيسيٰ اگري به مڪه رود

چو بيايد هنوز خر باشد.

اسان هتي ٿڌيءَ موسم ڪري رهيل هئاسون، ڇاڪاڻ ته ننڍا ڇوڪرا سندن تربيت لاءِ ان کان وڌيڪ عمدو آب و هوا ۽ ماحول نه لهي سگهن ٿا. پر ڪن سببن ڪري اسان کي موٽڻو پيو آهي. اسان پهرين آڪٽوبر ڌاري موٽي اينداسون، اميد ته ملڻ بعد انهن ڳالهين تي گفتگو ڪري سگهنداسون.

امير پوريءَ طرح تندرست آهي. اڳي کان وڌيڪ. اها ڳالهه سڀ کان وڌيڪ اهميت واري آهي. هي ڇو طرف سبزي ۽ خوبصورت نظارن ۾ نهايت خوش ٿو گذاري. اهائي صحيح تعليم آهي. ٻي سڀ (Craming) موڙ جوڙ آهي. خط لکڻ لاءِ مهرباني.

تنهنجو مخلص

آءِ. آءِ. قاضي

[ڏسڻ ۾ اچي ٿو ڪن بلوچ زميندار ڇوڪرن کي قاضي صاحب رهائڻ کان انڪار ڪيو هو. جن مون کي سفارش لاءِ چيو هو. هي خط ان جي جواب ۾ آهي.]

(53)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

پيسٽن جي هائوس، ڪراچي

2 - ڊسمبر 1943ع

پيارا سيد صاحب،

جيڪو (تقرير) جو مسودو تو مون ڏي موڪليو آهي، ان مان مطلب ادا نه ٿي سگهندو. آءٌ به ان مسودي کي پسند ڪريان ٿو، جو تو پسند ڪيو آهي.

اهو قابل برداشت آهي. منهنجي مرضي آهي ته ان کي آخري شڪل ڏيڻ بعد ڦير گهير نه ڪجي. تبديلي يا ملاوت ان جي خوبي ختم ڪري پائي مليل کير بناڻي وجهي ٿي. هڪ مسودو توکي مسٽر الاما ڏنو آهي. هڪ سيڪريٽري مسلم ليگ مظهر علي شاه تيار ڪيو آهي. بنسبت هن نئين مسودي جي، اهي وڌيڪ بنياد بناڻي سگهجن ٿا. گذريل دفعي به آخري تبديليءَ مسودي جي خوبيءَ کي ختم ڪري چُون چُون جو مريو بنايو هو.

امير ڪهڙيءَ تاريخ توهان ڳوٺ هلڻ لاءِ تيار ڪجي؟ آءٌ خود تو وٽ اچڻ لاءِ تيار هوس، پر ڊپ هوم ته يا تون ٻاهر هوندين، يا جم غفير ۾ وينل هوندين.

اميد ته گهڻو ڪم ڪري پاڻ نه ٽڪائيندين.

تنهنجو مخلص

آءٌ. آءٌ. قاضي

[آل انڊيا مسلم ليگ ڪانفرنس 1943ع ڪراچي جي استقباليه ڪميٽيءَ جي صدر طور خطبو تيار ڪرڻو هوم، جنهن کي آخري شڪل قاضي صاحب وٺائي - هي خط ان سلسلي جو آهي.]

(54)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

ڪراچي

6 - جنوري 1944ع

پيارا سيد صاحب،

مون کي معلوم ٿيو آهي ته مسٽر علي بخش چنا سنڌ مدرسو بورڊ تان استعيفا ڏني آهي ۽ بورڊ تي هڪ جڳهه خالي آهي. جهڙيءَ طرح محمد عثمان جي خالي ٿيل جاءِ تي يوسف هارون ميونسپل ڪارپوريشن طرفان اچي سگهي ٿو. اهڙيءَ طرح تون مسٽر چنا جي جاءِ تي سهوليت سان اچي سگهين ٿو. جيئن اسٽئنڊنگ ڪاميٽيءَ تي چونڊجي آيل اعتراض جوڳن ماڻهن کي ڪڍي سگهجي.

جيسٽائين اسٽنڊنگ ڪاميٽيءَ کي غلط مواد کان صاف نه ڪيو ويو آهي. سيڪريٽري ان کي درست ڪري نه سگهندو.

تنهنجو مخلص

آءِ. آءِ. قاضي

[سنڌ مدرسي جي خراب حالت کي درست ڪرائڻ لاءِ انتظار ڏيکاريو اٿن.]

(55)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

ڪراچي

10- مارچ 1944ع

توهان جو خط نمبر 252 سوالنامي جي ڪاپيءَ سميت مليو، جيڪو توهان 9 فيبروري 1944ع تي لکيو آهي، ان جو جواب هيٺ ڏجي ٿو. ڪيترائي ڀيرا جڏهن پيغمبر خدا ﷺ جي آڏو (وحي خدا) بابت هڪ وڏو سوال ڪيو ويو، ان جو جواب بلڪل سادو ۽ هڪ ئي لفظ هو. سوال ڪندڙ جي مطمئن نه ٿيڻ ۽ ٻيهر سوال ورجائڻ تي، ان جو جواب پڻ ساڳيءَ طرح هڪ ئي لفظ ۾ هو. ٽيون دفعو سوال زورائتي انداز ۾ ڪيو ويو، ته به جواب تقريباً ساڳيو ئي هو. هاڻ سوال ڪندڙ ان هڪ لفظي جواب ٻڌڻ کان پوءِ ان بابت ويچارڻ تي مجبور ٿيو.

سوال ڪندڙ لاءِ صحيح جواب هو تعليم ۽ تعليم، بهتر تعليم، ۽ ٻيو دفعو به دهرايائون، بهتر تعليم ۽ اڃا ٽيهر چيائون بهتر تعليم. جيڪڏهن ماڻهوءَ جي بهتر تعليم ٿئي ته بنا ڪنهن گهڻي تڪليف ۽ مشڪلات جي سڀ مسئلا عملي طور پنهنجو پاڻ حل ٿي ويندا.

بهتر تعليم لاءِ بهتر قسم جي استاد جي ضرورت هوندي آهي. استاد ڪٿان حاصل ڪجن ۽ انهن جي تربيت ڪيئن ٿئي؟ زڪوات جي بهتر انتظام ۾ ئي ان جو حل آهي. پر ڳالهه اها آهي ته هڪ ان پڙهيل ۽ غير ذميوار مجموعي کان اهو ٿي سگهندو؟ ان جي جواب لاءِ وري به بهتر تعليم لاءِ هڪ مضبوط حلتي ڏانهن موٽڻو پوندو.

جيڪڏهن ڪوشين کي مستقل ۽ مستحڪم بنيادن تي درست ڪرڻ چاهي، ته پوءِ يقيناً سڀ کان پهريائين ان کي انساني ذهن ۽ دماغ کي درست ڪرڻو پوندو.

(تغيرو ما بانفسهر)

اهو هڪ سچ آهي ته سڀ کان اول ۽ بهترين استاد ماءُ آهي. هن دنيا ۾ نئون جنم وٺندڙ ٻار جيڪي ڪجهه هو پنهنجي حياتيءَ جي پهرين ستن سالن ۾ ڪائي پيئي ٿو، زندگيءَ جي انهن ستن سالن ۾ هو ڪجهه به نه ٿو وڃائي. ان جا اهي ست سال يا ته ماءُ جي جهوليءَ ۾ يا وري گوڏن تي ننڊ ڪندي گذرن ٿا. ماءُ انهن ستن سالن دوران ٻار جي فطري ۽ حقيقي نگاهبان آهي. اهوئي سبب آهي جو، پيغمبر ﷺ، ان ڳالهه تي زور ڏنو ته، جنت ماءُ جي پيرن هيٺان آهي. سو هتي ئي پيشو ۽ اڃا به تيشو مسئلو آهي.

سورج جي ته نياڻيءَ کي تعليم ڏيارڻ لاءِ ان جي والد کي تعليم ڏيو، ان لاءِ ته جيئن اها پنهنجي ٻارن کي پڙهائي سگهي.

پڙهائڻ جو مقصد استاد پيدا ڪرڻ آهي. انهن کي تربيت ۽ روزگار ڏيڻ ضروري آهي. جنهن لاءِ ابتدا ۾ فندن جو هجڻ ضروري آهي. جيڪڏهن جماعت [مسلم ليگ] (زڪوات) گڏ ڪرڻ ۾ اهليت رکي ٿي، ته مسئلو سولائيءَ سان حل ٿي سگهي ٿو. پر، جيڪڏهن اهو ناقابل عمل آهي جيئن لڳي ٿو، ته پوءِ غير منظم، انفرادي مشن جي ذريعي علائقائي طور تي معمولي نتيجا حاصل ٿي سگهن ٿا، ان کان وڌيڪ پيو ڪجهه به نه ٿو ڪري سگهجي، جيستائين ڪا انقلابي تبديلي اچي.

مذهب ۽ سياست جي ميلاپ وارو اصطلاح ڪئي مونجهارا پيدا ڪري ٿو، ڪوبه سنجيده ماڻهو هن چوڏهين صدي هجري ۾ ڪنهن به مذهب کي ڪيئن پسند ڪري، جيڪو مجموعي طور انسان ذات جي فلاح ۽ بهبود لاءِ ڪم نه ٿو اچي. سياست جو مقصد، اخلاقيات جي اها شاخ آهي جنهن کي عام زندگيءَ ۾ خاص طور استعمال ڪري سگهجي. هڪ لفظ ۾ اهو ته شهري زندگيءَ کي منظر ڪرڻ. جڏهن ته اخلاقيات مذهب کان سواءِ بيوقوفِي آهي. جيستائين اسان اخلاق جو گهٽ ۾ گهٽ ڪو مقصد يا ڪا منزل متعين نه ٿا ڪريون، ته پوءِ اخلاق جي اصولن جي ڪا معنيٰ نٿي رهي.

گڏوگڏ، مذهب جو عملي طور مقصد (عصبيت) آهي ۽ ڪابه قوميت ان کان سواءِ وجود قائم نه ٿي رکي سگهي، قوميت ۾ جيڪي به تعلقات موجود آهن اهو ان جو حقيقي مذهب آهي. ٻيو جيڪو ڪجهه به آهي اهو وجود کانسواءِ (خالي) نالو آهي. رياست جي قيام لاءِ باهمي رشتي، تعلق يا ڳانڍاپي جو هجڻ ضروري آهي، ۽ اسلامي رياست سان قرآن جو تعلق يا ڳانڍاپو هجڻ ضروري آهي. قرآن مان ايستائين فائدو نه ٿو حاصل ٿي سگهي، جيستائين ان کي سمجهيو نه ويو آهي. هڪ کان وڌيڪ ڀيرا جيستائين اسان بهتر تعليم ڏانهن نٿا رجوع ٿيون.

سماجي، ثقافتي ۽ تعليمي ڳالهين سڀئي اعليٰ قسم جون پر بي معنيٰ آهن. سچ اهو آهي ته اها صرف تعليم ئي آهي جيڪا سماج ۽ ثقافت کي جنم ڏئي ٿي. تعليم ۽ ثقافت ٻي معنيٰ ۾ ساڳي جنس وارا لفظ آهن، البت سماجي اخلاقيات فقط ساڳي حالت جو نتيجو آهي.

ان ابتدا سان هاڻي آءٌ حالتن جي وقتي ۽ عملي ضرورتن ڏانهن اڃان ٿو. ان کان اڳ جو ڏوڪڙ پيسي ۽ تعليمي سرشتي کي مضبوط بنيادن تي منظر ڪجي، وقت جي اها ضرورت آهي ته اڳواڻن کي گهٽ ۾ گهٽ اسلام جي نظريي بابت مڪمل طور تي چٽو ٿيڻ گهرجي. جيستائين اڳواڻن جا ذهن صاف ۽ چٽا ناهن، تيستائين ڪابه تحريڪ يقينن ڪامياب ٿي نه سگهندي ۽ پارٿي خواب وانگر هوندي. انهن کي فرقيواريت کان مٿانهون ٿي سوچڻ گهرجي، ۽ ان اسلام ۾ داخل ٿي وڃن جيڪو آفاقي آهي جنهن ۾ فرقن جي ڪابه گنجائش ناهي. تحريڪ جا اڳواڻ نه رڳو اهڙي صاف ۽ چٽي سوچ جا مالڪ هجڻ گهرجن، مگر انهن وٽ هڪ مڪمل تصوير آڏو هجڻ گهرجي ته آخر اهي ڇا حاصل ڪرڻ چاهين ٿا. ان بعد ئي عملي طور ۽ طريقا سامهون ايندا.

جڏهن اهو سڀ ڪجهه ٿي وڃي تنهن کان پوءِ تڪڙي ضرورت آهي ته (ان کان اڳ جو اوقاف کي تعليم ۽ خطبن لاءِ استعمال ڪجي) جن ساڳين هڪجهڙن اصولن جي بنياد تي اسلام پکڙيو، انهن آفاقي اصولن تحت هڪ منظر ۽ متحد پريس جي ذريعي ان کي عوام تائين پهچايو وڃي. هتي وري به ٽريل پڪڙيل ليڊر شپ جو باهمي ڳانڍاپو لازمي ٿئي ٿو. مضبوط جاندار ليڊر شپ ۽ فرمانبردار پوئلڳ يقيناً اهر ۽ ضروري آهن. سمعنا و اطعنا تي هر

صورت ۾ عمل ڪيو وڃي. ڪنهن به ذاتي ڳالهه کي وقتي طور ڪا به اهميت نه هئڻ گهرجي.

پيسي ۽ تعليم جي ان ضروري نظام کي عوام ۾ متعارف ڪرائڻ گهرجي. ان چئائي ۽ شدت سان ته جيئن اهي پنهنجن معاملن ۾ اڳتي اچڻ ۾ پاڻ پراڻي سگهن ۽ اڳواڻن کي عملي قدم کڻڻ تي مجبور ڪري سگهن. تنهنڪري اسلام جي نظريي بابت گڏيل سوچ جو هجڻ پهرين ضرورت آهي. جيڪا وقتي طور هڪ منظم پريس جي ذريعي پيدا ڪري سگهجي ٿي. ان ڪم ۾ ٻارهن مهينا به لڳي سگهن ٿا، ۽ ان جو ٻيهر ورجاءُ ڪري سگهجي ٿو. جيستائين هي نظريو ماڻهو هضم نه ٿا ڪن. ان لاءِ فقط پريس ئي واحد ذريعو آهي جيڪا صلاحون ۽ مشورا ڏئي سگهي ٿي.

ان دوران اڄ تائين واري تعميري ڪم لاءِ هڪ نظرداري ڪندڙ ڪاميٽي جوڙي وڃي جيڪا هن نظريي جو ٻاهرين حملن کان دفاع ڪري سگهي ۽ ڪنهن کي به پريس جي معمول مطابق ٿيندڙ ڪم ۾ مداخلت ڪرڻ جي اجازت نه ڏئي. اهو پڻ ضروري آهي ته جيستائين ڪنهن ننڍي آواز جي پيدا ٿيڻ جو ڪو امڪان ٿئي، تيستائين عام ماڻهو کي اهو سوچڻ نه ڏنو وڃي ته ڪو انهن کي اسلام جي ڪنهن خاص نڪتي يا سوچ ڏانهن ڇاڻي وائي ڏکيو پيو وڃي.

تنهنجو مخلص

آءُ آءُ قاضي.

[قاضي صاحب پاران سائين جي. ايم. سيد کي هي خط ان وقت لکيو ويو. جڏهن پاڻ صوبائي مسلم ليگ جو صدر هو. معلوم ائين ٿئي ٿو ته قاضي صاحب سيد صاحب جي معرفت مسلم ليگي قيادت ۾ قوم جي فلاح ۽ ترقيءَ لاءِ اهلتي پيدا ڪرڻ ۽ عوام جي خدمت ڪرڻ جو خواهان هو.

هي خط غلام آءُ آءُ قاضيءَ جي، سنڌي ادبي بورڊ ۾ موجود مئٽر پيپرن مان هٿ لڳو. جنهن مان اهو پڻ پتو پوي ٿو ته 1944ع ۾ لکيل هن خط تائين سيد صاحب علامه قاضي صاحب کي 252 خط لکيا. پر افسوس. جو انهن خطن جي هاڻ ڪٿي به ڪاپي ڪانه ٿي ملي. هن خط کي سنڌيءَ ۾ آئن لاءِ محترم محمد آدم پٽ جو تعاون رهيو. آزاد قاضي]

(56)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

پيستن جي هائوس

11- مارچ 1944ع

پيارا سيد صاحب

ضروري درستگي ڪرڻ کان پوءِ ڪاغذ واپس اوهان ڏانهن موڪلجن ٿا.
نيڪ خواهشن ۽ سلامن سان.

توهان جو خلوص منجهان

آءٌ. آءٌ. قاضي

[هي خط به سنڌي ادبي بورڊ جي ذخيري مان مليو. آزاد قاضي]

(57)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

سولن. سمنلا هلس.

24 - مئي، 1944ع

پيارا شاه صاحب،

تنهنجي مهرباني، جو تون تڪليف وٺي اسان کي ڪراچي اسٽيشن تي
هيڏانهن اچڻ مهل ڇڏڻ آئين. اسان باسلامت هتي پهتا آهيون. ڪجهه تڌ تي
پيئي، جنهن جو ڪراچيءَ کان هتي پهچڻ بعد پتو پيم. سفر کان اڳ يا ان ۾
مون کي اک جي تڪليف به ٿيل هئي. هن دفعي ڪراچيءَ جي آب و هوا اسان
سڀني کي پاءُ نه پيئي. امير صحت ۾ سڌري رهيو آهي. اهڙيءَ طرح پيا شاگرد
به. هنن جي ڪنگهه هاڻ ختم ٿي ويئي آهي. تنهن هوندي به، هتي به ڏينهن جو
ذرا گرمي ٿئي ٿي. ازانسواءِ هتي سلمي وانگر ڪنٽرول جا رول لاڳو نه هئڻ
ڪري واپاري ٻاهرين کي ٿرڻ ۾ حد ڪريو ڇڏين. مسواڙون ۽ کاڌي جو سامان
هتي ڪراچي کان وڌيڪ مهانگو آهي. خاص ڪري ڪوٽلي جي مهانگائيءَ جي
تو حد آهي. 5 رپيا في من ملن ٿا.

سلمي ۾ ڪو ڪپڙو ڪونو ٿو ملي. پر جيڪي ماڻهو اڳي رهاڪو آهن. تن
مان به ڪيترن جا گهڙ خالي ڪرايا پيا وڃن. اها ڳالهه هڪ معزز کان ٻڌيم.
جواتي رهي آيو آهي. ان تي اعتبار ئي نٿو اچي.

اسان ٻيئي ٽڪل ۽ بيمار آهيون. مڪمل آرام وٺي، تندرست ٿيڻ گهرون
 ٿا. جيڪڏهن خدا گهريو ته. ماشاء الله.

شهر خالي ست ز عشاق مگر کز طرفي

دستي از غيب برون آيد کاري بکند

مظهر علي شاه کي سلام ڏج. اميد ته هاڻ تون تندرست ۽ بهتر هوندين.

حد کان وڌيڪ ڪم نه ڪر. اها غلط بچت آهي. خدا حافظ.

”ننڍي وڏي کي پيار جي نظر سان ڏس، ڇاڪاڻ ته سچي محبت جي
 تقاضا اها آهي.“ (شيڪسپيئر)

تنهنجو پيار ڪندڙ

امداد

[هيءُ سولن کان سندن حال احوال ۽ يادگيريءَ جو خط آهي.]

(58)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

ڪراچي

20 - آگسٽ 1944ع

پيارا سيد صاحب،

مهرباني ڪري امير جي بخار جي ڊگريءَ جي خبر موڪليندا. اميد ته هاڻ

سندس حالت سڌري هوندي.

پيار ڪندڙ

امداد قاضي

[امير حيدر کي ٿاڻيائيڊ ٿي پيو هو. ان لاءِ سندس طبع پرسي ڪن ٿا.]

(59)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

ڪراچي

(تاريخ کان لکيل)

پيارا شاه صاحب،

بيغام لاءِ مهرباني. آڇ ڏيڍ بجي مسلم هاسٽل ۾ ليڪچر لاءِ وڃي

رهيو آهيان. مون کي پتو نه آهي ته توکي اتي مون سان گڏجي هلڻ سهوليت

وارو ٿيندو يا نه. منهنجي مرضي آهي ته تون مون سان گڏجي هلين. گاڏيءَ ۾ اسان موٽندي ڳالهائي سگهنداسون. هي آءُ انڪري چوان ٿو ته مون کي 4 بجي پيءَ جڳهه تي وڃڻو آهي هاسٽل مان موٽڻ بعد سڌو اوڏانهين هليو ويندس. ڪوشش ڪج جيڪڏهن ملي سگهين. مون کي توهان گهڻو ڳالهائڻو آهي. آءُ گاڏيءَ ۾ پوري ڏيڍ بجي تون وٽ ايندس - انشاءَ الله تعاليٰ. پيار ۽ سلام.

تنهنجو مخلص

امداد قاضي

[قاضي صاحب کان ان ڏينهن ملڻ لاءِ وقت گهريو اٿم. ان جي جواب ۾ هي خط موڪليو اٿن.]

(60)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

سن نه ڇڏج. منهنجو ماڻهو ايڏاهين اچي ٿو.

آءُ. آءُ. قاضي.

[هن تاريخ ۽ سن لکيل نه آهي، انڪري پتو نٿو پئجي سگهي ته

ڪهڙي سلسلي ۾ تاريخ لکيل آهي.]

(61)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

ڪراچي

6 - اپريل، 1945ع

پيارا سيد صاحب،

امير کي چيل هو ته 4 تاريخ اچي، جو چوڪرن جي داخلا سينٽ پشٽرڪ

اسڪول ۾ نون ڪلاسن منجهه 5 تاريخ رکيل هئي.

هي 5 تاريخ پهچي نه سگهيو، مون پرنسيپال کي لکيو ته اڄ تائين

ترسي، پر اڄ به نه آيو. امير کي سستي ڪرڻ نه ڏني وڃي. تعليم ايتري اهم

نه آهي جيتري تاديپ. مهرباني ڪري هن کي جلد تاريخ ڪرائي گهرائي وٺ.

مون کي اميد آهي ته تو منهنجو گڏيل مشورو، توکي ۽ پير صاحب کي ڏنل نه وساريو هوندو ۽ هڪ ننڍي جڳهه منهنجي چوڻ موجب پري هونديو. توکي پوءِ معلوم ٿيندو ته منهنجو اهو مشورو انصاف تي مبني آهي.

تنهنجو مخلص

آءُ، آءُ، قاضي

[سنڌ مدرسو ۾ ڪنهن ماڻهوءَ جي رڪن بابت هدايت آهي.]

(62)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

ڪراچي

(تاريخ کان لکيل)

پيارا سيد صاحب،

مون کي ڪن خانگي ۽ ڪن پبلڪ مسئلن تي توسان گفتگو ڪرڻي آهي. پر مون کي ڊپ آهي ته تون هن وقت مشغول هوندين. بهرحال جيڪڏهن توکي وقت ملي سگهي، ته مون کي مل. جيئن تبادلِ خيال ڪري سگهون. هن سان گڏ هڪ خط پروفيسر گهنشام جو توڏي موڪليان ٿو. جيڪڏهن اڄ وقت ملي سگهي ته کيس ڏج. جيڪڏهن خط ڏيڻ نامناسب نظر اچيئي، ته پوءِ خط ڏيڻ جي تڪليف نه ڪج. پوءِ آءُ ڪنهن ٻئي ذريعي کيس موڪلڻ جي ڪوشش ڪندس.

سلام پير صاحب ۽ شاه صاحب کي رسن.

مخلص

امداد قاضي

[هيءُ خط 1945ع ڌاري جو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. جڏهن کان اسان جا تعلقات ڪانگريس ڪارڪنن سان وري ٻيهر پيدا ٿيا. انڪري هن جاءِ تي آندو اٿم. سنڌ مسلم ليگ ۾ ان وقت اختلاف هئا. مسڪن آهي انهن جي دور ڪرائڻ لاءِ گفتگو ڪرڻ گهري هجين.]

(63)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

پيسٽن جي هائوس، ڪراچي
16 - اپريل 1945ع

پيارا شاه،

تنهنجي خط نه صرف مون کي پر مسز قاضيءَ کي به عجب ۾ وجهي ڇڏيو. ايتري قدر جو هن سولن وڃڻ مهمل ڪري ڇڏيو آهي. پر خط ۾ تنهنجي طبيعت جي جا جهلڪ نظر اچي ٿي، ان ۾ اسان توسان همدردي آهيون. اسان امير جي تعليم هن عمر ۾ خراب ڪرڻ نٿا چاهيون، اسان جي چئن سالن جي محنت اسان کي ياد آهي. اسان فيصلو ڪيو آهي ته سولن نٿا وڃون. اسان اڳيئي ٻه هزار رپيا پاڙن ۽ مساوڙ تي خرچي چڪا آهيون ۽ اڃا به خرچ ڪرڻا اٿئون. تو امداد لاءِ پوريءَ طرح مون کي نه سمجهيو آهي. مون چيو ته نئون سال اپريل ۾ شروع ٿيو آهي. جيڪڏهن اسان انگلينڊ نه وياسون، ته هي پلي اچي. مهرباني ڪري امير کي يڪدم موڪل. جيئن ته نوان ڪلاس هاڻ شروع ٿيا آهن. اسان هن جو يڪدم هتي اچڻ چاهيون ٿا. ڪنهن به صورت ۾ ڪمزور نه ٿي. چئن سالن ۾ رڳو اڄ امير کي ڪنٽرول ۾ رکڻ جي ڪوشش ڪئي اٿم. پر ڇا ڪجي. جڏهن والدين جي ڪمزوري موجود آهي!

وڌيڪ پوءِ لکنڊس. پر امير حيدر کي يڪدم موڪل.

تنهنجو

امداد قاضي

[امير حيدر جو ڪن سببن ڪري، پڙهڻ لاءِ قاضي صاحب ڏي نه وڃڻ-
هيءَ بيا هيٺيان ٿي خط انهيءَ بنسبت آهن.]

(64)

(سنڌيءَ ۾)

ڪراچي

23 - اپريل، 1945ع

شاه صاحب،

مون ڪالهه تار ڪئي ته امداد کي هڪدم ڏياري موڪليو. اڃا تائين امداد ڪونه پهتو آهي. تون پائين ٿو ته امداد ۽ امير مون کي توکان گهٽ پيارا آهن.

پر منهنجي امان ۽ تون امير کي ڪارڻ پٺيان آهيو. هي وقت آهي، جنهن ۾ سندس درست ٿيڻ يا نه ٿيڻ جو موقعو آهي. سندس ضد کي ڊگهي رسي ڏيڻ يا تاديپ ڪرڻ تي سندس زندگيءَ جو مدار آهي، ارادو به ڪا شيءِ ٿيندي آهي. هتي اسان وٽ يار محمد ڪهاوڙ جا چوڪرا هئا. جيسين هو ٿورو به کين منهن ڏيندو هو، تيسين کين سڌريا. پوءِ مون چيومانس ته يا وٺي وڃين يا چوڻ ته آءُ توهان کي ڪجهه به کين ٿو ڏيئي سگهان- وڃي قاضي صاحب يا منسز قاضيءَ کان گهرو يا بڪ مرو! نتيجو اهو ٿيو آهي ته اهي چوڪرا اڄ آڻڻدي ۽ هر ڪم لاءِ تيار آهن. انهن ۾ ڪئريڪٽر پيدا ٿي ويو آهي. هو هر ڳالهه خوشيءَ سان قبولين ٿا.

محترم اديءَ صاحبه کي منهنجي پاران چئو ته امان تون منهنجي ڌيءَ آهين، مون کي امير توکان گهٽ پيارو نه آهي، پر توکي خبر نه آهي ته ٻار ڇا ۾ سڌرنندو ۽ ڇا ۾ ڪرندو آهي.

زياده ڇا لکان!

تنهنجو

امداد قاضي

(65)

(سنڌيءَ ۾)

ڪراچي

27 - اپريل، 1945ع

شاه صاحب، وعلیکم السلام.

اوهان جو نواز شنامو مليو. احوال معلوم ٿيو. اها خدا جي مهرباني هئي ته توهان مون کي امير جو خط موڪليو. آءُ خود حيرت ۾ هوس، پر مون کي ڪجهه ڪجهه احوال معلوم ٿي ويا هئا.

امير جي پويان اهي ماڻهو پيل آهن. جن جو غرض امير جي رستي اوهان سان صرف رسوخ پيدا ڪرڻ جو نه آهي، پر انهيءَ کان به اڳيرو. نالن وٺڻ جو ضرور نه آهي.

ميان غلام حيدر شاه اڃا ننڍو آهي. دنيا جي حالتن کان غير واقف ۽ نيڪ دل انسان آهي. هو دنيا جي ماڻهن جي نيتن ۽ طريقن کان واقف نه آهي. پر هن قصي جو بنياد جيترو ظاهر ڏسڻ ۾ اچي ٿو، تنهن کان اڳيرو آهي. اوهين سمجهي نٿا سگهو ته جنهن ٻار پنج سال هڪ هنڌ گهر ڪيو هجي، سو ڪيئن بغير وجهه اهو گهر ڇڏڻ گهرندو. اهي سڀ ڳالهيون اوهان جي گهري ويچار جي قابل آهن. آءُ فقط ايترو چوان ٿو ته پاڻهي مستقبل انهيءَ معما کي کوليندو. پوءِ اوهان کي خبر پوندي.

بي حقيقت ڇا آهي ته ٻي تاريخ مٿي تي اسان وري سولن وڃڻ جو ارادو ڪيو آهي. اڳيان ٽڪيٽ خراب ٿي ويا. وري ٻيا ورتا اٿئون. جيڪڏهن تڪليف نه ٿئي، ته پهرين [تاريخ] هتي اچو، ته چار ڳالهيون ٿي سگهن.

ٻيءَ صورت ۾ جيڪڏهن مرضي هجي ته، امير کي هتي ڇڏي وڃون، جيتوڻيڪ هاڻي ظاهراً ته نيڪ آهي. سندس ضد ۽ بي ادبيءَ کي ڇڏي ڏيڻ کان اهي خاميون سندس طبيعت مان ڪڍڻ بهتر ٿيندو. ان جو فيصلو اوهان پاڻ ڪريو. اسان جا 60 ورهيه اڃا ويا آهن. انهيءَ جو فيصلو اڃا ڪري نٿا سگهن. هنن پنجن ورهين ۾ مون فقط هڪ ڏينهن تڪو ٿي کيس سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. اهو هن مهيني جي 10 تاريخ.

ان جو نتيجو اهڙو همت افزا ثابت ٿيو، جو مون کي يقين آهي، جو امير مان ضد کي ڪڍڻ آسان ٿيندو، پر توهين بهتر ڄاڻو ٿا ۽ ٻار توهان جو آهي. منهنجو حق مٿس نه آهي. وڌيڪ مرضيءَ جا مالڪ آهيو. زياده خير.

تنهنجو

امداد قاضي

(66)

(سنڌيءَ ۾)

ڪراچي

27 - اپريل، 1945ع

شاه صاحب،

اڄ صبح جو مون هڪ چٽي پوسٽ ڪئي آهي. پر وري خيال آيم ته اسين سيئي ٻار ٿيندا ٿا وڃون. امير پاڻهي راضي ٿي ويندو، ان جو بار اسان تي

آهي. ان بابت اوهان ڪوبه ويچار نه ڪريو. ٻن مهينن لاءِ نه خط لکوس، نه پيسو موڪليوس- ڇڻ ته توهين سندس لکڻ مان رنج آهيو. هتي اسان نئون دستور اختيار ڪري، خرچي ڏيڻ جو مستقل دستور ڪڍيو آهي. کين نقد پيسا معمولي طريقي سان خرچيءَ لاءِ ڏنا ويندا. توهان کان تقاضا ئي ڪونه ڪندو. باقي ضرورت رهي ته امداد کي هڪدم هيڏانهن روانو ڪيو. توهان خود اسان جي سولن وڃڻ کان اڳ، هتي نه اچو ته بهتر- جيئن امير اوهان کي ڏسي ئي نه، مون کي خوف آهي ته ٻن ٽن مهينن ۾ اوهان کي سخت انتظار سان منهن ڏيڻو پوندو. پوءِ هي ڳالهون بالڪل خسيس ۽ بي معنيٰ نظر اينديون. بهتر آهي ته هي ڳالهون اسان کي فيصل ڪرڻ ڏيو. ٻاراڻيءَ ڳالهه کي طوالت نه ڏجي. مون کي ڊپ آهي ته اسين خود ٻاراڻپ جي تعريف جي احاطي اندر نه اچي وڃون! هاڻ في امان الله. امداد کي جلد روانو ڪريو.

انشاء الله العزيز 2 مئي اسان سولن روانا ٿي وينداسون. اوهان ڏهه منشي موڪليندا، ته به امير اسان سان هلندو. اهو ويچار ئي لاهي ڇڏيو. هاڻي فيصلو مون کي هٿ ۾ وٺڻو آهي.

تنهنجو

امداد

(67)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

سولن

10 - جولاءِ، 1945ع

بيارا سيد صاحب،

اسان اسٽيشن تي آياسون ٿي ته توکي ڏسون. پر هو سازگار نه ٿي. جيڪڏهن تون واقف ٿيڻ چاهين تو ته اسان ڪڏهن واپس موٽنداسون ته انشاء الله اسان 3 تاريخ آگسٽ نڪري، چوٿينءَ ڌاري ڪراچيءَ پهچي وينداسون. جيڪڏهن مير غلام علي خان سان ملڻ جو موقعو مليئي، ته مهرباني ڪري کيس چئج ته ڇوڪرا تندرست آهن. هن مهيني جي آخر ڌاري اينداسون. هن ظاهر ڪيو هو ته سولن ايندو تنهنڪري وقت اندر کين جواب موڪلجي ٿو ته اسان خود واپس اچي رهيا آهيون.

اميد ته جڏهين اسان ڪراچيءَ پهچنداسون ته ان وقت کان اڳ تون موتي ڪراچيءَ پهچي ويندين. مون کي توهان ڪن مسئلن بابت ڳالهه ٻوله ڪرڻي آهي. اميد ته اوهان سلامتيءَ سان واپس ملڪ پهچندا.

تنهنجو پيار ڪندڙ

امداد قاضي

[لاڙڊ ويول آل انڊيا ائيني مسئلن تي هندستان جي مکيه پارٽين سان گفتگو ڪرڻ لاءِ سلسلي ۾ ميٽنگ گهرائي هئي. مسلم ليگ ۽ ڪانگريس ورڪنگ ڪاميٽين کي به ان موقعي تي سندن ليڊرن صلاح مصلحت لاءِ اتي گهرايو هو. آءٌ ۽ ڪي دوست سنڌ مان ان موقعي تي ويا هئاسون. مون امير کي خط لکيو هو ته اسٽيشن تي ملي. گاڏي ڪانه بيٺي. هو اسٽيشن تي آيل هو.]

(68)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

بيسٽن جي هائوس، ڪراچي

29 - سيپٽمبر 1945ع

پيارا سيد صاحب،

مون کي قاضي احمد ايل. ايل. بي. ايم. اي ائڊووڪيٽ ۽ ليڪچرار مسلم ڪاليج ڪراچيءَ کي توهان تعارف ڪرائڻ ۾ خوشي ٿي ٿي. هن کي اٺن سالن کان روزانو ڪاليج جي ڏينهن کان ڏسندو آيو آهيان. هي نسلي طور اسلامي. ان جي پيغمبر ۽ خدا سان محبت رکندو آيو آهي. هن کي مذهب جو ٻين ڳالهين کان گهڻو خيال رهي ٿو. هن جي ڳوٺ جا ووٽر ۽ سندس تڪ جا ڪيترائي ماڻهو سندس چوڻ موجب کيس اسيمبليءَ جي ميمبريءَ لاءِ بيٺن واسطي چئي رهيا آهن. هن جو مخالف ان پڙهيل آهي. پر تو کي آزمودي موجب معلوم ٿيو هوندو ته هو ڪهڙو ماڻهو آهي. هن جي ڀارت اٿو.

تنهنجو مخلص

ا. ا. قاضي

[اسيمبليءَ جي نين چونڊن لاءِ تڪيڻ ورهائڻ وقت قاضي احمد محمد ڏيپلي واري هيءَ سنارشي خط قاضي صاحب کان آندو هو.]

(69)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

ڪراچي

15 - ڊسمبر، 1945ع

پيارا سيد صاحب،

مون مير غلام علي خان کي گهرايو هو ۽ هو هاڻ موتي ويو آهي. چوي ٿو ته هي حيدرآباد ۾ هوندو ۽ جڏهين به آءُ کيس گهرائيندس، هو اچڻ لاءِ تيار رهندو. جيڪڏهن تون سڄي مسئلي تي غور ڪري هڪ ڏينهن لاءِ هتي اچين ته شايد هي جهڳڙو اڃا به تاري سگهجي.

جنهن ڏينهن تون وئين، ڪهڙي اهو به مناسب نه ڄاتو ته مون کي، توهان ٻنهي ۾ ڪهڙيون ڳالهيون ٿيون، ان بابت اطلاع ڏئي. هو زور آور ماڻهو آهي، تنهنڪري کيس سندس راءِ کان ڦيرائي نه سگهيو. پر توکي ۽ مير غلام علي خان کي مستقبل جو خيال رکڻ گهرجي. حالتن کي درست ڪرڻ لاءِ هي منهنجي آخري ڪوشش آهي. جيڪڏهن پانئين ته ڳالهين مان ڪو خاطر خواه نتيجو نڪرندو، ته مهرباني ڪري يڪدم هيڏانهن اچ. اتفاقاً محمد صالح شورو ملي ويو اٿم. کيس توکي وٺڻ لاءِ موڪليان ٿو.

تنهنجو مخلص

آءُ. آءُ. قاضي

[ان وقت مسلم ليگ ۾ چونڊن تان اختلاف وڌي ويل هئا، هڪ طرف وزارت ڏر هئي، جنهن ۾ سر غلام حسين، پير الاهي بخش، خانبهادر ڪهڙو ۽ مير غلام علي خان هئا، ۽ ٻئي طرف صوبي سنڌ مسلم ليگ جو گروهه هو، جنهن ۾ غلام نبي خان پٺاڻ، سيد ميان خير شاه، سيد غلام حيدر شاه، رئيس غلام مصطفيٰ خان پرڳڙي وغيره هئا. قاضي صاحب مسلم گروهن ۾ سمجهوتي آڻڻ لاءِ ڪوشش ڪئي ٿي. هي خط ان سلسلي ۾ هو. پر اختلاف ايتري قدر زور وٺي ويا هئا، جو ڪو سمجهوتو ٿي نه سگهيو.]

فصل ٽيون

قاضي صاحب جا خط (1946 - 1967)

(70)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

ڪراچي
(تاريخ کان لکيل)

پيارا پيءُ،

خط لکي موڪل ته طبيعت ڪيئن اٿئي! آءُ آيس ٿي، پر توکي طبيعت جي
ناسازيءَ جي حالت ۾ تڪليف ڏيڻ نه گهرير، ماڻهن سان ملڻ ۾ توکي ٽڪاوٽ ٿيندي
هوندي. پينسل سان هڪ اکر لکڻ ڪافي ٿيندو، ته بخار هن وقت ڪيترو آهي.
تنهنجو مخلص
امداد قاضي

[ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته ڪنهن وقت بيمار ٿيو آهيان، ۽ قاضي صاحب خط
لکي طبيعت پرسي ڪئي آهي.]

(71)

پيسٽن جي هائوس ڪراچي

26 - اپريل، 1947ع

پيارا شاه صاحب،

پنهنجي ڪتاب (نئين سنڌ لاءِ جدوجهد) جو مسودو مون ڏي موڪلڻ لاءِ
مهريائي. آءُ هر روز تنهنجي پروگرام بابت پڇا پيو ڪريان، پر پتو پئجي نه
سگهيو آهي. آءُ گذريل مهيني کان طبيعت ۾ بي چاڪ رهڻ ڪري ڪجهه

ڪري نه سگهيو آهيان. مون خيال ڪيو هو ته تون ڪراچيءَ ايندين، ته اتي ملڻ جو موقعو ملندو. تنهنڪري هن کان اڳ لکي نه سگهيو آهيان. آءُ قلمي نسخو موٽائي موڪليان ٿو. منجهس ڪا درست ڪرڻ جهڙي ڳالهه نه آهي. سواءِ تائپ جي چڪن جي. اهو دلچسپ ڪتاب آهي. پهرين 9 فصلن ۾ وڌيڪ وضاحت ٿيڻ گهربي هئي. اميد ته جلد هتي ملڻ ٿيندو.

تنهنجو مخلص

آءُ. آءُ. قاضي

[سارو 1946ع جو سال آل انڊيا مسلم ليگ جي پشتيءَ سان وزارت پارٽي ۽ اسان جي وچ ۾ تصادم رهيو. آخر ۾ ضمني چونڊن ۾ سال جي آخر ڌاري اسان جو گروهه وزارت پارٽيءَ ۽ مسلم ليگ جي مقابلي ۾ شڪست کائي ويو. ان کان پوءِ ڳوٺ ويهي، سنڌ جي گذشتہ سياسي تاريخ تي ڪتاب لکيم، جنهن جو نالو ”ٽئين سنڌ لاءِ جدوجهد“ رکيم. قاضي صاحب ڏي اهو ڪتاب ڏسڻ لاءِ موڪليو هوم. هي ۽ ٻيو خط ان سلسلي ۾ آهن.]

(72)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

پيسٽن جي هائوس ڪراچي

27 - اپريل، 1947ع

پيارا شاه صاحب،

جنهن ڏينهن تو پنهنجي لکيل ڪتاب جو قلمي نسخو موڪليو، ان وقت کان تنهنجي پروگرام جي پڇا ڪئي اٿم، پر پتو نه پيو اٿم. 8 بجي صبح جو هڪ نوجوان آيو، ڪتاب موٽائي وٺي ويو ۽ ڇڏي ڇڏي. ان وقت آءُ غسل خاني ۾ هوس. نوڪر چيس ته 10 بجي اچي، پر ان کان پوءِ وري ڪونه آيو. مون هڪ نوٽ لکي ڪتاب سان شامل ڪري، موڪلڻ لاءِ رکي ڇڏيو هو. پر پتو ڪونه اٿم ته ڪتاب ڪٿي موڪليان. جڏهن ڪراچيءَ اچين، ته مون وٽ ضرور اچج. هتي جڏهن اچين ٿو ۽ موٽيو وڃين، ته ان جو پتو مون کي ڪونه ٿو پوي. اميد ته خوش هوندا.

تنهنجو مخلص

آءُ. آءُ. قاضي

(73)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

پيسٽن جي هائوس، ڪراچي

4 - سيپٽمبر، 1947ع

پيارا شاھ،

خدا جو شڪر جو مون کي، توکي ٻٽي مبارڪن ڏيڻ لاءِ موقعو مليو آهي. هڪڙو ته امير حيدر تندرست ٿيو آهي. ان کي منهنجو پيار ڏج. ٻيو تنهنجي ڪالھوڪي شام جي بصيرت افروز تقرير تي. تنهنجو تاريخي تجزيو نه صرف ممتاز هو، پر صحيح پڻ هو. سرهند تي ابن عربيءَ جا رد عمل پوري طرح بيان ڪيل هئا. اهڙي طرح نور محمد ڪلهوڙي جو ڪردار واضع ڪيل هو.

منهنجي خواهش آهي ته سنڌي پوري طرح بيدار ٿي، لطيف جي پيغام تي عمل ڪن، ۽ ان جو پيغام دنيا تائين هڪ آواز سان پهچائين.

اسان وٽ املهه ماڻڪ شاعر آهي، جو هر ملڪ جي شاعرن کان گهڻو مٿي بيٺو آهي. هي ڪهڙو نه روحاني مظهر آهي! هن کي پڙهڻ ۽ سمجهڻ بعد روحانيت ۾ ڪير نه مچندو؟ خدا توکي برڪتن سان مالا مال ڪري!

تنهنجو پيار ڪندڙ

امداد

[منهنجي جنهن تقرير طرف توجهه ڇڪايو اٿن. اها مون شاھ عبداللطيف جي قومي تخيل بنسبت جمشيد لنگر لاج (راڪ هائوس) ۾ 3 سيپٽمبر 1947ع تي ڪئي هئي، جا پوءِ انگريزيءَ ۾ سائیکلو اسٽائيل ڪري ورهائي ويئي هئي.]

(74)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

پيسٽن جي هائوس، ڪراچي

24 - آڪٽوبر، 1947ع

پيارا شاھ صاحب،

عيد مبارڪ پهرين توکي، پوءِ ساري ڪٽنب کي ڏيان ٿو. اصل سبب چوڪرن کي هميشه وانگر، نه رهائڻ جو اهو آهي، ته اسان بيٺي بي چاڪ ٿي پيا آهيون، ۽ تندرست ٿيڻ لاءِ آخري علاج ان ۾ ڳوليو

اٿڻون، ته ملڪ جي تبديلي ڪريون. جيڪڏهن خدا گهريو، ته اسان هي ملڪ 10 ڏينهن اندر ڇڏي، ولايت روانا ٿي وينداسون - خدا کي معلوم ته ڪيتري وقت تائين. مون سڀ چوڪرا مائٽن ڏي موڪلي ڇڏيا آهن. مون کي معلوم ٿيو آهي ته تون 27 تاريخ ڪراچيءَ اچڻ وارو آهين. اميد ته ولايت وڃڻ کان اڳ توسان ملاقات ٿيندي. هيءَ خبر مون ڪنهن کي نه ٻڌائي آهي. خود پنهنجي پيڻن ۽ ڪٽنب جي ڪنهن به ڀاتيءَ کي نه ٻڌائي اٿم. تنهنڪري ان کي مخفي رکج ۽ ڪنهن کي نه ٻڌائج. آءُ ان جو سبب توکي ٻڌائيندس، جڏهن روبرو ملنداسون. خود ميان علي محمد کي به ان جي خبر نه آهي. آءُ توکان معافي وٺان ٿو، ان ڪري جو مون چوڪرا اڃا موٽائي گهر نه آندا آهن - يعني امير حيدر ۽ امداد، جو مون کي خبر آهي ته اها غلطي ٿيندي، جو جڏهن اسان ولايت وڃي رهيا آهيون، ته کين هفتي ڏيڍ لاءِ هتي گهرائي وٺان. اميد ته امير حيدر هن وقت بلڪل چاڪ ٿيو هوندو.

سلام ۽ عيد مبارڪ.

تنهنجو پيار ڪندڙ

امداد

[پاڪستان قائم ٿيڻ بعد ٻنهي ملڪن ۾ مذهب جي نالي ۾ هندن، مسلمانن ۽ سڪن جا نفرت ۽ نفاق جي هوا پکيڙي، جنهن ۾ لکها ماڻهو قتل ٿيا ۽ ڪروڙها ماڻهن کي دربدر ٿيڻو پيو. ان هن حساس دل ۽ صوفي منش کي نهايت صدمو پهچايو. هو ٻيئي بي چاڪ ٿي پيا. تنهنڪري لاچار وطن ڇڏڻ جو ارادو ڪيائون.]

(75)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

انگلند

3 - ڊسمبر، 1947ع

پيارا سيد صاحب،

اسان هڪ هفتي کان هتي آهيون. تنهنجي مهرباني، جو اسان کي الوداع ڪرڻ لاءِ جهاز تائين اماڻڻ آئين.

اسان سارو وقت درد پيريءَ دل سان غريب سنڌ، لطيف جي پيغام، اسلام ۽ غريبن جي مستقبل بابت سوچي رهيا آهيون. غريب شيخ عبدالمجيد موجوده حالات ۾ ڪهڙيءَ طرح گذاري رهيو آهي؟ آءٌ هن کان موڪلائي به نه سگهيس، اسان کي ملڪ ڇڏڻ لاءِ نهايت تورو وقت مليو. مهرباني ڪري منهنجي طرفان هن کان معافي وٺج. هن ۽ راشدي صاحب کي سلام ڏج.

اسان جون دليون رت روئن ٿيون، جڏهن فڪر ڪريون ٿا ته ڇا ٿيڻ گهربو هو ۽ ڇا ٿي پيو! ماڻهو دنيا کي بهشت بنائي سگهي ٿو. پر ان جي عيوض هن کي دنيا کي دوزخ بنائڻ پسند اچي ٿو. ان لاءِ ڪو علاج آهي يا نه؟ اهو سڀ مذهب ۽ خدا جي نالي ۾ ڪيو وڃي ٿو! وڏي شان وارا مسلمان، سک، سناتني- ڪهڙي نه عجيب مذهبي تثليث آهي! تن تي خدا جي لعنت هجي، جن اهڙا ڪم ڪيا. انسانيت، فضيلت ۽ شرافت کي تماشو ڪئي بنايو اٿن. اهي عجيب مذهبي ماڻهو بنايا آهن. جيڪڏهن اهي، جيڪي ڪن ٿا سي مذهب آهن، ته اهي جيترو جلد ختم ٿيڻ گهرجن اوترو بهتر آهي.

توڪي ياد آهي ته اسان جو ڪرشنا مورتي جڏهن زمان کان مٿي ٿيڻ جو ذڪر ڪري رهيو هو، ته ان جو محرڪ جذبو (Incentive) آڊولف هڪسلي جي ڪتاب (Time Must Have A Stop) مان هو. جيڪڏهن اهو ڪتاب هٿ اچي سگهيو، ته پڙهي مون کي خبر موڪل ته تنهنجو ان لاءِ ڪهڙو خيال آهي. اسان کي پنهنجي ۽ پٽن جي احوال کان واقف ڪندو رهج. مسز قاضي کين پيار موڪلي ٿي.

تنهنجو پيار ڪندڙ

امداد

[خط جو مضمون خود وضاحت ڪري ٿو وڌيڪ ضرورت نه آهي].

(76)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

انگلنڊ

(تاريخ کان لکيل)

بيارا شاه صاحب،

توکان خط نه اچڻ جي حالت ۾ مون هڪ ڪتاب لکڻ شروع ڪيو آهي، جڏهن پورو ٿيندو ته موٽنداسون، اهو پيغمبر اسلام ته هو، جنهن پهريون دفعو ٻڌندڙن لاءِ عجيب پيغام ڏنو-

”طلب العلم فريضة علي كل مسلم و مسلمة“

ها، نه صرف مرد پر زالون به علم پرائين. اهڙي ڳالهه ان کان اڳ نه ٻڌايل هئي، جنهن موجب زالن تي به علم پرائڻ فرض مقرر ڪيو ويو. ڪيتريون مسلمان عورتون علم پرائين ٿيون؟ افسوس آهي سندن مسلمانا والدين تي. ڇا اهي مسلمان آهن؟ تون سمجهين ٿو ته جي هي واقعي مسلمان هجن ها، ته دنيا ۾ اوج تي نه هجن ها.

”مسلمان ڪهاوڻ مشڪل هوي“ (گرونان ڪ)

تون ڪين تعليم لاءِ پريوڱندا ڪر. هو ڏوهن ڪرڻ بعد وڪيلن لاءِ پنهنجي ملڪيت ويندي زال جي نٿ وڪڻڻ کان به نٿا رهن. ان کان منع ڪرين. هر هنڌ وڃ ۽ واکا ڪر- ايترو ڏاڍو جيترو پڇي سگهڻي. خدا توکي طاقت ڏيندو. تون هن دور جو بلال (موذن) ٿي، ”حي الفلاح“ چو! پوءِ فلاح اهي حاصل ڪندا، جن لاءِ قرآن چوي ٿو ته ”قد افلح من تزكاها“. جيڪي تزڪيه نفس حاصل ڪندا، سي ئي فلاح حاصل ڪري سگهندا. دانهن ڪرڻ جو وقت اچي ويو آهي. پلي ته ٻوڙا ۽ بدبخت سٽل به ٻڌن. دانهون ڪر. هدايت لاءِ هر هنڌ وڃ. زميندارن کي عرض ڪري شرمائي، ڏوهن کان باز رک. ڪين تعليم ۽ سڌاري جي ڪمن طرف دلچسپي ڏيار. ته وڪيل نه ڪن پوءِ پلي جيل ۾ وڃن. اهو ڪم شروع ڪر. جيڪڏهن خدا گهريو، ته جلد آءُ به توسان گڏ ڪم ڪندس.

بيو ڪوبه هي منهنجا خط نه ڏسي. اهي صرف تنهنجي هدايت لاءِ آهن. جيڪڏهن منهنجا انگريزي خط اثر نه ڪن، ته سنڌيءَ ۾ لکڻ شروع ڪندس. پاڻ، بيدار ٿي! ماڻهن کي خبردار ڪر! آرام نه ڪر! آءُ جلد وري لکندس. دنياوي اقتدار ۽ عزتون، صرف ڌوڪو. نمائش ۽ ڪوڙيون آهن. جيڪي اقتدار ۾ هجن، تن کي چئو ته خدا جي سڄي عبادت، پاڻ، پٽن ۽ ڌين کي تعليم ڏيارڻ ۾ آهي. ڌيون ”ام القوم“ آهن. خدا تنهنجو مددگار آهي!

تنهنجو

امداد قاضي

(انگريزيءَ مان ترجمو)

45 - ايومينو روڊ، لنڊن

S.E- 20

23 - ڊسمبر، 1949ء

پيارا سيد صاحب،

پورا ٻه سال ۽ ٻه مهينا گذريا آهن. جڏهين تو اسان کي هيڏانهين اچڻ لاءِ جهاز ۾ چاڙهيو هو. ان وچ ۾ ڪا گهڻي لکپڙهه ڪانه ٿي آهي. تو اسان کي ٻن سالن کان پوءِ ياد ڪيو آهي. ليڪن اسان توکي هر روز ياد رکندا آيا آهيون. ۽ هميشه امير ۽ امداد جي ڏسڻ لاءِ دل پئي گهريو آهي. هن خط اسان کي ايتري خوشي ڏني آهي، جو ظاهر ڪري نٿو سگهان. هڪ ايماندار ماڻهوءَ لاءِ ڪير نه هن طرح جا خيال رکندو.

جڏا قومي ڪه ڏيد حق بود ديدار شان

مسلم دنيا اهڙن ماڻهن کان اڄ کان وڌيڪ ڪڏهين به زياده خالي نه رهي آهي. انهن کي ڏسڻ سان خدا ياد پوي ٿو. پراچ ڪلهه جي اڪثر ماڻهن کي ڏسڻ بعد شيطان جي يادگيري پوي ٿي.

يا خدا ڪيستائين هيءَ حالت قائم رهندي؟ خدا جي محبت رکندڙ ۽ ان جا ڳولائو خود لطيف جي سرزمين مان به غائب ٿيندا وڃن. اهو چوڻ صحيح نه ٿيندو ته قرآن ۽ لطيف هوندي به اسان خالي هجئون. لطيف ڪهڙيءَ طرح نه اسان جهڙن ردي ماڻهن کي دلداري ڏئي ٿو.

هڙ ۾ ڪين هيون، هونئين هن نه چاڙهيا،

سارو ڏينهن سمونڊ تي، لهي سڄ ويون،

جڏهين صاحب سبب ڪيون، تڏهين ستر ٿيا سيد چوي.

وري هيءَ مصرع ڪيڏي نه دلپسند آهي-

مون اڀي تڙ وٽ پرين پڳهه چوڙيا،

ڪا مونهن ۾ گهٽ. نا ته سڄڻ سباجهو گهڻو.

جڏهين به تون اسان کي ڪوئيندين، اسان هليا اينداسون. خدا توتي ۽ ننڍڙن تي پنهنجي رحم جي نظر ڪري. ڪين منهنجا پيار ڏج ۽ تون به قبول ڪج.

تنهنجو پيار ڪندڙ

امداد قاضي

[هن کان پوءِ پاڻ 1951ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسلر جي اچي چارج ورتائون. ان کان پوءِ حيدرآباد ويڃڻ وقت اڪثر ٻيو ساڻن ملڻ ٿيندو هو.]

(78)

(انگريزي مان ترجمو)

حيدرآباد سنڌ.

27 - آگسٽ، 1952ع

پيارا شاھ صاحب،

مون کي پڪ آهي ته بروهيءَ توکي منهنجو پيغام پهچايو هوندو. جيئن ته ٿورو وقت هو ۽ خط پهچي نه سگهي ها، انڪري اهو پيغام موڪلڻ ته امداد کي پير محفوظ هٿ ولایت موڪل. اسان کي پياري امير کان سسيڪس مان خط پهتو آهي، اها تعجب جي ڳالهه هئي. هاڻ اميد ته اسان جو امير سني تعليم وٺي سگهندو. اميد ته هي طبيعت جو خيال به رکندو ۽ ٿڌي هوا کان پاڻ بچائيندو. آءُ کيس اهڙو خط لکان ٿو. اميد ته اوهان سڀ گهر ۾ خوش هوندا.

تنهنجو پيار ڪندڙ

امداد

(انگريزي مان ترجمو)

(79)

سنڌ يونيورسٽي

20 - سيپٽمبر، 1956ع

پيارا سيد صاحب،

خط لاءِ مهرباني. جهڳڙو سنڌ يونيورسٽيءَ ۽ سندس دشمنن جي وچ ۾ آهي ۽ ان جو بنياد صفا ڪوڙ تي رکيل آهي. سنڌ يونيورسٽيءَ جي خير خواهن لاءِ بهتر آهي ته هو هينئر ئي سجاڳ ٿين. ڇاڪاڻ ته هن دور ۾ اهو ڏکيو نه آهي ته ماڻهن کي برعلائي سگهجي.

تنهنجو مخلص

آءُ. آءُ. قاضي

وائيس چانسلر سنڌ يونيورسٽي.

[ان وقت ڌاري چند ماڻهن طرفان قاضي صاحب جي يونيورسٽيءَ جي پاليسيءَ خلاف اردو اخبارن ۾ پروپيگنڊا شروع ٿي ۽ ڪي خط لکي مکيه ماڻهن ڏي موڪليا ويا. حاتم ۽ مون کي جڏهين ان ڳالهه جو پتو پيو، ته قاضي صاحب جي طبيعت کي مدنظر رکي، مون خط لکيو ته ان تحريڪ ڪري تڪڙ ۾ ڪوبه قدم نه کڻندا. جيستائين آءُ ۽ حاتم اوهان سان ملي گفتگو نه ڪريون. ترت شاه پٽ جو ميلو لڳڻ وارو هو. ان تي ويندي مهل اسان پيئي وٽس وياسون. قاضي صاحب کي نهايت مضطرب حالت ۾ ڏٺوسون. مسز قاضي ان کان وڌيڪ، ڇي انهن حالتن هيٺ اسان يونيورسٽيءَ ۾ رهي ڪيئن سگهنداسون! گهڻيءَ منت سماجت ۽ سمجهائڻ کان پوءِ کين اتي رهڻ لاءِ رضامند ڪيوسون.]

(سنڌيءَ ۾)

(80)

حيدرآباد.

12 - جنوري 1960ع

عاليجاها،

دعوت نامي پهچي، ممنون ۽ مشڪور ڪيو.

اوهان کي موٽي ماڳن تي اچڻ جون مبارڪون هجن. ٺهيو به اتي ٿا. اوهان کي ياد هوندو ته گذريل وقت جڏهين ملڻ جو موقعو مليو هو، ته مسز قاضيءَ اختلاج القلب جي شڪايت ڪئي هئي. هڪ مهيني کان وري اها لاحق اٿس ۽ سندس ڪاٺڙ جي ڪمري ۾ وڃڻ به موقوف آهي. انهيءَ ڪري کيس اڪيلو ڇڏي نٿو سگهان. نه ته سن شريف ڏسڻ ۽ دريا جي ڪناري جي رونق محصل ڪرڻ ۽ ننڍن وڏن سان ملڻ لاءِ دل ٽپا ٿي ڏئي.

بمصادق- در دست ديگرست ز مامر سمند ما،

جي عاجزي آهي جي حياتيءَ بقا ڪيو، ته هڪ ڏينهن اچي زيارت ڪنداسون. اتي جيڪي صاحب دل ۽ ڄاڻو اچن، ته کين منهنجو پراڻو سوال سندن اڳيان پيش ڪيو وڃي، ته اسان جي سنڌ جي ئي سونهاري هي لفظ ڪهڙيءَ معنيٰ سان پيش ڪيا آهن!

”جي قيام مرڻ ته ڪر اوڏا سپرين،

تهان پوءِ سڄڻ واڏائون وصال جون“ (شاد)

سنڌ جو حقيقي شاه اهو هڪڙو آهي. مولائي تاج به سندس سهڻي مٿي تي رکايو آهي. شل سنڌين جي ساڻس محبت ڏينهان ڏينهن ترقي پذير هجي!
مولائي هڪ نعمت غير مترقبه سنڌين کي ڏني آهي. شل انهيءَ جو قدر ڪن، نه ته چئبو ته اکين ۽ دلين تي ڍڪڻ اٿن.

جي انهيءَ ست کان هلڪيري مصرع گهرجين، ته هيءَ آهي -
هلو هلو ڪاڪ تڙين، جتي گهڙجي نينهن،
نڪورات نه ڏينهن، هر ڪاپسي پرينءَ کي.

چئون ته قرآني آيت ڪا ڪين ياد اچي ٿي، جنهن جو تعلق هن ست سان هجي؟
شل الله خوش رکيو، ۽ منهنجي امداد ۽ امير ۾ برڪت وجهي - اسان جي اها دعا آهي.

مسز قاضي امير ۽ امداد کي پيار ٿي ڏئي، ۽ اوهان کي دعائون ۽ سلام.
زياده خير.

تنهنجو

امداد

[آڪٽوبر 1958ع ۾ ملڪ سان مارشل لا لاڳو ٿيڻ ڪري مون کي جيل ۾ موڪليو ويو، 1960ع ۾ بيماريءَ ڪري جيل کان ٻاهر ڪڍي سن جي ڳوٺ ۾ نظر بند ڪيائون. سگهڙي شاه حيدر عليه الرحمٰت جي ميلي جي موقعي تي ادبي ڪانفرنس لاءِ چند عالم دوست ماڻهن کي دعوت ڏيئي گهرايو ويو. قاضي صاحب کي عرض ڪيو ويو هو ته جيڪڏهن پاڻ اچڻ قبولين ته ساڳئي ڏينهن ڪين واپس موٽايو ويندو. پر مسز قاضيءَ جي ناچاڪائي ڪري اچڻ کان عذر واريائون.]

(81)

(انگريزي مان ترجمو)

حيدرآباد

31 - مارچ 1960ع

پيارا امداد.

امير شايد اسان کي وساري ڇڏيو آهي. شاه ۽ پيا سڀ گهر ۾ ڪيئن آهن؟ هن وقت ڇا تو پڙهين؟ تون هن وقت 25 سالن جو آهين. سن هينئر سهڙو

ڏسڻ ۾ ايندو هوندو. خاص ڪري دريا جي ڪناري سان. مترن ۽ ڪڻڪ جا
لابارا شايد ٿي ويا هجن. اهڙيءَ طرح تيلي پجن جي پوکن جو نظارو به گهٽجي
ويو هوندو.

توڏي، امير ڏي ۽ شاه ڏي پيار.

تنهنجو پيار ڪندڙ
امداد. آءٌ. قاضي

[هيءُ شفقت ڀريو خط قاضي صاحب منهنجي ننڍي پٽ امداد ڏانهن لکڻ
فرمايو.]

(82)

(انگريزيءَ مان ترجمو)

حيدرآباد سنڌ

20 - نومبر 1960ع

پيارا شاه،

امبد آهي ته مع اولاد خوش خرم هوندين. اسان سنڌ جي عظيم الشان
شاعر جي بن مصرائن جي معنيٰ ڳولڻ ۾ ڦاٿا پيا آهيون- تون ڪا مدد ڪري
سگهندين؟

رتي جا رهائڻ، سا پئي پهنين نه ٿئي،
ڪنهن ڪر وڌي ڪاڻ، پاڻا نينهن نڪيرڻو.

رسڻ نه آهي ريت، پنين پاهت ناهه ڪو،
پسو منجهه پريت، جيهائي جوڙ وهسي.

مهرباني ڪري مون کي لکي موڪل ته توکي ان جي ڪهڙي معنيٰ ٿي
سمجهه ۾ اچي، اهي ٻئي بيت آسا سر جي آخر ۾ آهن. تنهنڪري ضرور اهر
هوندا. اهي چوٿين داستان جي آخر ۾ آهن.
منهنجا پيار امير، امداد ۽ توکي رسن.

پيار ڪندڙ
امداد

قاضي صاحب اڪثري مهرباني ڪري، ڪيترن موقعن تي، ڪن بيتن جي معنيٰ پڇندا هئا. کين پتو هو ته جنهن بيت جي حقيقي معنيٰ کين غور ۽ فڪر ۾ وڌو ٿي، ان جي معنيٰ جي خبر مون کي ڪٿي پوڻي هئي، پر آءٌ سمجهي ويندو هوس ته جنهن مصرع يا بيت مٿن اثر ڪيو ٿي، ان مان مون کي فيض ياب ڪرڻ ۽ غور فڪر جو موقعو ڏيڻ گهريائون ٿي. هڪ ڏينهن حيدرآباد ۾ کين ملڻ ويس. شاه جي رسالي جي نئين سر ترتيب پئي ڪيائون. يڪدم پهچڻ سان چيائون ڪالهنوڪر هڪ مصرع دل تي چڙهي آئي اٿم، ان جي پوري راز کان اڃا تائين واقف ٿي نه سگهيو آهيان - تون معنيٰ ٻڌاءِ!
سونهن وڃايم سومرا، ميرو منهن ٿي سومر،
وڃڻ ت ت پي سومر، جت هلڻ ناهي حسن ري.

قاضي صاحب کي ڪجهه وقت کان پوءِ ان بيت جي اندروني معنيٰ اچي ويئي. سندس آخري، ڪوچ تي لکي ڇڏيل ڪاغذ ۾ ان بيت جي معنيٰ ڏسيل آهي. پر آءٌ سونهن، ميرو منهن، جسن جو ملڪ، انهن تنهي، اڪرن جي معما مان آزاد ٿي نه سگهيو آهيان.]

(83)

(سنڌي - آخري خط)

حيدرآباد

31 - مارچ 1966ع

اکين جا ٺار مٺا مرتضيٰ،

محبت نامو هيٺئر 21 مارچ جي وصول ٿيو. گريج تاريخ 28 مئس پيل آهي. هن تي کان ايلزا جي بيماريءَ حيران ڪري ڇڏيو آهي. هيٺئر آءٌ به ڪري پيو آهيان. جي حياتيءَ بقا ڪيو ۽ اٿڻ ويهڻ بند نه ٿي ويو، ته توکان وڌيڪ ڪنهن کي ڏسي خوش ٿينداسون! هيٺئر ته پيا آهيون. اٿڻ ويهڻ کان چڪيل.
دعا جي ضرورت.

تنهنجو

امداد عذ عذ

[جڏهين 23 مارچ 1966ع تي پاڪستان سرڪار مهرباني ڪري نظربنديءَ جو حڪم لٽو، ته مون خيال ڪيو ته سياست ۽ ملڪ کان ڪناره ڪشي اختيار ڪري، سنڌ جي مکيه وٺين جي درگاهن جي زيارت ڪري، سروي ڪري ڏسان ته پنهنجي پراڻي تمنا يعني سنڌين جي اخلاقي درستي ترڪيه نفس ۽ صحيح تعليم لاءِ ڪهڙيءَ طرح ڪم شروع ڪجي- ان واسطي قاضي صاحب جي زيارت، صلاح ۽ مشوري لاءِ مون وٽس ويڻ لاءِ وقت مقرر ڪري، کيس اطلاع ڪيو. ان جي جواب ۾ هي خط لکيو اٿس-

1- اپريل 1966ع تي 11 بجي حاضر ٿي، ڏيڍ ڪلاڪ کن سندن خدمت ۾ رهي، ساڻن ملاقات ڪيم.

(1) ان ۾ سندن صحبت مان پيش لفظ ۾ بيان ڪيل جن نتيجن تي پهتو هوم، ان جي تصديق گهريم. ڪم و بيش پاڻ منهنجي اخذ ڪيل نتيجن کي پسند فرمائون.

(2) سنڌ جي درگاهن جي موقعي تي اهڙي قسم جي ڪم لاءِ بزم صوفياءَ سنڌ قائم ڪري، پرچار ڪرڻ لاءِ اجازت گهريم. پاڻ ان کي سنو ڪم سڏيائون.

(3) سنڌ جي درويشن جي ڏنل پيغام کي دنيا تائين پهچائڻ لاءِ مخلص ڪارڪنن جي گروه جي تعليم ۽ تربيت لاءِ صلاح پيچيم. پاڻ فرمائون ته اهو ته پنهنجو پراڻو پلٽڻ هو، هن وقت آءُ پوريءَ طرح تندرست نه رهڻ ڪري عملي طرح ڪارآمد ٿي نه ٿو سگهان. ليڪن منهنجون دعائون اوهان سان آهن.

ان کان پوءِ اڪثري ساڻن ملي ڪارگذاريءَ جي رپورٽ پيش ڪندو رهندو هوس. بزم صوفياءَ جا خطبا به کين موڪليندو هوس.

فصل چوٿون

سندن کي تحريرون

(1) (انگريزي مان ترجمو)

[3 - مارچ 1943ع تي سنڌ اسيمبليءَ ۾ پاڪستان جي ٺهراءَ پيش ڪرڻ وقت تقرير ڪرڻ واسطي کين مضمون لاءِ عرض ڪيو هوم - جنهن ۾ پاڻ هيٺيون مواد مون کي ڏنائون.]

بر صغير هند جاگرافيائي طرح هڪ ملڪ شمار ڪري نٿو سگهجي. هندستان جي جاگرافيائي وحدت جو اڪثر ذڪر ڪيو وڃي ٿو. ليڪن ان کي هڪ ملڪ سڏڻ حقيقتن جي برعڪس ٿيندو. انگلنڊ ته ڇڏيو، جيڪڏهن يورپ کي انهيءَ نقطي نگاه کان هڪ ملڪ سڏبو، ته مثال ٺهڪي ايندو. پر يورپ به هيٺر مختلف قومن جو مجموعو آهي. جي اڃا گڏجي فيڊريشن جي درجي تي ئي پهچي نه سگهيو آهن. هتي جيڪڏهن گجرات ۽ سنڌ جي صوبن جا مثال وٺبا، ته حقيقتن تي پوري روشني پئجي ويندي. ساوجود ٻنهي جي سرحد مشترڪ هئڻ جي، هڪ صوبي مان ٻئي صوبي ۾ پهچڻ تي 28 ڪلاڪ لڳي وڃن ٿا. ڇاڪاڻ جو سندن وچ ۾ هڪ وڏو رڻ پٽ حائل آهي. ٻئي طرف فرانس ۽ جرمنيءَ جو مثال وٺبو، ته معلوم ٿيندو ته فرانس مان جرمني پهچڻ ۾ صرف 5 منٽ لڳندا.

مٿين مثال مان ئي پتو پئجي سگهندو ته جاگرافيائي وحدت جو دليل ڪيتري قدر غلط ۽ بي بنياد آهي.

هندستان برصغير ٿي سگهي ٿو. يورپ، آفريڪا اتر ۽ ڏکڻ آمريڪا جا مثال ٿي سانس پوري مشابهت رکي سگهن ٿا. انهيءَ هندستاني جاگرافيائي وحدت واري دليل جي بنياد تي يونائيٽيڊ اسٽيٽس آف آمريڪا حق بجانب رهندي، جيڪڏهن اها هيءَ تقاضا ڪري ته ڪئناڊا ۽ ميڪسيڪو، جي جاگرافيائي طور هن سان مليل آهن، سي هن سان شامل ڪيا وڃن. اهڙي طرح ارجنٽائين، پيرو ۽ چليءَ کي هڪٻئي کان جدا رهڻ لاءِ ڪي سبب ڪونه رهندا. ڪئناڊا ۽ يونائيٽيڊ اسٽيٽس جا رهاڪو نه صرف ساڳئي نسل جا آهن، پر ٻولي به هڪ ڳالهين ٿا. مذهب هڪ اٿن. لباس، رسمون ۽ رواج سندن ساڳيا آهن. ادب ساڳيو اٿن. پاڻ ۾ مٿي مائٽيءَ رستي گڏجي سگهن ٿا. جاگرافيائي طرح پڻ هڪٻئي سان لاڳو ۽ مليل آهن. ليڪن باوجود انهن ڳالهين جي، ڪئناڊا پنهنجي جداگانه قومي هستي قائم رکيو ويٺو آهي. ساڳيءَ طرح ڏکڻ آمريڪا جون مٿي ذڪر ڪيل قومون جي هڪ ئي جاگرافيائي خطي ۾ رهن ٿيون، سي گهڻو ڪري اسپيني نسل جون آهن. ٻولي ساڳي اٿن. ويس ساڳيو اٿن. مٿي مائٽيءَ ۾ گڏجي سگهن ٿيون. انهن ۾ ظاهري ڪابه اهڙي ڳالهه نه آهي، جا هڪٻئي کان مختلف هجي. ته به هو پنهنجي نموني جدا رهڻ کي پسند ڪن ٿا ۽ منجهن ڪابه اهڙي نشاني ڏسڻ ۾ ڪانه ٿي اچي جو هو فيڊريشن ٺاهڻ يا گڏجي رهڻ لاءِ تيار هجن. ساڳي حالت چين ۽ سائيبيريا جي آهي. جاگرافيائي طور هڪٻئي سان نزديڪ، نسل به ساڳيا اٿن. تڏهين به سائيبيريا چين سان گڏجي رهڻ جي عيوض يورال جبلن جي ٻئي طرف واري ملڪ ريشيا سان ئي ڳنڍيل آهي.

انهن مثالن کي نظر ۾ رکندي صرف جاگرافيائي وحدت کي متحده قومي وجود لاءِ دليل ٺهرائي نٿو سگهجي.

هاڻ اچو ته خود لفظ نيشن جي معنيٰ تي غور ڪريون. لفظ ”نيشن“ نيتس، ذاتوءَ مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ ڄاول ٿيندي، جنهن جو لاڳاپو اصل ۽ نسل سان آهي. اهو ثابت ٿيل امر آهي ته جرمن ۽ سلوواڪ ماڻهو ساڳئي نسل جا آهن. شارليمنن جي فرانس ۾ بيٺي شامل هئا. آءٌ مٿي ٻڌائي آيو آهيان ته فرانس ۽ جرمني جاگرافيائي طور هڪ ملڪ ٿيڻ گهرجن. ساڳي حالت سندن نسل بنسبت آهي. زبان جي نقطي نگاه ڪان، سندن زبانون

انڊوجرمڪ يا انڊويوروپين گروپ مان آهن. انهن ٻنهي ملڪن جي هڪ جمهوري حڪومت ٺهي سگهي ٿي. پر جرمن توڙي فرانس ڪڏهن به اها ڳالهه قبول نه ڪندا؟ وڌيڪ اوهان کي ياد ڏياريندس ته فرينچ ادب ٻن صدين تائين جرمنن پڙهيو ۽ پسند ڪيو. جرمن زبان جي ادب کي ترقي ڏيارڻ ۾، فرينچ ادب جو وڏو حصو آهي. جهڙيءَ طرح فرينچ ادب جرمنيءَ ۾ عام جام پڙهيو ويندو هو. اهڙيءَ طرح جرمن فلاسافي فرانس جي يونيورسٽين ۾ صدين تائين پڙهائي ويندي هئي. هو مٽيءَ ماڻيءَ ۾ گڏجن ٿا. رسم و رواج اڪثري ساڳيا آهن. انهيءَ هوندي به جيڪڏهن جمهوري طريقي حڪومت ۾ انهن کي ملائڻ جي ڪوشش ڪبي، ته ان جو لازمي نتيجو اهو نڪرندو ته ٽن ڪروڙ فرينچن کي 8 ڪروڙ جرمن ويڙهي ويندا ۽ وري ٿوري وقت کان پوءِ فرينچ هستي وڃائي ويهندا. ممڪن آهي ته ڪي ماڻهو هي ٻن باهمي مخالف قومن جو مثال نيڪ نه سمجهن، ته ڪين هالند، بيلجر، سوئيڊن ۽ ناروي جو مثال ياد ڏياريندس.

يورپ جي تاريخ تي هڪ سرسري نظر ڊوڙائڻ سان پتو پئجي سگهندو ته جمهوريت ۽ نيشنلزم ان کي اتحاد ۽ ميلاب طرف ڇڪڻ جي عيوض جدائيءَ ۽ جداگانا هستين قائم ڪرڻ طرف پئي گهليو آهي.

نئشنل ۽ جمهوري حڪومتن ۾ زوريءَ جو ڳانڍاپو ڪا معنيٰ ئي نٿو رکي. صرف باهمي سمجهوتي ۽ مسلسل لاڳاپن جي ذريعي ئي دائمي اتحاد قائم ٿي سگهي ٿو. نئشنلزم جي اثر هيٺ ملڪن ۾ معاشرتي لاڳاپا به پوريءَ طرح قائم ٿي نه سگهيا آهن- هر جنسيت ۽ هڪ قوميت ته اڃا پري رهي.

فطري قانون پٽاندڙ انساني اتحاد جي ترقي مقرر حد کان مٿي تيز نه ٿي سگهندي، جيڪڏهن انهيءَ درمياني عرصي کي جو قومن ۾ ميلاب ۽ سمجهوتي لاءِ ضروري آهي، مصنوعي طريقن سان گهٽ ڪبو، ته بجاءِ فائدي جي نقصان ڪار رد عمل پيدا ڪندو. ميوي کي درخت ۾ پيڇڻ کان اڳ کٽو ٿيڻو پوي ٿو. جيڪڏهن ڪو ماڻهو ان کي قبل از وقت منو ۽ پڪو ڪرڻ گهرندو ته اهو سندس فطري مناس کي ماري ڇڏيندو.

اختلاف جيتوڻيڪ اڻ وڻندڙ ڳالهه آهي، ليڪن ترقيءَ جي راه ۾ مقابلي جو هئڻ ضروري سمجهيو وڃي ٿو. کليل مقابلي کان سواءِ مصنوعي اتحاد جو پيدا ڪرڻ قومي زندگيءَ ۾ جمود ۽ موت پيدا ڪرڻ جي برابر ٿيندو.

مٿي ذڪر ڪيل جاگرافيائي، معاشرتي، اقتصادي، مذهبي ۽ سياسي طور هڪجهڙن ماڻهن جي تاريخ تي سرسري نظر ڊوڙائڻ بعد معلوم ٿيو ته باوجود نسلي هر جنسيت جي به هو هڪ قومي قالب ۾ سمائجي نه سگهيا آهن.

هاڻ اچو ته هندستان جي حالتن تي نظر ڊوڙايون. مون اڳ ۾ هندستان جي صرف ٻن صوبن گجرات ۽ سنڌ جو مثال پيش ڪيو هو، ته هنن کي هڪ جاگرافيائي خطو ليکي، هڪ قوم شمار ڪرڻ ڪيڏو نه ڏکيو ڪر آهي. ته پوءِ بنگال، وچن علائقن، مدراس وغيره جي مشابهت ڪرڻ ته اڃائي زياده مشڪل مسئلو ٿي پوندو، جتي جا رهاڪو هڪٻئي جي زبان به سمجهي نٿا سگهن.

هاڻ جيڪڏهن اسان انهن جي مذهبي نقطي نگاه کان پيٽ ڪنداسون، ته معلوم ٿيندو ته انهن مان هڪ فرقو ٻئي سان سوشل تعلقات به رکڻ نٿو گهري. گجراتي برهمڻ جو نه صرف لباس مسلمان کان علحده آهي، پر جيڪڏهن مسلمان جو هٿ يا صرف پاڇو ان جي کاڌي تي پوي ٿو، ته اهو کائڻ جي عيوض اڃاڻي ڇڏڻ کي زياده پسند ڪري ٿو. پاڻ ۾ ماڻهيون ڪرڻ ته وڏو مشڪل ڪم آهي. پننگتي جدائي هنن ۾ هڪ عام قبول ڪيل اصول ٿي ويل آهي. ان ۾ ئي هن وقت سندن باهمي امن امان جي ضمانت آهي. منجهن هڪٻئي جي ويجهو اچڻ يا پننگتي ملاوت جي ڪوشش رد عمل جي طور، پاڻ منجهن باهمي فسادن جي صورت ٻئي اختيار ڪئي آهي. ڪو ٻي جي ته سندن اختلافن جو بنيادي وجه ڪهڙو آهي، ته ان جو جواب ملڻ ڏکيو ڪونه ٿيندو. هن زماني ۾ اسان جن ڳالهين کي نظرين جي نالي سان سڏيون ٿا، تن کي اڳئين وقت ۾ مذهب نالو ڏنل هو. جماعتون به اڳي مذهبي نقطي نگاه کان ڏهنديون هيون.

يورپ جا ترقي پسند عناصر ۽ جديد خيالن جا حامل، گهڻين قربانين ۽ تڪليفن کان پوءِ، انهيءَ مذهبي تنگ خياليءَ جي پيد پاون کان، مس پاڻ ڇڏائي سگهيا آهن.

ليڪن پڻي پيل ملڪن جا قدامت پسند فرقا، اڃا تائين فرقہ بندي ۽ پننگتي پيد پاون ۾ قاتا پيا آهن ۽ دنيا جي ارتقائي رفتار ۾ پوئتي رهجي ويا آهن.

هتي جي قدامت پسنديءَ جو ثبوت ان مان ملندو ته ٻڌ ڌرم، جو هندن جي مذهب ۾ هڪ ارتقائي قدم هو، جو سوسائٽيءَ جي گهڻين خامين کي مٿائي اڳتي وڌائي سگهيو ٿي، تنهن کي هتان جي قدامت پسند گروه قبولڻ جي عيوض، مخالفت ڪري ٿڌي ٻاهر ڪڍي ڇڏيو ۽ ان وڃي سيلون، برما، چين ۽ ٽيٽ ۾ پناهه ورتي. جاهل برهمڻ اڃا تائين چون ٿا ته گوتم ٻڌ هندو ڌرم کي ختم ڪرڻ آيو هو.

بنيادي طرح برهمنزمر نان - مشنري ۽ قدامت پسند مذهب رهيو آهي. سندن چوڻ مطابق برهمڻ، صرف ڄمي پيدا ٿيندو آهي. ٻين مذهبن مان شدت ٿي برهمڻ بڻجي نٿو سگهي. ڪوبه ماڻهو ڪيتريون به سرويتيون يا سمرتيون کڻي ڄاڻندو هجي ۽ نسل به آري مان چو نه هجي، پر نه برهمڻ ۽ نه ڪتري ٿي سگهي ٿو. البت ویش يا شودر ٿيڻ لاءِ رستا کليل اٿس.

جڏهن ڪنهن نسل يا فرقي جو جوڙجڪ اهڙو محدود ۽ سخت ٺهيل هجي، جو ان ۾ ڦير ڦار جي گنجائش نه هجي، ته جيستائين انهن حالتن ۾ تبديلي نه آئي آهي تيستائين اتي جمهوري ۽ نئشنل حڪومت جو ٺهڻ ۽ آسانيءَ سان ان تي عملدرآمد ٿيڻ مشڪل پيو نظر اچي.

هاڻ اڄو هندستان جي ٻن مکيه مذهبن، هندو ڌرم ۽ اسلام تي بحث ڪري ڏسون ته اهي پنهنجن پوئلڳن کي گڏي هڪ قوم بنجڻ لاءِ ڪيتري قدر پاڻ وٽ گنجائش رکن ٿا. انهن جا رسم و رواج، ادب ۽ اقتصادي نظريا علحده آهن. مسلم فلاسافي انسان کي آزاد فرد تسليم ڪندي، هن کي زندگيءَ جي راه ۾ ترقي ڪرڻ لاءِ ڪشادي ميدان ۽ آزاد عمل جو سبق ڏئي ٿي. ٻئي طرف هندو فلاسافي ”ڪرم“ جي نظريي ۾ اعتقاد رکندي، فرد جو دائرو عمل محدود رکندي اچي ۽ کيس گذريل ڪرم جي محتاج رهڻ جو درس ڏئي ٿي.

مسلم فلاسافي جماعت ۾ فرد جي فردن سان مساوات ۽ برادريءَ جي اصول تي تعلقات قائم ڪرڻ جي حامي آهي. هندو فلاسافي انسان ذات ۾ مختلف ارتقائي درجن جي حقيقت کي تسليم ڪندي، انهن کي ڪاروبار ۽ عمل ۾ سهوليت خاطر چئن درجن يا جاتين ۾ ورهائڻ کي وڌيڪ ڪارآمد ٿي سمجهي. ايتري قدر جو ڀڳوت گيتا جهڙو ڪتاب لکي ٿو ته ”جڏهن جاتين جا فرق ختم ٿيندا (يعني ڪلاس - لیس سوسائٽي ٺهندي)،“ ته ڌرم ختم ٿي ويندو.“

مذهبي فلاسافيءَ جي نقط نگاهه کي هڪ طرف ڇڏي جيڪڏهن پنڳتي خيال سان ان مسئلي تي غور ڪنداسون، ته باوجود هڪ هزار سال هڪپئي سان گذرڻ جي، اهي پنڳتي طور هڪپئي کان جدا ٿيو بيٺا آهن. نه پاڻ ۾ مٿي مائتي ڪن ٿا، نه کائين پين ٿا. مسلمان جو پاڇو به اڃا ڪن جي بدن يا کاڌي کي پليت ڪريو ڇڏي. سندن کاڌي جي اها حالت آهي، جو هڪ شيءِ جي هڪ ڌر وٽ اجازت آهي ته ٻيءَ وٽ منع آهي.

اهي اختلاف سندن روزمره جي زندگيءَ تي اثر ڪرڻ کان سواءِ رهي نٿا سگهن. سو جيستائين ٻنهي مذهبن جي عوام مان مذهبي ڪٽر پڻو گهٽ نه ٿيو آهي، ان وقت تائين انهن جو گڏجي هڪ قومي قالب ۾ سمائجڻ مشڪل پيو نظر اچي.

پروفيسر رينان، جو نيشنلزم جي موضوع تي ماهر سمجهيو وڃي ٿو، تنهن جو چوڻ آهي ته ”قوميت هڪ روحاني ۽ نفسياتي جذبات تي ٻڌل حقيقت ٿئي ٿي. هر جنسيت جو خيال ئي مختلف فردن کي هڪپئي جي نزديڪ آڻي ٿو. اها هر جنسيت ٻه - ڌاري تلوار مثال آهي، جا جيڪڏهن ڪن کي حقيقتن جي بنياد تي گڏي ٿي، ته ڪن کي هڪپئي کان ڌاريون ثابت ڪري جدا ڪري ٿي.“

عام طرح اڄڪلهه ائين چوڻ ۾ پيو اچي ته عوام لاءِ اقتصادي مسئلو بنسبت مذهبي ۽ پنڳتي نظرين جي زياده اهميت رکي ٿو ۽ انهيءَ مسئلي کي پوريءَ طرح سلجهائڻ سان فرقيوار سوال از خود ختم ٿي ويندا. ليڪن سماج جي موجوده ذهني ۽ پنڳتي پست حواليءَ ۾ انهيءَ مسئلي جو ترت حل نظر ڪونه ٿو اچي.

جيڪڏهن اسان جو آخري مقصد هڪ آزاد ۽ ترقي يافتہ متحده قوم بنائڻ جو آهي، ته ان جو بهتر ذريعو هي آهي ته هندن ۽ مسلمانن کي سندن اڪثريت وارين ايراضين ۾ سندن ڪلچر، فلاسافي ۽ روايت جي مدنظر، ترقي ڪرڻ لاءِ مناسب موقعا ۽ سهوليتون ملڻ گهرجن، ته پوءِ اڳتي هلي، هو خوشنما مرڪب جو مجموعو بنجي پوندا، ليڪن ڪوبه عارضي ۽ زبردستي جو مڙهيل اتحاد نه صرف کين قبول نه پوندو، بلڪ رد عمل پيدا ڪري منجهن زياده اختلاف پيدا ڪندو.

26 - دسمبر 1943ع آل انڊيا مسلم ليگ جي ڪراچيءَ واري سالينءَ اجلاس وقت استقباليه ڪميٽيءَ جي صدارتي خطبي ۾ قاضي صاحب هيٺينءَ طرح مواد ڏنو.]

فطرت هن زمين جو ماضي نهايت شاندار ڪيو هو ۽ اسان کي اميد آهي ته ان جو مستقبل به اهڙوئي روشن ٿيندو.

ڪيترين ڳالهين ڪري هن زمين جي تاريخ بي نظير پئي رهي آهي. اها قديم تهذيبن جو آڻيانو هئي، جنهن جي ثابتي موهن جي دڙي جي آثار قديمه مان ملي سگهي ٿي. هيءَ ئي سرزمين آهي، جتي دنيا جا ڪيئي نسل گڏجي ملي جلي ويا. دراوڙ، آريا، سامي، منگول نسلن جا نشان هتي آسانيءَ سان ڳولي سگهبا. نه صرف نسلن جو ميل جول هن زمين ۾ ٿيو، ليڪن مختلف مذهبن ۽ انهن جي فلاسفين جو هڪٻئي تي اثر ۽ ميلاپ پڻ هتي جهڙو پيءَ جاءِ تي ڇڻو ٿيو هوندو. ٻڌ ڌرم جيتوڻيڪ وچ هندستان ۾ پيدا ٿيو، ليڪن اهو وڏيو ويجهيو هن سر زمين ۾. هتي جي رهاڪن مهاڻا گوتن جو نفيءَ وارو سبق اڃا نه وساريو آهي. جڏهن اسلام هن سر زمين ۾ پير پاتو، ته ٻڌ ڌرم اڃا مروج هو، اسلام صرف اڳينءَ تعليم ۾ اثباب جو اضافو ڪيو. ويدانيت ۽ وحدانيت جا فلسفا ۽ مٿا هتي ئي هڪٻئي تي اثرانداز ٿيا. هڪ طرف وحدانيت هندو يوگيءَ تي اثر وڌو ۽ بت پرستيءَ کي گهٽايو، ته ٻئي طرف مسلم درويشن سنڀاس مان سبق ورتا ۽ راڳ کي تصوف جو جزو بنايو. هندو مسلم عقيدا باهمي سمجهه ۽ رواداريءَ سان هڪٻئي جي نزديڪ اچڻ لڳا. گرو نانڪ جي سکيا انهي ميل جول جي نچوڙ جو مکيه مثال ۽ نتيجو آهي.

مسلم صوفين هن ملڪ ۾ شاھ لطيف جي سرکردگيءَ هيٺ، مذهب جي بنيادي اتحاد جو پرچار ڪري، مختلف مذهبن جي پوئلڳن ۾ محبت ۽ رواداري پيدا ڪئي، جنهن جو عملي ثبوت هتي جي هندو مسلم رهاڪن جي باهمي خوشگوار تعلقات مان ملي سگهندو.

هندستان جي ٻين حصن وانگر، چوت ڇات جو مرض سنڌ ۾ گوليو به نه ٿيندو. قدرت هن ملڪ کي واپار جي ذريعي، جنهن جو مرڪز سامونڊي رستي ديبل جو بندر هو ۽ خشڪيءَ رستي بخارا ۽ سمرقند هو، دنيا جي گهڻي حصي سان ڳنڍي ڇڏيو هو، جنهن ڪري واپار سان گڏ، مختلف ملڪن جون تهذيبن هڪ ٻين تي هن ملڪ ۾ اثر انداز ٿيون.

هن ملڪ جي زرخيزيءَ گهڻن ئي نسلن کي هتي لڏي اچڻ لاءِ ترغيب ڏني، جن اچي ان کي پنهنجو وطن بنايو. ان بابت آثار قديمه ۽ تاريخي ڪتاب ڪافي معلومات ميسر ڪن ٿا. سياسي نقطي نگاه کان هيءَ زمين ڪيترين ئي ڌرين جي ان تي قبضي حاصل ڪرڻ لاءِ، ميدان ڪارزار پئي رهي آهي. هن سر زمين جي شادابيءَ ڪيترن ئي طاقتور قبيلن کي هن طرف اچڻ لاءِ حرايو. پوءِ ڪي ان کي ڦري لٽي موٽي ويا ٿي، ته ڪي وري هتي رهي پيا ٿي، ۽ موٽي ويڃڻ تي دل نه پئي ٿين. اهڙيءَ طرح هر دور ۾ هتي نوان نسل تازي رت ۽ تازي ولولي سان آباد ٿيندا پئي رهيا آهن. سرسري نظر وجهڻ سان هتي بابل، مصر، ايران، يونان، عرب ۽ افغانستان جا سياسي ۽ ڪلچرل اثر زياده نمايان صورت ۾ ڏسڻ ۾ ايندا.

هن زمين جي قديم شان شوڪت جو ذڪر، صرف معزز مهمانن جي حافظي تازي ڪرڻ جي ارادي سان ڪونه ٿو ڪجي، ليڪن اصل مقصد هن سر زمين جي روشن مستقبل بابت، چند تجويزن پيش ڪرڻ جو آهي.

انسانذات ابتدائي زماني کان وٺي، مختلف ارتقائي دور طي ڪندي، آخري مقصد انساني وحدت خيال ۽ عمل طرف وڌي رهي آهي. ان جي مختلف گروهن جي مذهبي، سياسي ۽ اقتصادي تحريڪن ۽ ڪوششن ان منزل مقصود کي پهچڻ لاءِ جدا جدا طريقن ۽ واٽن جو ڪم پئي ڏنو آهي. تاريخ جو هر ورق ان ارتقائي جدوجهد جي مثالن سان ڀرپور آهي. شروعات ۾ ماڻهو ننڍن ننڍن

ڪٽنبن ۾ ورهايل هئا. توري وقت گذرڻ بعد اهي ڪٽنب وڌي ويجهي، قبيلن جي صورت اختيار ڪري ويا. آخر اهي قبيلن ملي قومون بڻيون.

ماڻهن جي وچ ۾ باهمي اتفاق ۽ ميلاپ جا مختلف بنياد پئي رهيا آهن. جاءِ رهائش، زبان، زندگيءَ جو طريقو ۽ خيالات انهن مان مکيه آهن.

جيئن وقت گذرندو ويو. تيئن هن باهمي اتفاق ۽ ميلاپ جي پيدا ڪرڻ ۽ قائم رکڻ لاءِ، مادي طريقن جي بنياد جي اهميت گهٽ ٿيندي ويئي ۽ مختلف نمونن ۾ باهمي اتفاق لاءِ خيالات جي بنياد جي اهميت وڌڻ لڳي.

سگهوئي عرب جي سر زمين مان پيدا ٿيل آواز، نئين سر خيالات جي بنياد تي، اتحاد انساني جي تعمير ۾ تازو روح ڦوڪيو. انهيءَ ڪري نسل، رنگ، طريقو زندگي، جاءِ رهائش، زبان وغيره پنهنجي طاقت وڃائڻ لڳا. جيتوڻيڪ ابتدائي جوش ۾ اهو آواز دنيا جي مختلف حصن ۾ پکڙي اثر پذير ٿيڻ لڳو. ليڪن توري وقت گذرڻ بعد ماڻهو بهرحال قديم مادي طريقن طرف موٽڻ لڳا. ٻين کي ڇڏي خود مسلمانن ۾ ساڳين مادي تفاوتن ويجهو وجهڻ شروع ڪيو. ٻئي طرف مغربي ملڪ وري مادي بنياد تي پيدا ٿيل نئشنلزم جي باهمي جنگ و جدال مان ڪڪ ٿي، امن عالم قائم ڪرڻ جي خيال کان، ڪنهن بين الاقوامي جوڙجڪ جي ڳولا ۾ آهن، جنهن جو بنيادي مدار مادي طريقي اتفاق کان مٿي چڙهي، ڪن نظرياتي طريقن تي منحصر هجي. ”آئيڊيالاجيز“ يعني نظريات اڄ ڪلهه چوڻي فیشن بنيا وڃن، پر اهي نظريا اهڙا ناقص آهن، جو اهي امن آڻڻ جي عيوض مورڳو زياده فساد جا ڪارڻ بنجي پيا آهن. جزوي حل، جدا جدا نالن ۾، عارضي عرصي لاءِ مستعد رهڻ کان پوءِ تاريخ جي ڪسوٽيءَ تي پرکجڻ بعد از خود بيڪار بنجيو پون.

جيتوڻيڪ عالمگير برادري ۽ اتحاد جي ابتدا شروع ٿي چڪي آهي، ليڪن جيستائين مختلف سياسي، اقتصادي ۽ مذهبي نظرين جي اختلاف مٽائڻ لاءِ حل ڳولي نه لڌو ويو آهي، دنيا ۾ دائمي امن ۽ ماڻهن ۾ حقيقي اتحاد قائم ٿيڻ مشڪل پيو نظر اچي. انهيءَ حل ڳولي لهڻ لاءِ خاص ماحول ۽ تاريخي روايتن هيٺ ذهني تربيت جي حاصلات هڪ لازمي شرط آهي.

انهيءَ مشن جي سرانجاميءَ لاءِ سنڌ ديس جا رهاڪو زياده موزون آهن. قديم تاريخ جا دفتر ان جا گواڌ آهن ته ڪيئن نه هتي مختلف نسل، تهذيبن، مذهبي فلسفا ۽ سياسي طريقا ملي جلي يڪرنگي اختيار ڪري سگهيا آهن.

دنيا جي نئين تعمير لاءِ، جنهن ۾ مشرق ۽ مغرب جا ويڇا مٽجي هڪ وحدت ۾ گڏجڻا آهن. سر زمين سنڌ کي خاص پيغام پيش ڪرڻو آهي. مون کي هن انڌوڪار جي زماني ۾ به ڪي روشنيءَ جا ترورا نظر اچي رهيا آهن. هن جسماني ولوڙ بعد ذهني مڪڻ هتان ئي نڪرڻو آهي.

جيڪڏهن ريشيا ۽ آمريڪا، باوجود مختلف سياسي ۽ اقتصادي مقصدن ۽ مرادن جي گڏجي ڪم ڪري سگهن ٿا، ته ان ۾ ڪهڙي ڏکيائي آهي، ته ملڪ خضر حيات ۽ چوڏهري چوتورا ۾ گڏجي ڪم ڪري نه سگهن. سنڌ جا رهاڪو نه صرف هندستان جي اتحاد جا طالبو آهن، بلڪ اتحاد عالم ۾ اعتقاد رکندڙ آهن. پر انهيءَ جي حاصل ڪرڻ لاءِ، طريقا عارضي ۽ مصنوعي ڪتب آڻڻ بدران باهمي سمجهوتي، تاريخي حالات ۽ ضروريات پٽاندڙ اختيار ڪرڻا آهن.

خدا اسان کي شل سنئين راهه ڏيکاري. پر جيڪڏهن سر زمين سنڌ جا رهاڪو هندستان جي صوبن جي تنگ نظريءَ کان پاڻ بچائي ڪو حل ڳولي نه سگهيا، ته ان جو نتيجو باهمي نفاق ۽ خطرناڪ صورتن ۾ نمودار ٿيندو. مون کي اميد آهي ته سنڌ جي رهاڪن جي ڪثرت بيدار ٿي، دنيا جي تعمير نو ۾ حصي وٺڻ خاطر، انهن غلط ۽ نقصان ڪندڙ خيالن کان پاسو ڪندي.

(انگريزي مان ترجمو)

[شيخ عبدالمجيد سنديءَ، ڪاليج شاگردن جي سامهون نومبر، 1944ع ۾ هڪ ليڪچر ڏنو، جو پوءِ ”هندستان جي سياسي مسئلن تي هڪ نظر“ جي نالي سان علامه آءِ. آءِ. قاضي صاحب جي هيٺئين تعارف سان رسالي جي صورت ۾ ڇپيو.]

منهنجي مصنف دوست مون کي مهرباني ڪري، سندس تقرير جي پيش لفظ لکڻ لاءِ جنهن وقت چيو، ته آءُ ان کان انڪار ڪري نه سگهيس. مون کي اميد هئي ته جنهن صورت ۾ هي شاگردن ڏي خطاب هو، انڪري ضرور علمي بحث هوندو ليڪن مون کي نراسائي ٿي، جڏهين معلوم ٿيو، ته ان ۾ نوس ۽ علمي سياسي تجويزون ڄاڻايل هيون. غلطي منهنجي هئي. مون کان وڌيڪ ٻئي ڪنهن کي پتو هئڻ گهرجي ها ته مصنف سنڌ ۽ هندستان جي سياسي معاملن سان، مسلسل تيهن سالن کان واسطو رکندو آيو آهي. هي حقيقت پسند سياستدان هو ۽ اسان مان گهڻن وانگر خواب جي دنيا ۾ رهندڙ نه هو.

سياسي دنيا ۾ هي پنهنجو زاوڙي نگاهه چونڊي، باوجود مشڪلاتن جي ان کي چٽيو آيو آهي. آخر ۾ صبر ۽ استقلال هن کي، صوبي سنڌ جي مالي وزارت جون واڳون سونپيون.

اول ۾ مون کي پنهنجي پوزيشن صاف ڪرڻي آهي. مون ڄاڻي وائي هندستان جي سياسي مسئلن کان پاڻ کي ٻاهر پئي رکيو آهي. ڇاڪاڻ ته سياست ڏي نه لاڙو اٿم ۽ نه ان لاءِ ڪو وقت ٿي هوم. اهو آهي منهنجي تعارف جو تعارف.

هن سياسي مفڪر جي نقطي نگاه کان ان مسئلي جا ٻه مکيه جزا رٿيا ويا آهن:
 (1) پهرئين ۾ ملڪ جي سياسي يڪجهتيءَ جي لاءِ لساني بنيادن تي مدار رکيو ويو آهي.

(2) ٻئي ۾ ملڪ جي موجوده سياسي حالات ۽ آئيني مشڪلاتن جي حل لاءِ صوبائي خود مختياريءَ کي موثر طريقو تجويز ڪيو ويو آهي.
 ان ۾ جنهن مکيه ڳالهه جو اظهار ڪيو ويو آهي، سا هيءَ آهي ته آل انڊيا سياسي جماعتن جي ليڊرن جي آمرانه رويي اڳيان، سر تسليم خرم ڪرڻ کان انڪار ڪيو وڃي.

سندس تجويز ۾ بيان ڪيل پهريون اصول بنيادي نقطو آهي، جنهن سياسي مفڪرن ۽ عالمن جو توجهه افلاطون کان وٺي اڄ تائين پئي ڇڪايو آهي. ان جي معنيٰ اها آهي ته رياست جي يڪجهتيءَ لاءِ، ڪن بنيادي اصولن جي ضرورت پوي ٿي. ٻيءَ صورت ۾ حڪومت تشدد کان سواءِ رضاڪارانه طور قائم رهي نه سگهندي.

اڳين سياسي مفڪرن مان افلاطون سڀ کان اول ان ڳالهه جي ضرورت محسوس ڪندي، تجويز ڏني هئي ته رياست جي شهرين ۾ اتحاد ڪنهن نظريي (مذهب) جي بنياد تي قائم ڪرڻ گهرجي. هي ان سلسلي ۾ ان حد تائين ويو هو ته حاڪمن کي پنهنجو نظريو (مذهب) پيدا ڪري به ماڻهن کي ان جو قائل ڪرائڻ گهرجي، پوءِ ذاتي طور ڪڏهن ان نظريي ۾ سندن ايمان يا اعتبار نه به هجي. سندس لفظن ۾ جيڪڏهن اها ڳالهه پيش ڪجي ته ان جو مطلب اهو نڪرندو ته ”حاڪمن کي ماڻهن سان ڌوڪياڙي ڪرڻي آهي.“

اسان جي زماني ۾ برنارڊشا افلاطوني نقطي نگاه تي سندس ڪتاب ”بئڪ ٽوميٿوسلا“ جي تمهيد ۾ تبصرو ڪندي لکيو آهي ته ”اسان جي سياسي مدبرن کي ڪنهن به طرح مذهب (نظريو) ايجاد ڪرڻ گهرجي، ۽ جنهن صورت ۾ اسان هر بالغ کي ووٽ جو حق ڏنو آهي، انڪري اهو مذهب (نظريو) به بازاری هئڻ گهرجي.“ اهو خيال پهرين مٿمجلس ظاهري ڪيو هو ته ”خدا آهي ئي ڪونه، پر اها ڳالهه چند ماڻهن تائين محدود آهي.“

هن وقت تائين اهو طريقو مٿاهين طبقي جي مدبرن ۽ سفيرن پئي ڪتب آندو آهي، پر هاڻ شايد گهڻي وقت تائين ڪتب اچي نه سگهندو، ڇاڪاڻ ته جنگ کان پوءِ تهذيب کي وري زنده ڪرڻ ڪو معمولي ڪم نه ٿيندو.

برناردشا افلاطون کان ان ڳالهه ۾ اختلاف ڪري ٿو. ۽ چوي ٿو ته ”اهو بهتر ٿيندو ته خدائي تخت خالي ڇڏي ڏجي، بڻجاءِ ان جي جو ان تي هڪ ڌوڪي ۽ جهاد جو مجسمو وهاريو وڃي.“

ان تي وڌيڪ صفائيءَ سان ذڪر جديد علم معاشره، فلاسافيءَ ۽ تاريخ جي مجدد ابن خلدون ڪيو آهي. هو 15 صدي عيسويءَ ۾ سندس مقدمي ۾ لکي ٿو ته:

”رياست (ملڪ) جو جوڙجڪ، ان جي يڪ وجودي، طاقت ۽ استحڪام، عصبيا (چند بنيادي لاڳاپي پيدا ڪندڙ جزن) تي مدار رکي ٿو.“ هن صاف سائنسي بنيادن تي ڪي راي پيش ڪيا آهن. ڪي لاڳاپا پيدا ڪندڙ طاقتون، جي جدا جدا مواد کي ڳنڍڻ جو ڪم ڏين، سي بنيادي اصول شمار ڪري سگهجن ٿا. حڪومت ۽ اقتدار جي حاصل ڪرڻ لاءِ قبلاهي، نسلي، شهري، باهمي مفاد، هر خيالي يا اعتقاد جي يڪ وجودي مکيه لاڳاپا شمار ڪري سگهجن ٿا. جيتري قدر لاڳاپا مضبوط هوندا اوتري قدر اهي جدا جدا مواد کي گڏ ڪري سگهندا. جيتري قدر يڪ وجودي زياده هوندي، اوتري قدر حڪومت طاقتور ٿيندي. ابن خلدون جي نظريي کي مڪمل ڪرڻ لاءِ هيٺئين اضافي جي ضرورت آهي- ”آخر ۾ هر هڪ ملڪ کي فيصلو ڪرڻو آهي ته ڪهڙي قسم جي ڳنڍيندڙ قوت (عصبيت) وڌيڪ ڪارگر ٿي سگهندي، ۽ ان جو مدار انسانذات جي مختلف ارتقائي دورن ۽ جدا جدا ملڪن جي ماڻهن جي تاريخي روايات تي رهندو.“ دائمي غيرفاني فطري قانون هن عجيب غريب مسئلي تي به حاوي آهن، جهڙيءَ طرح ٻين جسماني ۽ ذهني مسئلن تي به حاوي رهن ٿا. بهترين مدبر اهو آهي، جو ماضيءَ کي پوري طرح سمجهي سگهي. حال جون ضرورتون ۽ امڪان پروڙي ۽ مستقبل بابت ذهن صاف رکي ۽ پوءِ ان مطابق عصبيت (لاڳاپا) چونڊي. اهوئي طريقو فطري ٿئي ٿو ۽ اهوئي زماني جي تقاضا مطابق نهڪي اچي ٿو. سياسي مدبر کي هيءَ ڳالهه ڪڏهن به وسارڻ نه گهرجي ته صحيح عصبيت (لاڳاپي) جو ڳولي لهڻ پائدار رياست جي جوڙجڪ جو بنيادي اصول آهي. ان ۾ سهوليت سان حڪومت هلائڻ جو راز لڪل رهي ٿو. انسان دوست ماڻهو، جيڪو عالمي اتحاد جو خواهشمند آهي، سو شايد لساني اتحاد کي حقارت آميز نظر سان عصبيت جو صرف هڪ جزو سمجهي. پر ان کي هيءَ

ڳالهه نظر مان ڪڍڻ نه گهرجي. ته جيتوڻيڪ قوم پرستي يورپ ۾ هڪ سو ورهيه اڳ مروج ٿي، پر اڄ جرمني وري قوم پرستي کي ڪمزور ۽ عمل ۾ نه اچڻ جهڙو ڄاڻي، نسل پرستيءَ ڏي موٽي رهي آهي. نه رڳو ايترو پر اڪثر ماڻهو نسل پرستيءَ کان جان چڙائي نه سگهيا آهن. سنڌ ۾ گذريل پنجن سالن جي چونڊيل ميمبرن ۽ وزارت جي تجربن جي ثابت ڪيو آهي ته اتي جا عصبيت قابل قبول رهي آهي، سا ذاتين ۽ قبيالن جي هئي. سيد، ٽالپر، سومرا ۽ ٻيا ڪيترا قبيلا ٻيءَ ڪنهن عملي عصبيت کي ڪار آمد نه سمجهي، سياسي گروه بنديون نسلي بنيادن تي ٺاهي رهيا آهن.

صوبائي خود مختياريءَ بابت هڪ ڳالهه ذڪر ڪرڻ جي لائق آهي. فطرت جسم انساني جي تڪميل لاءِ جڏهن ڪوشش ڪري ٿي ته ساڳئي وقت عضون جي تڪميل ۽ حفاظت کي ڪڏهن نه ٿي وساري. ڪنهن به جسم جي وڏائي ايتري اهميت واري نه آهي، جيتري قدر ان جي جملي عضون جي صلاحيت ۽ تعاون آهي. اهي قومون ئي زندهه رهي سگهن ٿيون، جي هر فطري عصبيت جي بنياد تي لاڳاپيل هجن. ڊائنا سور (جو دنيا جي معلوم جانورن ۾ وڏي ۾ وڏو جانور هو ۽ هاڻ عدم پيدا آهي) ختم ٿي چڪو آهي. پر اها حقيقت آهي ته جسمي بناوت ۾ وڏائي به ضروري آهي. هزارها ننڍا جزا وقت گذرڻ بعد زندگيءَ جي تنازع ۽ وڏن جسمن ۾ هضم ٿي ختم ٿي ويا آهن. جيڪڏهن تنظيم ضروري آهي، ته جسامت به مکيه جزو آهي.

17 - جنوري 1945ع

آءِ. آءِ. قاضي

فصل پنجون

علامہ قاضي صاحب جو پيغام، مقام ۽ اسان جون وٽس جوابداريون.

علامہ قاضي صاحب نه فقط علامہء دهر، اعليٰ فيلسوف، بلند پايه مفكر، اهل دل ۽ صاحب نظر بزرگ دو، پر سند جي پيغام جو شارح، صاحب فيض ۽ مرشد به هو.

سندس فيض بخش صحبت ۾ مون کي چاليهن ورهين تائين رهڻ جو فخر حاصل ٿيو. مون ۾ جيڪڏهن ڪابه خوبي آهي، ته سندس طفيل آهي ۽ سموريون خاميون پنهنجون اٿن.

هو علم ۽ محبت جو بحر ذخار هو، جو سوين موتين سان ڀريو هو. مون جهڙي اڌ پڙهيل ڳوٺاڻي کي سندس صحبت مان جو حاصل ٿيو، ان جي شڪر گذاري مون کان ادا ٿي نه سگهندي.

قاضي صاحب جي ذڪر ڪيل ٽن لياقتن جي مختصر تشريح منهنجي سمجهه موجب هيٺينءَ طرح آهي-

1- سر زمين سنڌ هڪ خاص پيغام جي حامل هئي:

هر ملڪ جي مختلف دورن ۾ ڪي اهڙا بزرگ پئي پيدا ٿيا آهن، جن قومن ۾ سندن خاص پيغام ذريعي خود شناسي ۽ بيداري پيدا ڪئي آهي. انهن مان هڪڙا اهي صاحب هئا، جن مذهبن جي تعليم ۽ نظام سان ماڻهن کي روشناس ڪرايو. انهن کي پيغمبر، رسول الله، مهاڻا، مسيح وغيره لقبن سان سڏيو ويو.

ٻيا اهي بزرگ هئا، جن مکيه مذهبن ۾ تجديد جو ڪم سرانجام ڪيو. تن کي مجدد، آچاره، سينٽ (Saint) جي نالن سان ياد ڪيو وڃي ٿو. تيان اهي عالم هئا، جن حڪمت ۽ فلسفي ۾ مهارت حاصل ڪري، ڪي نظريا ايجاد ڪيا، جن کي حڪيم يا فيلسوف ڪوٺيو وڃي ٿو.

چوٿين قسم جا اهي بزرگ آهن، جن مختلف تهذيبن، مذهبن، فلاسفين ۽ نظرين پويان بنيادي وحدت جو پتو پروڙي، عالمي اتحاد ۽ امن لاءِ پيغام پيش ڪيو.

علامه قاضي صاحب پوئين گروه جي بزرگن مان هو. جنهن اهل سنڌ اڳيان هيءَ ڳالهه واضع ڪئي ته ”سر زمين سنڌ سندس مخصوص جاگرافيائي ۽ تواريخي حالات ڪري، عالمي اتحاد ۽ امن لاءِ خاص پيغام جي حامل هئي، جنهن پيغام کي سنڌ جي مختلف دورن ۾ سندس درويشن پنهنجي تعليم ۽ ڪلام ذريعي پئي پيش ڪيو هو.“

هيءَ صاحب انهيءَ پيغام جي جديد طرز ۽ نموني تي تشريح ڪري، ان پيغام جي پڪيڙ لاءِ هڪ تربيت يافتہ، مخلص مجسمہءَ قرباني ڪارڪن جو گروه پيدا ڪري، انهيءَ مشن جي سرانجاميءَ لاءِ آخر حياتيءَ تائين ڪوشش ڪندو رهيو. هو جو ٻچ پوکي ويو آهي، سو اميد ته جلد بار آور ٿي، هڪ ڏينهن بين الاقوامي اتحاد ۽ امن جو باعث بڻبو.

هيٺ آءٌ سندس سر زمين سنڌ جي خصوصيت ۽ خاص پيغام تي مختصر روشني وجهندس-

سنڌ جي خصوصيت:

ان جي ثبوت ۾ سندس منهنجي لاءِ لکيل، خطبہءَ صدارت استقباليه ڪميٽي آل انڊيا مسلم ليگ اجلاس منعقدہ ڪراچي 1943ع مان چند حوالا پيش ڪندس:

”ڪيترين ڳالهين ڪري هن زمين (سنڌ) جي تاريخ نهايت بي نظير رهي آهي. اها قديم تهذيبن جو آڻيانو هئي، جنهن جي ثابتي موهن جي دڙي جي آثار قديمه مان ملي سگهي ٿي. هيءَ ئي سر زمين آهي، جتي دنيا جا ڪيئي نسل ملي جلي ويا. دراوڙ، آريا، سامي ۽ منگول نسل جا نشان هتي آسانيءَ سان ڳولي سگهبا.

ن صرف نسلن جو ميل جول هن زمين ۾ ٿيو، ليڪن مختلف مذهبن ۽ فلسفن جو هڪٻئي تي اثر ۽ ميللاپ پڻ جهڙو هتي ٿيو اهڙو ٻيءَ جاءِ تي چئبو ٿيو هوندو. ٻڌ ڌرم جيتوڻيڪ وچ هندستان ۾ پيدا ٿيو، ليڪن اهو هن زمين تي وڌيو ۽ ويجهيو. اسلام جڏهن هن زمين تي پير پاتو ته ٻڌ ڌرم به اڃا مروج هو. هتي جي رهاڪن مهاتما گوتم ٻڌ جو نفيءَ وارو سبق اڃا نه وساريو هو. اسلام صرف اڳينءَ تعليم ۾ اثبات جو اضافو ڪيو. ويدانيت ۽ وحدانيت جا فلسفا ۽ ساهتي ئي هڪ ٻئي تي اثر انداز ٿيا. هڪ طرف وحدانيت هندو يونگيءَ تي اثر وجهي، بت پرستيءَ کي گهٽايو، ته ٻئي طرف مسلم درويشن سنڀال مان سبق ورتا ۽ راڳ کي تصوف جو جزو بنايو. هندو مسلم عقيدو باهمي سمجهوتو ۽ رواداريءَ سان هڪٻئي جي نزديڪ اچڻ لڳا. گرونانڪ جي تعليم انهيءَ ميل جول جو مکيه مثال ۽ نتيجو آهي. ”مسلم صوفين هن ملڪ ۾ شاھ عبداللطيف جي سرڪردگيءَ هيٺ مذهب جي بنيادي وحدت جو پرچار ڪري، مختلف مذهبن جي پوئلڳن ۾ محبت ۽ رواداري پيدا ڪئي، جنهن جو عملي ثبوت هتي جي هندو مسلم رهاڪن جي باهمي خوشگوار تعلقات مان ملي سگهندو. انسانذات ابتدائي زماني کان وٺي مختلف ارتقائي دور طئه ڪندي، پنهنجي آخري مقصد يعني انساني وحدت خيال ۽ عمل طرف وڌي رهي آهي. انهيءَ لاءِ مختلف گروهن جي مذهبي، سياسي ۽ اقتصادي تحريڪن ۽ ڪوششن منزل مقصود تي پهچڻ لاءِ جدا جدا طريقن ۽ واٽن جو ڪم پئي ڏنو آهي. تاريخ جو هر ورق ان ارتقائي جدوجهد جي مثالن سان ڀرپور آهي. شروعات ۾ ماڻهو ننڍن ننڍن ڪٽنبن ۾ ورهايل هئا. ٿوري عرصي گذرڻ بعد اهي ڪٽنب وڏي ويجهي قبيلن جي صورت اختيار ڪري ويا. آخر ۾ اهي قبيلو ملي قومون بڻيون. ماڻهن جي وچ ۾ باهمي اتفاق ۽ ميللاپ جا مختلف بنياد پئي رهيا آهن. جاءِ رهاڻس (وطن) زبان، زندگيءَ جو طريقو ۽ خيالات انهن مان مکيه آهن. ”اڄ ڪلهه نظريا چوڻي طرف فيشن بنا وڃن. پر انهن به امن آڻڻ جي عيوض مورگو زياده فساد پيدا ڪيا آهن. جزوي حل، جدا جدا نالن ۾، عارضي عرصي لاءِ مستعمل رهڻ کان پوءِ، تاريخ جي ڪسوٽيءَ تي پرکجڻ بعد از خود بيڪار بڻجيو پون. جيستائين مختلف سياسي، اقتصادي ۽ مذهبي نظرين جي اختلاف مٽائڻ لاءِ حل ڳولي نه ڪڍيو ويو آهي، دنيا ۾ دائمي اتحاد

۽ امن ڦاٽر ٿيڻ مشڪل پيو نظر اچي. ”انهي حل ڳولي لهڻ لاءِ خاص ماحول ۽ تاريخي روايتن هيٺ ذهني تربيت جي حاصلات لازمي شرط آهي. انهيءَ مشن جي سرانجاميءَ لاءِ سر زمين سنڌ جا رهاڪو زياده موزون آهن. قديم تاريخ جا دفتر ان جا گواه آهن ته ڪيئن نه هتي مختلف نسل، تهذيبون، مذهبي فلسفا، سياسي طريقا ملي جلي يڪرنگي اختيار ڪري سگهيا آهن. دنيا جي نئين تعمير لاءِ، جنهن ۾ مشرق و مغرب جا ويڇا مٽجي هڪ وحدت ۾ گڏجڻا آهن. سر زمين سنڌ کي خاص پيغام پيش ڪرڻو آهي. مون کي هن انڌوڪار جي زماني ۾ ڪي روشني جا ترورا نظر اچي رهيا آهن. هن جسماني ولوڙ بعد مڪڻ هتان ئي نڪرڻو آهن.“

پيغام سنڌ:

اهو پيغام ڪهڙو آهي؟ ڪهڙيءَ طرح اهو مشرق ۽ مغرب جا ويڇا مٽائي، انهن کي هڪ وحدت ۾ گڏيندو ۽ ڪهڙيءَ طرح اهو مختلف سياسي، اقتصادي ۽ مذهبي نظرين جا اختلاف مٽائي دنيا ۾ دائمي اتحاد ۽ امن ڦاٽر ڪندو؟ ان لاءِ آءٌ سندس تحريرن کي پڙهڻ ۽ انهن تي غور ڪرڻ ۽ ساڻس شخصي گفتگو بعد هيٺين نتيجن تي پهتو آهيان -

- اتحاد انسانيءَ جو حصول (محبت).
- ظاهري ڪثرت پويان بنيادي وحدت جي وجود جي پرڪا.
- مساوات انسانيءَ جي حصول لاءِ قومي تفوق ۽ خود مطلبيءَ کي ترک ڪرڻ.
- دين فطرت - قانون ارتقا (اسلام) کي چند دستورن ۾ محدود ڪرڻ ان جي روح جي خلاف هو.
- تشدد ۽ هنسا جذبهءَ محبت جي خلاف هئا.
- تنازع للبقا جي عيوض تعاون برائي ترقي ۽ دفاع جي راه اختيار ڪرڻ.
- هيٺ مختصر طور آءٌ مٿي ذڪر ڪيل پيغام جي انهن مکيه اصولن جي تشريح ڪندس.

اتحاد انسانيءَ جو حصول

مٿي ذڪر ڪيل خطبي ۾ قاضي صاحب فرمائي ٿو ته ”انسانذات سندس آخري مقصد يعني وحدت خيال ۽ عمل طرف وڌي رهي آهي.“ سندس ملاقات ۾ هن کان اڪثر شيخ سعدي عليه جو هيٺيون بيت اچاريندي ٻڌندو هوس-

بني آدمي اعضائي يڪ ڊيگر اندر ڪو آفزينش ز يڪ جوهر اندر چويڪ عضوه بدرد آورد روزگار هم عضوها را نمااند قرار معني:- انسانذات جو چاڪاڻ ته اصل ۾ هڪ ئي جوهر پيدايش آهي، انڪري سڀ انسان هڪ بدن جي عضون جو مثال رڪن ٿا۔ بلڪل ائين جيئن بدن جي هڪ عضوي ۾ سور ٿيڻ ڪري ساري بدن ۾ سور پيدا ٿئي ٿو. تنهنڪري اتحاد انساني نهايت ضروري آهي. اهو محبت ذريعي حاصل ٿي سگهندو. اتحاد جو نتيجو امن عالم ۾ نڪرندو ۽ امن ترقي بني آدم جو پيش خيمو آهي.

ڪثرت پويان بنيادي وحدت

جڏهن ماڻهوءَ کي اهو پتو پوڻ لڳي ٿو ته فطرت جي تقاضا وحدت خيال ۽ عمل آهي، ۽ انسان هڪ ئي بدن جا عضوا آهن، ته لازمي نتيجو اهو نڪري ٿو ته کيس ڪثرت پويان وحدت ڏسڻ ۾ اچي ٿي. هو پوءِ دنيا جي مختلف مذاهب، فلسفن، نظرين ۽ دستورن ۾ يڪرنگي ۽ وحدت جو نظارو پسي ٿو. پوءِ جڏهن انسان کي مٿي ذڪر ڪيل ظاهري اختلافن ڪري برسر پيڪار ڏسي ٿو، ته کيس خواهش پيدا ٿئي ٿي ته جملي مذهبن ۽ نظرين جي پوئلڳن کي باهمي سمجهوتي، رواداريءَ ۽ باهمي تعاون ذريعي هڪٻئي جي نزديڪ آڻي.

انڪري قاضي صاحب جن ان راءِ جا هئا ته سر زمين سنڌ جا رهاڪو تاريخي روايتن ۽ ذهني تربيت سبب ان مشن جي سر انجاميءَ لاءِ زياده موزون هئا. هو هن راءِ جا هئا ته انسانذات جو آفزينش ابتدا کان وٺي هڪ مذهب رهيو آهي، جو مختلف حالات ۽ زماني جي تقاضائن ۽ ضروريات مطابق ترقي ڪندو آيو آهي ۽ ڪندو رهندو. دين فطرت ۽ قانون ارتقا پيئي ساڳي ڳالهه هئا. اسلام انهيءَ راز جي اظهار لاءِ پيغام آندو هو. جيتوڻيڪ هر ملڪ ۽ مذهب ۾ انهيءَ راز جو پتو ڪن مخصوص ماڻهن کي پئي رهيو آهي، ليڪن سنڌ مان ان جو نچوڙ پيدا ٿي، شاھ عبداللطيف جي سرڪردگيءَ هيٺ مذهبن جي بنيادي وحدت جي پرچار جي صورت ۾، محبت ۽ رواداريءَ جي پيغام طور سڄي عالم ۾ مقبول عام ٿيو آهي.

شاھ صاحب فرمايو هو ته:

ايڪ قصر در لڪ ڪوڙين ڪشس ڳڙڪيون،

جيڏاهين ڪريان پرڪ تيدانهن صاحب سامهن. (شاھ)

بئي سنڌي صوفيءَ فرمايو هو ته:

ڪفر ۽ اسلام ۾ ٿا پيرن اُبتا پير،
هڪ هندو بيا مسلمان، ٿيون وڃ وڌائون وير،
انڌن اونڌه نه لهي، تن کي سچ چونڊو ڪير،
”روحل“ راه پرين جي، جان گهمي ڏنوسين گهيڙ،
ته رب مڙني ۾ هڪڙو، تنهن ۾ قند نه ڦير،
سا ڪيڏي ڪندي پير، جا سٽي ڪعبه وڃ ۾!
(روحل فقير)

مساوات انساني

قاضي صاحب جو چوڻ ته هن وقت دنيا کي مساوات انساني جي تعليم جي جيتري ضرورت آهي، اوتري ڪڏهين به نه رهي هئي. دنيا جون مختلف قومون باوجود اصولي طرح مساوات ۽ جمهوريت جي دعوائن جي، اڃان تائين سڌيءَ ۽ اڻ سڌيءَ طرح تفوق برتريءَ جي مرض ۾ ڦاسيون پيئون آهن. مذهب، جي دنيا ۾ محبت ۽ هڪجهڙائيءَ جي تعليم ڏيڻ آيا، سي به ان مرض کان آجا ٿي نه سگهيا آهن. فلسفن کي به ان ڪر لاءِ ڪتب آندو پئي ويو آهي. پاڪ پليت، ننڍي وڏي، ڏاڍي هيڻي، اڇي ڪاري، شاهوڪار ۽ غريب وغيره جا تفاوت—تن انسانذات کي منجهائي ڇڏيو آهي.

کيس نهايت ارمان ٿي ٿيو، جڏهين ڪن مسلمان عالمن اسلام جهڙي مذهب کي به ان دوئيءَ يا فرق سان ملوث ڪري ڇڏيو هو. تنازع للبقا جي غلط اصول، کي مڃڻ، فسطائيت جي متن کي اسلامي رنگ ڏيڻ، پاڪ پليت جا عقيدا پڪيڙڻ، ان دين فطرت کي چند ماڻهن جي گروه تائين محدود ڪرڻ، عقيدتي ۽ عمل موجب اهي ڳالهون اسلامي تعليم کان سو ڪو به پري هيون. تنهنڪري وحدت الوجود جي بنياد تي صحيح حقيقت معلوم ڪرڻ بعد، هن سنڌ جي درويشن جي پيغام کي انهن خرابين کان بچڻ لاءِ صحيح حل ڄاتو ٿي—چي:

”پريان سنڌي پار جي مڙئي منائي.“

چوڻ وارا ڪهڙيءَ طرح پاڪ پليت جا تفاوت مذهب جي نالي ۾ مڃي سگهيا ٿي! اهو ڪو هڪڙو دور هو، جڏهين آريائي مذهب وقتي تقاضائن موجب جاتين ۽ ماڻهن کي ورهايو ٿي. هاڻ اهو دور ختم ٿي چڪو هو. جڏهين ڏنائين ٿي ته ڪي ماڻهو مذهب جي نالي ۾ تشدد قائم رکڻ لاءِ جهاد جو اکر اڇاري رهيا هئا، ته هن کي شاه لطيف جي مصرع ياد آڻي ٿي-

هو چونشي تون مڃو واتان ورائي،

اڳ اڳرائي جو ڪري خطا سو ڪائي.

پير ۽ سيد، جي اصل ۾ اهل طريقت مان هئا، تن کي انڪساري، محبت ۽ مساوات جي صفتن کان عاري ٿي ڏنائين. ته نهايت ارمان ٿيس ٿي. انهن ۾ فخر، وڏ ماڻهپائي، سجدلڪرائڻ، ماڻهن جي ڪمائيءَ تي چوڻن وانگر گذر ڪرڻ کيس پسند نٿي آيو. ملاڪي جڏهين ظاهر داريءَ تي زور ڏيئي، حقيقي مسائل کان پاسيرو ٿي ڏنائين، ته ارمان ٿي ٿيس، پر باوجود ان جي، سنڌ جي درويشن جي تعليم ۾ هن کي ٻين جاين کان زياده انهيءَ تعليم جي موجود هئڻ جو احساس ٿي ٿيو.

دين فطرت

هن قانون ارتقاء ۾ دين فطرت محسوس ڪيو هو. اسلام کي دين فطرت مڃيائين ٿي، پر ان کي چند دستورن، رسمن ۽ رواجن، قانونن ۽ فرسوده عقيدن تائين محدود ڪرڻ ۽ ان کي جدا فرقي بنائڻ جي ڳالهه، روح اسلام جي خلاف ٿي سمجهيائين. ڇي، دين فطرت جا بنيادي مٿا، ڪائنات جو رقا ۽ مقصد سان پيدا ٿيڻ، اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم هئا. قانون ارتقاء يا دين فطرت وهندڙ پاڻيءَ وانگر هميشه تازو رهڻو هو. هر زماني، ملڪي ماحول، ملڪي حالات، وقتي تقاضائن ۽ ذهني ارتقاء پٽاندر انسانذات کي وقت بوقت نوان نياپا ملڻا ۽ نامعلوم راز کڻڻا هئا. اهو بي انت بحر هو. ان کي جدا فرقو بڻائي، ڪثرت مذاهب مان هڪ مذهب چئي باهمي خلفشار ۾ قاسائڻ نيڪ نه هو.

ان قسم جي پيغام لاءِ به سنڌي درويشن جي تعليم ۾ هن کي ڪيئي نقطا مليا هئا. هن دين فطرت جي ڪنجي محبت ۾ محسوس ڪئي هئي. هو مصري شاھ جي هن مصرع کي دهرائيندو هو ته-

عشق سارو اسلام، مذهب محبت عين مبارڪ.

اهنسا يا عدم تشدد

هڪ ڏينهن مون هن کان ڊارون جي نئين نظريي تنازع للبقا (سر وائيلول آف دي فئيسٽ) جي مروج سوال کي پيش ڪري پڇيو ته ”اوهان مساوات کي دين فطرت جو مکيه اصول ٿا سمجهو. هتي ته پنج آڱريون به برابر نه آهن. پڪري گاهه کي ڪاٺي ٿي. بگهڙ پڪريءَ کي ڪاٺي ٿو. ڏاڍا هيٺن کي دٻائين ٿا. سامراجي قومون غريب ۽ پنٿي پيل قومن تي راڄ ڪن ٿيون. ان مان ظاهر ۾ ائين پيو معلوم ٿئي ته دنيا ۾ مساوات آهي ئي ڪانه. خود قانون فطرت تنازع للبقا جي حمايت ڪري ٿو.“ پاڻ مون کي پرنس ڪرياتڪن جي ڪتاب ”ميوچوئل ايد“ پڙهڻ لاءِ حڪم ڪيائون. ان جي پڙهڻ بعد جڏهن وٽس ويس، ته فرمايائون ته ”تصوير جو پيو طرف ڏسڻ. انساني زندگيءَ ۾ هڪ دور هو، جنهن ۾ چٽاڀيٽي ۽ تصادم کي فوقيت مليل هئي. هاڻ وقت اچي ويو آهي، جڏهن لا آف جهنگل (حيواني تشدد) کي ڦٽو ڪرڻو پوندو، نه ته دنيا مان فساد، بدامني، نفاق ۽ خود مطلبي نه نڪرندي. اتحاد انساني، امن عالم ۽ انساني ترقيءَ جي قانون ارتقاء جا بيهامي مقصد هئا، حاصل ٿي نه سگهندا.“

پوءِ پڇير ته اهي مقصد ڪهڙي طرح حاصل ٿي سگهندا؟ ته پاڻ فرمايائون ته ”اهي مقصد محبت، تاليفِ قلوب، ۽ تزڪيه نفس، حميده اخلاق (معرفت) وڌيڪ سولائيءَ سان حاصل ٿي سگهن ٿا. دنيا ۾ هو ڳالهه جا تشدد جي ذريعي حاصل ڪئي ويهي ٿي، سا وري تشدد جو شڪار ٿي، ختم ٿي وڃي ٿي. تلوار ذريعي جا شيء حاصل ٿيڻ واري هئي، سا تلوار ذريعي وڃڻ واري هئي. اهل سنڌ کي اهنسا جي بيهام جي حمايت ڪرڻي هئي.“

تعاون برائڻي ترقي

آءٌ مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان ته پاڻ ارتقائي حيات لاءِ تصادم ۽ چٽاڀيٽيءَ کي امن عالم لاءِ غير موزون ٿي سمجهيائون. ۽ چيائون ٿي ته اينده انسانن کي ”تعاون برائڻي ترقي“ ميوچوئل اينڊ، رواداريءَ ۽ گڏجي گذارڻ (Co-existence) جي اصولن تي هلي، امن ۽ ترقي حاصل ڪرڻي هئي. ان ڳالهه لاءِ سنڌي درويشن اڳيئي بيهام ڏيئي ڇڏيو هو. ڇي:

ولر ڪيو وتن، ڀرت نه چئن پاڻ ۾،
پسو پڪيڙن، ماڻهونشان مينڻ گهڙو.

حيوانن ۾ به ٻن قسمن جا جانور هئا. هڪڙا درنده ۽ ٻيا سانتيڪا هئا. پھريان خونخوار ۽ ڦاڙيندڙ هئڻ ڪري پاڻ ۾ ٺهي هلي ٺٽي سگهيا، ٻيا ولر ۾ رهڻ وارا جانور، جي پنهنجي سلامتيءَ ۽ ترقيءَ لاءِ ولرن ۾ رهيا ٿي. ماڻهو ولرن ۾ رهڻ وارن (Gregarious) جانورن مان هو. انڪري سندن ترقيءَ ۽ خوشيءَ لاءِ اتحاد، امن ۽ تعاون جي ضرورت هئي، جي قربانيءَ ۽ محبت سان حاصل ٿي سگهڻ وارا هئا. خود مطلبي ۽ ايتار متضاد شيون هيون. محبت مان ايتار جو مادو پيدا ٿي ٿيو. شاه چيو آهي تـ

پاڻي کان ڪمان ۾، ميان مار م مرون،

مون ۾ آهين تون، متان تنهنجو ئي توکي لڳي.

ان مصرع ۾ بني نوع انسان جي يڪ وجوديءَ جو پتو پوي ٿو.

(2) قاضي صاحب فيض يافته بزرگ هو:

”فيض“ جي لغوي معنيٰ اٿل يا سيلاب آهي. جڏهين درياءَ ۾ موج اچي ٿي ۽ پاڻي چڙهي ٿو، ته اهو ڪنارن کان اٿلي، آس پاس جي زمينن کي ٻوڙي، سيراب ۽ زرخيز بنائي ٿو. جنهنڪري طرح طرح جا فصل، پيلا ۽ سبزه زار پيدا ٿين ٿا. ان وانگر جڏهين ڪو بزرگ علم ۽ محبت جي صفتن سان ڀرپور ٿئي ٿو، ته سندس صحبت ۽ ڪلام ۾ به اهائي صفت پيدا ٿئي ٿي، جهڙي اُتندڙ درياءَ جي ٿيندي آهي.

صاحب فيض کي ولي به سڏيو وڃي ٿو. اڪثري عام ماڻهو ولي ان کي سڏين ٿا، جو ڪرامتون ڏيکاري، اولاد وٺي ڏئي، بيماري دفع ڪري، دنيا جا مطلب پورا ڪرڻ لاءِ دعا ڪري، دعا ۽ پٽ پاراتي جو مالڪ هجي، وظيفا ڪڍي يا عبادتون ڪري، رهبانيت جي زندگي گذاري، مريدن کي ذڪر سيکاري، وغيره. پر اهي سڀ ڳالهيون اهل نظر ۽ صاحب دل ماڻهن وٽ رواجي، بيسود ۽ معمولي آهن. هنن جي نظر ۾ ولي يا صاحب فيض صرف اهو شخص ٿي سگهي ٿو، جو حقيقت اشيا جي اسرار کان واقف هجي ۽ ماڻهن جي نفسياتي، اخلاقي، ذهني خامين ۽ بيمارين کان واقف ٿي، انهن کان کين بچائڻ لاءِ ڪوشش ڪري، مرد دلين کي علم ۽ عشق جي

نعمتن سان زنده ڪري ماڻهن کي تزڪيه نفس، حميده اخلاق ۽ صحيح تعليم جي نعمتن سان مالا مال ڪري.

وليءَ جي لغوي معنيٰ دوست، هادي، استاد، محبوب آهي، پيران جي حقيقي معنيٰ درويشن جي هيٺين اقوال مان معلوم ٿي سگهي ٿي -
ويٺي جنين وٽ، ڏکندو ڏور ٿئي،
تون تنين سان ڪٿ، اوڏا اڏي پڪڙا. (شاه)

—
يڪ زمانه صحبت با اوليا،

بهرتر از صد ساله طاعت بي ريا. (رومي)

اهڙن بزرگن جي صحبت مان روح کي راحت ملي ٿي. ذهني خلفشار نڪري، يقين پيدا ٿئي ٿو. پوءِ انهن جو ست سنگي هن حالت کي پهچي ٿو -
پيچي وڃ گمان، اسان صحيح سڃاتا سپرين

مون کي قاضي صاحب ۾ مٿي ذڪر ڪيل اهل نظر واري معيار جون سڀ لياقتون ڏسڻ ۾ آيون هيون. تنهنڪري جيڪڏهن آءٌ کيس صاحب فيض ولي سڏيان، ته صحيح ٿيندو ليڪن هر ماڻهوءَ جي نظر ۽ راءِ جدا آهي. شيخ سعدي عليه فرمائي ٿو ته -

باران که در لطافت طبعش خلاف نيست

در باغ لاله رويد و در شوره بومر خس.

ان ۾ صحيح ڪسوڻي مجنوءَ جي اکين جي ٿي سگهي ٿي، جيئن هڪ شاعر چيو آهي -

ليلا را به چهر مجنون بايد ديد.

(3) قاضي صاحب مرشد ڪامل هو:

”مرشد“ لفظ جي معنيٰ به جدا جدا پئي ڪئي ويئي آهي. ڪن ماڻهن ستنن، ساڌن، پرهيزگار عابدين، راهبن ۽ ڪانيءَ ڪرامت وارن کي مرشد ڪري مڃڻ جي راءِ ڏني آهي، ته ڪن وري بزرگن جي اولاد، سجاده نشين، گادي سرن وغيره کي به مرشد يا گروهه جي برابر يا ڪم از ڪم انهن جو جاءِ نشين سمجهي مرشد پئي ورتو آهي. ڇي، ڀاڳين جا پاڻ ڪڏهن خالي نه هوندا آهن.

پوءِ انهي پوئين درجي ۾ ڪي اهڙا به ماڻهو ٿين ٿا، جي بيت جا پوجاري، اقتدار ۽ دنياوي عيش آرام جا بکيا ۽ حڪومت وقت جا دلال هوندا آهن۔ انهن لاءِ شاھ لطيف فرمايو آهي تہ۔

ويا سي وينجھار، هيرو لعل ونڌين جي،
تنين سندا پوڻيان، شيهي لهن نہ سار،
ڪٿين ڪت لهار، تنين سندي پيڻن.

ليڪن اهل طريقت ۽ صاحب دل ماڻهن وٽ صحيح مرشد اهو ٿي سگهي ٿو، جو علم ۽ عشق جي اعليٰ درجي تي پهتل هجي، جنهن کي انساني زندگيءَ جي بنيادي مقاصد جي صحيح ڄاڻ هجي، جنهن کي تسلسل حيات جو صحيح راز معلوم ٿيل هجي، جنهن جي زندگي اتحاد انساني، امن عالم ۽ ترقي بني آدم جي حصول لاءِ وقف ڪيل هجي، جنهن جي دل حساس هجي، جنهن جو فڪر سليم هجي، جو مجسمو اخلاص، تهذيب ۽ قربانيءَ جو هجي.

ان کان سواءِ مسلمانن مرشد جي صحيح سڃاڻپ لاءِ فنا في الرسول جو درجو پڻ مقرر ڪيو آهي. رسول مان سندن مراد حضرت محمد ﷺ آهي، جنهن کي هو رحمت اللعالمين سڏين ٿا، جنهن ساريءَ دنيا لاءِ اتحاد، امن ۽ ترقيءَ جي رحمتن جو پيغام آندو. صاحب طريقت حقيقت محمديءَ کي ”علم ڪل“ يا بحر عشق جي معنيٰ ۾ ورتو آهي. تنهنڪري هو ملا وانگر، ان کي ڪنهن خاص مذهبي نظام ۽ قومي گروه سان وابسته ۽ محدود تعليم جو حامل نٿو ڄاڻي. اهل طريقت جي نظر ۾ جنهن به ماڻهوءَ کي انسانذات لاءِ بنا تميز مذهب ۽ ملت جي محبت نه هئي، جنهن جي عقيدتي ۽ عمل مان امن عالم ۾ رڪاوٽ ٿي پيئي، جو نفرت، نفاق، تفوق، فساد ۽ تشدد جو خامي هو، سو ان حقيقت محمدي (رحمت اللعالمين) جي چشمه فيض مان سيراب ٿي نٿي سگهيو. بلڪ اهو، باوجود ظاهري زهد، تقويٰ ۽ علم جي، تنگ نظر ۽ بخيل هو۔ جنهن لاءِ شيخ سعدي فرمايو آهي:

”بخيل بود زاهد و ڪريد، بهشتي نباشد به حڪم خير“

مون مٿي ذڪر ڪيل اهل طريقت جي نظر واريون جملي صفتون قاضي صاحب ۾ موجود ڏٺيون. شاه صاحب اهڙن ماڻهن لاءِ فرمائي ٿو تہ۔

جيئن ڏٺو هو مون، آريائي اوهان ڇا ڏٺو هو
 قاضي صاحب فنا في الرسول جي درجي تي پهتل هو. ان لاءِ سندس خط
 نمبر 11 ۾ هيٺيان لفظ شاهدي ڏين ٿا-

”..... به ٿي ڪلاڪ اڳ اسان ”راس محمد“ تان
 گذرياسون، جا سينا جي اڀيٽ جي ڏکڻ ڪنڊ ۾ آهي.
 عقبا جو شهر به اتي آهي. جيترو آءٌ غور ڪريان ٿو، اوترو
 طوفان خيز (راس) محمد جو نظارو مون تي اٿرانداز ٿئي
 ٿو. ”يا خدا آءٌ توکي محمد ﷺ کان سواءِ سڃاڻان ئي نه
 ها!“ اهي بي بي رابع بصريءَ جا چيل لفظ اڄ به مون لاءِ اها
 معنيٰ رکن ٿا، جهڙي بي بي صاحب لاءِ رڪندا هئا.
 جيڪڏهن ڪو محمد ﷺ کي پوريءَ طرح سڃاڻي، ته
 پوءِ ٻئي مرشد کان آزاد ٿي وڃي ٿو. ”وري پنهنجي ٻئي
 خط نمبر 14 ۾ لکي ٿو ته: ”محمد ﷺ ڪهڙو نه سهڻو
 نالو آهي. حيف آهي دنيا کي، جو سندس وڏي ۾ وڏي
 محسن کي وساري ويٺي آهي. هيءَ دنيا محمد کان اڳ
 هڪ تنگ و تاريخ جهنگل مثال هئي.“

قاضي صاحب زندگيءَ جي مقاصد جو رازدان هئڻ ڪري، بنا تميز مذهب
 ۽ ملت، انسانذات جي اتحاد، امن ۽ ترقيءَ لاءِ بيغمار پهچائڻ گهريو ٿي، جو
 حقيقت محمديءَ جو راز هو. قاضي صاحب حد درجي جو حساس دل هو، جنهن
 جي دل عوام جي درد ڏکڻ جو حال سهي نٿي سگهي-
 ”اي روشنيءَ طبع برمن بلا شدي“. جي حالت ساڻن لاحق هوندي هئي.
 سندس خط نمبر 22 ۾ پاڻ لکي ٿو ته:

”سنڌي مسلمان اڄ پيٽ جا پوڄاري ٿي چون ٿا ته
 ”نازم بده ڪنش برسر بزن“. اها سندن پستيءَ جي حالت
 آهي. پيارا شاه، منجهن بيداري پيدا ڪرڻ جي ڪوشش
 ڪر. سياست کي حال پاسي رکي، کين منظر ڪري، ان
 پستيءَ مان ڪڍين. ستل قوم جي ڪهڙي پاليسي ٿيندي
 آهي! هنن کي دائمي ننڊ ۾ سمهڻ جي خواهش آهي. جو به

کين سجاڳ ڪرڻ لاءِ چوي ٿو، ان کي هو بدترين دشمن سمجهن ٿا. پر باوجود ان جي، تو جهڙن ماڻهن کي سندن خدمت کان ڪڪ نه ٿيڻ گهرجي. منادي (دانهن) ضرور هلي اچي. من ڪو ٻڌي سجاڳ ٿئي! ” ٻيا به سندس ڪيترا خط آهن، جن مان سندس حساس دل جو پتو پوي ٿو. جيڪي سندس صحبتي ۽ واقف هئا، سي ساک پريندا ته هو مجسمو اخلاص ۽ حميده اخلاق جو حد درجي جو مهذب ۽ اشار ۽ قربانيءَ جو پتلو هو. هن کي جيڪي صحيح ڏسڻ ۾ ٿي آيو، ان لاءِ ارشاد ٿي ڪيائين. ارشاد ڪرڻ مرشد جو ڪم آهي.

اسان جون سائنس جو ابداريون:

منهنجي نظر ۾ اسان کي سندس مڻن کي سرانجام ڪرڻ لاءِ هيٺيان ڪم ڪرڻ گهرجن:

- (1) اسان مان هر هڪ کي مٿي ذڪر ڪيل ”پيغام سنڌ“ جي ماهيت معلوم ڪرڻ گهرجي.
- (2) اسان کي ان پيغام جي تعليم ۽ تربيت لاءِ هڪ مرڪز ۽ مخلص ڪارڪن جو گروه پيدا ڪرڻ گهرجي.
- (3) سندن يادگار شين جو عجائب گهر، سندس نالي ۾ عمدو ڪتب خانو ۽ ريڊنگ روم قائم ڪرڻ گهرجن.
- (4) ان مرڪز تي هر ٽئي مهيني گذ ٿي، صلاح مشورو ڪري، قاضي صاحب جي مقاصد جي حصول لاءِ ڪوشش ڪجي.
- (5) ان اداري کي صاحب اقتدار، حڪومت ۽ بوالهوس سياستدانن جي پنهنجي کان آزاد رکجي.

مون کي فخر سان چوڻو ٿو پوي ته قاضي صاحب عليه الرحمة مون کي پنهنجي نظر تلافيت هيٺ پنهنجي طالبن جي لسٽ ۾ شمار ڪرڻ لاءِ ڏيڻو هو. مون کي پتو آهي ته مون جهڙا سوين ماڻهو سندس محبت جا متوالا ۽ معتقد آهن. اڄ پنهنجي خوش قسمتي سمجهندس، جيڪڏهن اهڙي ڪارڪن جي گروه سان گڏجي، پيغام سنڌ پکيڙڻ لاءِ ڪم ڪريان.

ضمیمو

- قاضي میان امام علي مرحوم جون بہ شاديون کيل هيون: پهرين شاديء مان ٽي نياڻيون ٿيس ۽ ٻيءَ شاديءَ مان بہ پٽ ۽ 8 نياڻيون.
- پتن جا نالا: 1. قاضي فخرالدين 2. قاضي میان امداد علي (آءِ، آءِ، قاضي)، نياڻين جا نالا ۽ سندن اولاد:
1. مريم خاتون، زوجہ خانبہادر قاضي غلام نبي - اولاد: قاضي آفتاب احمد، قاضي بشير احمد، بہ نياڻيون آشا بيبي - خالق ڏني.
  2. شاهر خاتون، ننڍپڻ ۾ وفات ڪئي.
  3. امام زادي، زوجہ میان شمس الدين - اولاد: قاضي غلام مصطفيٰ، ڊاڪٽر علي احمد، محمد ابراهيم ۽ هڪ نياڻي نور جهان.
  4. زبيده خاتون، زوجہ خانبہادر قاضي غلام نبي - اولاد ڪونہ.
  5. زلفت - اولاد ڪونہ.
  6. موتي بيگم، زوجہ خانبہادر محمد حيات - اولاد: خانبہادر میان يار محمد - خداداد ۽ چار نياڻيون بدر النساء، مهر النساء، زينت، اختر.
  7. آمنت خاتون، زوجہ قاضي میان علي محمد - بہ پٽ اولاد: میان ممتاز علي، مشتاق علي ۽ بہ نياڻيون شرف النساء، خيرالنساء.
  8. مثل خاتون، زوجہ میان نجر الدين - اولاد ڪونہ.
  9. حيات خاتون، زوجہ محمد عالم بہ پٽ: گل محمد، عطا الله، بہ ڏيئرون: مها بيگم، جنت خاتون.
  10. ڪمال خاتون، زوجہ میان ولي محمد - بہ پٽ: گل محمد عطا الله، هڪ ڌي جمال خاتون.
  11. امام زادي (؟)

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين “ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻگ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دور جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ جڙيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ٻرندڙ، ڄرندڙ، ڪرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو. پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هڪ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آس رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پن جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن
اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي
وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽
پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن کا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب
Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار
بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي
حالت ۾ پَن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽
غيرتجرتي non-commercial رهندا. پَنن پاران ڪتابن کي ڊجيتائيز digitize
ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه
ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيتائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution
جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو
ته ڀلي ڪمائي، رڳو پَنن سان ان جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَنن کي کليل ڪرڻ ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پٽاندڙ وڌ کان وڌ
ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليگن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي
همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش
دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.

شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ، پڪار سان
تشبيه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود جي مد مقابل بيهاريو
آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرن ٿا.

.....

ڄڻ جن جن جاڙ وڏي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چڙين ٿا؛
ريٽيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي منجهه پهڙ چڙين ٿا؛

.....

ڪالهه هيا جي **سرخ گلن** جيئن، اڄڪلهه **نيلا پيلا** آهن؛
گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

.....

هي بيت اٿي، هي ٻم- گولو،

جيڪي به ڪٿين، جيڪي به ڪٿين!

مون لاءِ پنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به ٻم جو ساٿي آ،
جنهن رڻ ۾ رات ڪيا رڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي ويڙهه ۽
عمل جو دور آهي، ان ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني
آهي.

پڻ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين
محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج
۽ سماجي حالتن تان نظر کڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي
پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پڻ نصابي ڪتابن
سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پڻ سڀني کي چو، چالاءِ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پڻ پڻ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)